

T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI



DEİST DÜŞÜNCEDE VAHİY VE MUCİZENİN İMKÂNI

BİLAL ÇUHADAR
YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
DOÇ. DR. SAİT KAR

ORDU 2023

TEZ KABUL SAYFASI

Bilal ÇUHADAR tarafından hazırlanan “**Deist Düşüncede Vahiy ve Mucizenin İmkânı**” başlıklı bu çalışma 04/08/2023 tarihinde yapılan sınav sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından **YÜKSEK LİSANS** tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan	Unvanı, Adı ve Soyadı Üniversitesi / Fakültesi	İmza
Üye	Unvanı, Adı ve Soyadı Üniversitesi / Fakültesi	İmza
Üye	Unvanı, Adı ve Soyadı Üniversitesi / Fakültesi	İmza

ETİK BEYANI

Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir ve aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Bilal ÇUHADAR

ÖZET

DİN FELSEFESİ

DEİST DÜŞÜNCEDE VAHİY VE MUCİZENİN İMKÂNI

Bilal ÇUHADAR

İnsanoğlunun evreni anlama çabası tarihin her döneminde karşılaşılan bir durumdur. Bilimsel gelişmeler sonucu ortaya çıkan yeni bilgiler eşliğinde Avrupa yeni bir döneme girmiştir. Bu dönem, Aydınlanma Dönemi olarak değerlendirilmiştir. Aydınlanma Dönemi ile beraber bilimin gelişmesiyle Skolastik dünya değişmeye başlamıştır. Bu değişmeden etkilenen kurumun başında din gelmektedir. Aydınlanma Dönemi Deist düşünürlerin bilimsel bir din ortaya çıkarmak amacı ile ortaya koydukları çalışmalar, Deist düşüncenin temelini oluşturmaktadır. Deizm, temelde evrene müdahalesi olmayan bir Tanrı tasavvuru sunmaktadır. Evrene müdahalenin reddedilmesi vahiy ve mucizenin imkânı sorununu ortaya çıkartmaktadır. “Deizmin mükemmel Tanrı’sı vahiy ve mucizeye olanak sunar mı?” sorusu tezimizin ana problemini oluşturmaktadır.

Din felsefesinin başlıca konularından olan vahiy ve mucize, Tanrı’nın insan ile kurmuş olduğu bir ilişkinin sonucudur. Teist düşüncede vahiy ve mucize, inanan kişi için bir problem arz etmezken Deist düşünceye sahip bir kişi için imkânsız kavram olarak kabul görmektedir. Deist düşüncenin vahiy ve mucizeyi imkânsız olarak görmesinin temel sebebi insanlara sunmuş oldukları Tanrı inancı ile alakalıdır. Deist Tanrı’nın evren ile olan ilişkisi Deistlerin vahiy ve mucizeye bakış açılarını oluşturmaktadır. Vahiy ve mucizeyi reddeden Deist, Tanrı’dan herhangi bir ilahi mesajı kabul etmeyeceği için ilahi dinleri de reddetmektedir. Günümüzde kendisini deist olarak tanımlayan bir kişi; mükemmel bir Tanrı’nın varlığına inanmakla birlikte, bu Tanrı’nın mükemmel bir evren yarattığına da inanmaktadır fakat insan ile iletişim kurması ve dilediğini yapmasının gerçeğe aykırı olacağını düşünmektedir.

Bu çalışmanın amacı, kendisini “Deist olarak tanımlayan bir kişi için kendi inandığı Tanrı inancı içerisinde vahiy ve mucizeye yer verilebilir mi?” sorusudur. Deist düşünceye göre mükemmel olan Tanrı, her türlü eksiklikten uzak bir varlıktır. Mükemmel bir Tanrı için herhangi bir kısıtlama olmamalıdır. Tanrı’nın göndermiş olduğu vahiy ve göstermiş olduğu mucize, Tanrı’nın mükemmelliğine eksiklik getireceği düşüncesi ile Deist düşüncede kabul görmemiştir. Deizm vahiy ve mucizeyi Tanrı’nın zamanın içerisinde eksiklikleri düzeltmek amacı ile ilahi müdahalesi olarak görmektedir. Biz çalışmamızda Deist Tanrı’nın zamanın en başında vahiy ve mucizeyi yaratmış olabileceği tezi üzerinde duracağız. Deist Tanrı’nın, evreni en başta yaratırken vahiy ve mucizeyi zamanın içerisine yerleştirmiş olabileceğini, yeri ve zamanı geldiğinde ise bu vahiy ve mucizenin gerçekleşmiş olabileceğine değineceğiz. Deist düşüncede Tanrı, en baştan vahiy ve mucizeyi zaman içerisinde yerleştirmiş ise insandan kendi göndermiş olduğu vahye inanmasını bekleyebilir. Bunun sonucunda Deist olduğunu iddia eden bir kişi için de Deist düşüncede din gereklidir ve bu kişiler ibadet ile sorumludurlar. Bu durum, deizmin en temel tezi olan ilahi dinlerin gereksiz olduğunun geçersiz olduğu sonucuna ulaştırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Deizm, vahiy, mucize, Tanrı, imkan

ABSTRACT

PHILOSOPHY OF RELIGION

THE POSSIBILITY OF REVELATION AND MIRACLE IN DEIST THOUGHT

Bilal ÇUHADAR

The effort of human beings to understand the universe is a situation encountered in every period of history. Europe has entered a new era with new information that emerged as a result of scientific developments. This period was considered as a period of enlightenment. With the development of science with the Enlightenment period, the Skolostic world began to change. Religion is at the beginning of the institution affected by this change. The studies of deist thinkers in order to reveal a scientific religion for the enlightenment period form the basis of deist thought. Deism offers a imagination of a god without intervention in the universe. The rejection of the intervention in the universe reveals the problem of the possibility of revelation and miracle. "Does the perfect God of Deism allow revelation and miracle?" The question constitutes the main problem of our thesis.

Revelation and miracle, one of the main subjects of the philosophy of religion, are the result of a relationship that man has established with God. In the theist thought, revelation and miracle are accepted as an impossible concept for a person who has a deist thought, while not a problem for the believer. The main reason why deist thought sees revelation and miracle as impossible is about the belief of God they offer to people. Deist God's relationship with the universe constitutes the view of the deists' view of revelation and miracle. Deist, who rejects revelation and miracle, rejects divine religions as he will not accept any divine message from God. Today, a person who defines himself as a deist; Although he believes in the existence of a perfect God, he believes that this God created a perfect universe, but he thinks that it would be against the truth to communicate with man and to do whatever he wills.

The aim of this study is to include revelation and miracle for a person who defines himself as a deist in the belief of God he believes? ” is the question. According to deist thought, God, which is perfect, is a being away from any deficiency. There should be no restriction for a perfect god. The revelation of God and the miracle that God has shown was not accepted in deist thought with the idea that God would bring deficiency to the perfection. Deism sees revelation and miracle as a divine intervention in order to correct the deficiencies in time. In our study, we will focus on the thesis that Deist God may have created revelation and miracle at the beginning of the time. The deist will mention that the deist may have placed revelation and miracle in time while creating the universe in the first place, and that this revelation and miracle may have been realized when the place and time comes. If God has placed revelation and miracle over time in deist thought, he may expect him to believe in the revelation he has sent. As a result, for a person who claims to be a deist, religion is required in deist thought and these people are responsible for worship. This concluded that the most basic thesis of Deism, which is the most basic thesis, is invalid that the divine religions are unnecessary.

Key Words: Deism, revelation, miracle, God, possibility

TEŞEKKÜR

Bu araştırmanın konusu, araştırma sürecindeki yönlendirmeleri, sonuçların değerlendirilmesi ve yazımı aşamasında yapmış olduğu büyük katkılarında dolayı tez danışmanım Sayın Doç. Dr. Sait KAR'a, tezimi geliştirmemde katkıda bulunan Doç. Dr. Hasan TANRIVERDİ ve Doç. Dr. Mustafa ÇAKMAK hocama, her konuda öneri ve eleştirileriyle yardımlarını gördüğüm değerli arkadaşlarım Burak Erzem ve Enes Başıbüyük'e teşekkür ederim.

Bu araştırma boyunca maddi ve manevi desteklerinden dolayı aileme ve özellikle beni her zaman destekleyen eşim Songül Çuhadar hanımefendiye ve tezimi okuyarak bana destek veren kardeşlerim Güllü Aydoğan ve Ali Haydar Çuhadar'a değerli akrabalarım Halil Karadeniz, Rıdvan Erkoç, Kübra Erkoç'a sonsuz teşekkür ederim.

Bilal ÇUHADAR

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL SAYFASI	ii
ETİK BEYANI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	VI
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR DİZİNİ	IX
1.GİRİŞ	1
1.1. Tezin Konusu ve Kapsamı	1
1.2. Tezin Sınırlıkları	1
1.3. Tezin Amacı.....	2
BİRİNCİ BÖLÜM: DEİZM'İN TANIMI VE TARİHİ	3
1.1. Deizmin Tanımı	3
1.2. Deizmin Tarihsel Süreci	8
1.2.1. İlk çağ felsefesinde deizm.....	9
1.2.2. Orta çağ hristiyan dünyasında deist düşünce	11
1.2.3. Aydınlanma dönemi'nde deizm.....	14
İKİNCİ BÖLÜM: DEİZM'DE TANRI- ÂLEM-İNSAN İLİŞKİSİ	28
2.1. Deizmde Tanrı Tasavvuru	28
2.2. Deizm'de Din.....	35
2.3. Deizm'de Tanrı-İnsan ilişkisi	40
2.4. Deizm'de Tanrı-Âlem ilişkisi	43
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: DEİST DÜŞÜNCEDE VAHİY VE MUCİZE	47
3.1. Vahiy Nedir.....	48
3.1.1. Özel vahiy	50
3.1.2. Önerme merkezli vahiy	52
3.1.3. Önermesel- olmayan görüş	54
3.1.4. Kültüre bağımlı vahiy	54
3.1.5. Kültürden bağımsız vahiy	55
3.1.6. Genel vahiy (tabii vahiy)	55

3.2. Deist Düşünürlerin Vahiy Anlayışları	56
3.2.1. Deizm’de vahyin imkânı.....	61
3.3. Mucize.....	67
3.3.1. Mucizenin Tanımı.....	68
3.3.2. İlahi dinlerde mucize.....	71
3.3.3. İslam düşüncesinde mucize.....	73
3.3.4. Batı düşüncesinde mucize.....	75
3.4. Deizm’de Mucize.....	79
3.5. Mucizenin İmkânına Dair	90
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	93
KAYNAKÇA:.....	98
ÖZGEÇMİŞ:	108

KISALTMALAR DİZİNİ

- C.** : Cilt
Ed. : Editör
Çev. : Çeviren
DİB. : Diyanet İşleri Başkanlığı
Hz : Hazreti
İSAM : İslam Araştırmaları Merkezi
s. : Sayfa
S. : Sayı
vb. : Ve benzeri
vd. : Ve diğerleri
vol : Volume
ts : Tarihsiz
TDV. : Türkiye Diyanet Vakfı
yy : Yüzyıl

1.GİRİŞ

1.1.Tezin Konusu ve Kapsamı

Deizm son dönemde ülkemizde fazlaca gündemde tutulmaya çalışılan konuların başında gelmektedir. Deizm batı felsefesinde doğmuş, gelişmiş ve yer edinmiş olmasına rağmen ülkemizde neden gündeme gelmektedir? Deizmin insanlara sunmuş olduğu temel düşünce, Tanrı'nın evreni mükemmel bir şekilde yaratmış olduğu ve bu mükemmel evrene herhangi bir müdahalede bulunmadığı üzerinedir. Evrene müdahil olmayan bir Tanrı, kendisine ibadet edilmeye ihtiyacı olmayan varlıktır. İbadetin bulunmadığı bir din anlayışının içinde vahiy de olmayacaktır. Deizm'in temel iddialarından bir diğeri de Tanrı'nın evreni mükemmel işleyen bir sistemde yaratması üzerinedir. Mükemmel şekilde işleyen evrende oluşacak herhangi bir ihlal ise bu mükemmelliğe gölge düşürecektir.

Bu çalışmanın konusu, Deizmin temel düşünceleri olan vahiy ve mucizenin reddedilmesi üzerinedir. Deist düşüncenin temelini oluşturan Tanrı'nın yaratmış olduğu evrene sonradan müdahil olmaması, deist düşünürlerin görüşleri üzerinden değerlendirilmiştir. Bu tezde Deist düşüncede vahiy ve mucizenin imkanı incelenmiştir. Tezimiz üç bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde "Deizm nedir ve nasıl gelişmiştir?" sorusunun cevabı verilmeye çalışılmıştır. Tezin ikinci bölümünde Deizmin hangi sebeplerden ortaya çıktığının daha iyi anlaşılabilmesi için Deizmin Tanrı- insan ve âlem ilişkisi açıklanmıştır. Üçüncü bölümde ilk önce vahiy konusu ele alınarak vahyin ne olduğu, vahiy çeşitleri, Deist düşüncenin vahiy anlayışı ve vahyin imkanı açıklanmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölümün ikinci kısmında mucize konusu ele alınmıştır. Mucizenin tanımına yer verilerek İlahi dinlerde mucize ve Deist düşünürlerin mucize hakkındaki görüşleri üzerinde durulmuştur. Son olarak mucizenin imkanı tartışılmıştır. Sonuç bölümünde vahiy ve mucizenin tanımları üzerinde Deist düşünürlerin itirazları değerlendirilmiştir. Buna ek olarak "Deizmin, vahiy ve mucizeyi inkar etmesinin sebebi deizm tanımından mı kaynaklanmaktadır?" sorusunun cevabı verilmektedir.

1.2. Tezin Sınırlıkları

İnceleme yapılırken bütün Deist düşünürlerin görüşleri ele alındığında tez çalışmasının muhtevası çok genişleyeceği için sadece bu hususta öne çıkan düşünürlerin görüşleri ele

alınmakla yetinilmiştir. Bu yapılırken öne çıkan düşünürlerin eserlerine ilk kaynaktan erişilmeye çalışılmıştır. İlk olarak Deizm konusunda yazılmış tezlere Ulusal Tez Merkezi'nden ulaşılmıştır. YÖKTEZ'de yer alan Deizm hakkında hazırlanan tezlerin tamamı incelenmiş olup çalışma konusu ile alakalı olanlardan faydalanılmıştır. Deizm hakkında ülkemizde yazılan kitap ve makalelere erişilmiştir. Deist düşünürlerin bazı eserlerinin Türkçeye aktarılmaması ve eserlerin internet gibi açık kaynaklarda bulunmaması eserlere ulaşılmasını zorlaştırmaktadır. Bütün bunlar tez çalışmamızın sınırlılıklarını oluşturmaktadır.

1.3. Tezin Amacı

Deizm, vahiy ve mucizeyi reddeden felsefi görüş olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu Tanrı inancına sahip bir kişi, bu bakış açısı ile vahiy ve mucizeyi reddetmektedir. Bunun sonucunda dinleri de gereksiz olarak görmektedir. Bu çalışmada bu düşünce içerisinde vahiy ve mucizenin olabileceğini savunmak amaçlanmaktadır. Buradaki amaç deist düşünceyi savunmak değil, kendisini deist olarak tanımlayan ve deist Tanrı fikrini kabul eden kişilerin de aslında inandıkları Tanrı anlayışlarında vahiy ve mucizenin mümkün olduğunu göstermektir. Bunun sonucunda vahiy ve mucizenin imkânlı olduğu bir deist Tanrı fikrinde dine olan saldırılar boşa çıkacak ve deist düşüncenin temelinde savunduğu Tanrı bir din göndermez tezi geçersiz olacaktır. Deizm, Tanrı'nın vahiy ve mucize ile evrene müdahil olmayacağı tezi üzerine inşa edilmiştir. Bunun sonucu olarak da ilahi dinler reddedilmektedir. Bu tez çalışmasında deist Tanrı'nın da aslında vahiy ve mucize gönderebileceği tezi üzerinden ilahi dinleri reddeden bu argüman çürütülmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM: DEİZM'İN TANIMI VE TARİHİ

1.1.Deizmin Tanımı

Tarih boyunca insan zihnini en çok meşgul eden konuların başında Tanrı konusu gelmektedir. Tanrı'nın mahiyeti konusu ilk insandan itibaren düşünülmüş ve günümüze kadar birçok farklı Tanrı tasavvuru ortaya çıkmıştır. Bu Tanrı tasavvurlarından çokça gündemde olanlardan biri de deizmdir. Etimolojik açıdan deizm, teizm ile aynı anlama gelmektedir. İngilizceye “Deism” şeklinde Fransızcaya “Deisme” Almancaya “Deismus”¹ olarak geçmiş bu kelime Osmanlıcaya “İlahçılık” olarak aktarılmıştır.²

Deizm (Deism), Yunanca Theos teriminin Latincesi olan Deus teriminden türetilmiştir. Yunanca theos kelimesinden teizm (theism), Latince Deus kelimesinden deism türetilmiş olup iki kelime de Tanrı anlamı taşımaktadır.³ Deizmin Hint-Avrupa dil ailesinden Dyeus (nur, aydınlık, gök) kelimesinden türetilmiş olduğu da iddia edilmektedir. Yunanların Zeus, Latinlerin ise Deus olarak adlandırdıkları Gök Tanrı ya da baş Tanrı'yı ifade etmektedir.⁴ Deizm başlangıçta monoteist bir Tanrı anlayışını ifade ederken daha sonra felsefi bir anlam kazanarak teizmden farklı monodeist bir anlama bürünmüştür.⁵

Deizmin tam anlamı ile tanımını yapmak mümkün değildir.⁶ Deizmin birbirinden farklı birçok tanımı yapılmıştır. Bu tanımlara bakıldığında aslında deizmin kendi düşünce sisteminde gelişim gösterdiği bir nevi evrimleştiği söylenebilmektedir. Deizm tanımlarını yaparken bu değişimini göz önünde bulundurarak ilk kullanımından itibaren nasıl bir şekilde kullanıldığı görülecektir. Deizm kelimesi ilk olarak kalvinci ilahiyatçı Pierre Viret'in “Instruction Chrestienne” adlı eserinde geçmektedir.⁷ Viret deistlerden “*Evrengi yaratan bir yaratıcının olduğunu kabul eden ama İsa Mesih ve onun doktrinlerini kabul etmeyen kişiler*” olarak bahsetmektedir. Deist kelimesini ilk kullananlardan biri olan John Dryden “*Religio Laici*”⁸ adlı şiirinde deistleri, ilahi dinleri reddeden tek bir yaratıcının

¹ Orhan Hançerlioğlu, “Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar” (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000), 4/237.

² Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca -Türkçe Ansiklopedik Lugat* (Ankara: Doğu Matbaası, 1970), 511.

³ M.Emre Dorman, *Deizm Ve Eleştirisi: Tarihsel Ve Teolojik Bir Yaklaşım* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009), 2.

⁴ Abdüllatif Tüzer, “Deizmi Anlamaya Çalışmak”, *Doğu Batı Dergisi* 23/94 (2020).

⁵ Necip Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu* (İstanbul: Mahya Yayınları, 2015), 220.

⁶ David Nicholls, *God and Government in an “Age of Reason”* (London: Routledge, 1995), 144.

⁷ Allen W. Wood - Tan Necmettin Çev, “Kant’ın Deizmi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/1 (01 Nisan 2011), 328.

⁸ John Dryden, *Religio Laici: Or, a Layman’s Faith. A Poem* (H. Hills, in Black-Fryars near the Water-Side, 1710).

olduğunu kabul eden kişiler olarak tanımlamaktadır.⁹ Samuel Johnson'un, deizm tanımın da ise deist kişi hiçbir dine inanmayan yalnızca Tanrı'nın varlığını kabul eden kişiler olarak tanımlanmaktadır.¹⁰ İlk kullanılan bu tanımların teizm tanımlarından farklı bir anlamda kullanılmadığını göstermektedir.¹¹

Vahyin içeriğinin doğal din ile aynı olması sebebi ile bu kişiler Hristiyanlığın doğal din ile çelişmeyeceğini iddia etmektedirler.¹² Deizm, Batı dünyasındaki Aydınlanma ile birlikte dinin doğal din olduğunu savunan bir görüş olarak tanımlanmıştır.¹³ 18.yy Hristiyan dünyasına nüfuz eden rasyonalist, hümanist ve seküler fikirlerin uzlaşması sonucu din için doğal teolojinin ve rasyonel ahlakın yeterli olduğunu savunan bir görüş hâlini almıştır.¹⁴ Bunun sonucunda deizm Hristiyanlığın da ötesine geçerek "doğal din" ve "genel din" gibi daha başka bir görüşe yol açmıştır.¹⁵ Adnan Baloğlu'nun makalesinde Torray'dan aldığı ve en iyi deist tanımlamalarından biri olarak kabul edildiğini söylediği tanıma göre deizm; Hristiyanlığın tabiatüstü düşünceleri ve pozitif dini ibadetlerinin tam tersi olarak ortak ahlak ilkeleri üzerine kurulmuş, kuralları belirli ve insanların sevgisini kazanmış en yetkin varlığa inanma şeklinde tanımlamıştır.¹⁶

Bazı deist düşünürlerin fikirleri, insan doğasının bir parçası olan dindarlık konusunun evrim geçirmesine sebep olmuştur. Deizm ile beraber Hristiyanlıkta bulunmayan bazı düşünceler de doğru kabul edilmeye başlanmıştır. Birçok deist, farklı inançlarda olsalar bile yalnızca rasyonel düşünce yoluyla bulunabilen bir Tanrı anlayışını savunmuşlardır.¹⁷

Deist tanımlarından ortak olarak çıkan en önemli unsur, akla olan sonsuz güvendir. Akıl insan hayatının temel yol göstericisidir. Akla dayanan Tanrı anlayışı her zaman açıklanabilir bir Tanrı anlayışıdır. İnsan, akıl sayesinde neyin doğru neyin yanlış olduğunu kavrayabilir.¹⁸ Deist düşünürlerden olan Benjamin Whichcolete, "*Akil doğal*

⁹ Wood - Çev, "Kant'ın Deizmi", 328.

¹⁰ Samuel Johnson, *A Dictionary Of The English Language Vol 1*, 1825, 560.

¹¹ Dorman, *Deizm Ve Eleştirisi: Tarihsel Ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 2.

¹² Robert Audi, *The Cambridge Dictionary of Philosophy* (Cambridge); [New York: Cambridge University Press ; Thomson-Gale, 2006), 216.

¹³ Audi, *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, 216; Dorman, *Deizm Ve Eleştirisi: Tarihsel Ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 2.

¹⁴ Alvin Ed Johnson, *Encyclopaedia Of The Social Sciences Vol. 5-6*, 1923, 61.

¹⁵ Kneale Rebecca Gould, "Deism", *The encyclopedia of religion and nature*, ed. Bron Raymond Taylor vd. (London ; New York: Thoemmes Continuum, 2005) (BL31 .E465 2005), 462.

¹⁶ Adnan Bülent Baloğlu, "Lord Herbert'ın İdeal Dini, Spinoza'nın Evrensel Dini, Neoliberalizmin Küresel Dini", *Doğu Batı Dergisi* 23/94 (2020), 28.

¹⁷ Gould, "Deism", 462.

¹⁸ Julius Cohen, *Deism As Presented in Tindal's Christianity As Old As Creation (Classic Reprint)* (Fb&c Limited, 2018).

olanı keşfeder, doğaüstü olanı alır bu alımın ön şartı ise akıl süzgecinden geçmektir”¹⁹ diyerek akli en üst noktaya yerleştirmiştir. Deistler kendilerini, tek doğru bilgi kaynağı olarak akli benimseyip Tanrıya ulaşmayı hedefleyen kişiler olarak tanımlamışlardır.²⁰ Akli da yeryüzünde Tanrı'nın terazisi olarak görmüşlerdir. Kurtuluş; kurtarıcı bilgide, akılda ve sağduyudadır. Bunların bir arada kullanımı insanı Tanrıya götürür. Kişinin Tanrı'nın bilgisine ulaşmak için kurnaz kilise papazlarına ihtiyacı yoktur.²¹ Bu tanımların merkezinde bulunan, bütün insanların akli ile keşfedileceğini iddia ettikleri, din ise doğal dindir.²² Akıl ile keşfedilen bu din, “doğal din” ya da “doğal teoloji” olarak adlandırılmaktadır.

Aydınlanma Dönemi'nden itibaren felsefe ve bilim karşısında savunmasız olan Tanrı'nın varlığı ve niteliklerine dair doğa bilimlerinden yararlanarak kanıt oluşturma çabasına doğal teoloji adı verilmektedir.²³ Aydınlanma düşünürlerine göre; doğal teoloji, insanlığın kayıp hazinesidir. Doğal teolojinin yeniden tesis edilmesi ile insanlık nihai olgunluğuna ulaşmış olacaktır. Doğal teolojiyi kabul eden inanç en üstün inanç, onun üstünlüğünü kabul eden akıl da en üst akıldır. Doğal teoloji deist düşüncede yaşamın olmazsa olmazıdır.²⁴ Bunun sonucu olarak deizm Hristiyan vahyini reddeden, din, teoloji ve etik konusunda natüralist bir anlayışı teşvik eden bir İngiliz fikir hareketi olarak tanımlanmıştır.²⁵ Günümüzde ise deizm'in tanımı yapılırken en yaygın şekilde; felsefi olarak evreni yaratan bir Tanrı'nın varlığını kabul eden ama yarattığı bu evrene müdahil olmayan Tanrı inancı ve bunun sonucu olarak vahye dayalı dinlerin reddedilmesi şeklindedir.²⁶

Deizm'e göre tabiat Tanrı'nın sanat eseridir.²⁷ Bir sanat eserinden yola çıkarak doğal teolojinin tasarım deliline en önemli katkıyı sunan Newton'dur. Newton'un yapmış olduğu bilimsel devrim ve Kitab-ı Mukâddes'e getirdiği eleştirisi ile Tanrı'nın

¹⁹ Şaban Ali Düzgün, “Deizm: Doktrin ve Öncü İsimleri”, Yetkin Düşünce 5 (2019), 99.

²⁰ Tüzer, “Deizmi Anlamaya Çalışmak”, 60.

²¹ Düzgün, “Deizm: Doktrin ve Öncü İsimleri”, 8.

²² Nicholls, *God and Government in an “Age of Reason”*, 144.

²³ John Hadley Broke, “Doğal Teoloji”, çev. Emine Uzun, *Bati geleneginde bilim ve din tarihi*, ed. Gary B Ferngren (İstanbul: Say, 2016), 102.

²⁴ Adnan Bülent Baloğlu, *Son Hurafe: Deizm* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021), 116.

²⁵ Justin A. I. Champion, “Deism”, *The Columbia history of Western philosophy*, ed. Richard H. Popkin (New York: Columbia University Press, 1999), 437.

²⁶ Emre Dorman, “Popüler Kültürün Popüler Deizmi: Riskler ve Öneriler”, *Doğu Batı Dergisi* 23/94 (2020), 155.

²⁷ Hamdi Gündoğar, “Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm”, *Deizm; Aklin Tanrılaştırılması Ya Da Sorumsuz Özgürlük*, ed. Vecihi Sönmez vd. (İlahiyat Fakülteleri XXII Kelam Koordinasyon Toplantısı Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar Ve Deizm Sempozyumu, Van: Ensar Neşriyat, 2017), 29-40.

bilinebilmesi için kutsal bir kitaba ihtiyaç olmadığı düşüncesi yayılmaya başlamıştır. Tanrı'nın bilinebilmesi için akıl ile düşünmenin yeterli olduğunu belirtmiştir. Newton dinin orijinalinin çok sade olmasına rağmen çağdaş Hristiyan düşüncenin çok karmaşık ve anlaşılması güç batıl inançlarla dolu olduğunu iddia ederek deizm'in temel fikirlerinin oluşmasına sebep olmuştur.²⁸ Newton, eserlerinde evrende bir tasarıma işaret eden izler gördüğünü söylemektedir. Newton'a göre evrendeki bu mükemmel yapıyı oluşturan zeki bir varlık vardır. 17. yy'dan itibaren bilimin gelişmesi, mekanik dünya görüşünün artması ile birlikte ilahi sanatçı, mekanik evren arasında yeni tasvirler sunulmuştur. Bunlar arasında Descartes ve R.Boyle, Tanrı'nın kudreti üzerinde kısıtlama yapmamışlar, ilahi iradenin özgürlüğüne vurgu yaparak evreni Strazburg'daki katedral saati ile karşılaştırmışlardır.²⁹

Einstein "Tanrı zar atmaz."³⁰ söylemi üzerine kurulu deist düşüncede, Tanrı'nın evreni yaratığına ama yaratmış olduğu bu evrene hiçbir şekilde müdahalede bulunmadığına inanılır.³¹ Deizmde Tanrı; "İlk neden"³², "Büyük Tasarımcı"³³, "Büyük Makinist"³⁴ "Büyük Fizikçi" ve "Büyük Mimar"³⁵ olarak tanımlanmıştır. Deizm'e göre tabiat Tanrı'nın sanat eseridir, her sanat eseri gibi bu sanat eserinin de bir tasarımcısı ve yaratıcısı olmalıdır. Bu da Tanrı'nın kendisidir.³⁶

Deist Tanrı, yarattığı evren ile meşgul olan ama evren içerisinde bulunan kişiler ve olaylarla ilgilenmeyen bir Tanrı'dır.³⁷ Deizm, Tanrı'yı evrende sadece ilk hareketi başlatmış ilk muharrik³⁸ olarak kabul etmiştir. Evrene hiçbir müdahalede bulunmayan, insanlara karışmayan ve onlar için peygamber ya da kutsal kitap gönderme ihtiyacı duymayan felsefi bir görüş olarak kabul edilmiştir. Ayrıca deist düşünürler hiçbir aracı

²⁸ Aydoğan Kutlu, "‘Devrim Dünyanın Kurtuluşudur’: Thomas Paine'in Siyasal Fikirlerinde Deist İnançlarının Etkileri", *Doğu Batı Dergisi* 23/94 (2020), 112.

²⁹ Broke, "Doğal Teoloji", 103-105.

³⁰ Namık Kemal Okumuş, "Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm", *Yetersiz Bakıye: Deizmin Tanrı Tasavvuru ya da Sünnetullah Yasaları ve Deizm ilişkisi Üzerine Bazı Tespitler*, ed. Vecihi Sönmez vd. (İlahiyat Fakülteleri XXII Kelam Koordinasyon Toplantısı Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar Ve Deizm Sempozyumu, Van: Ensar Neşriyat, 2017), 178.

³¹ Edward Craig, *The Shorter Routledge Encyclopedia of Philosophy*, 2005, 164.

³² Thomas Paine, *Akil Çağı* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, ts.), 29.

³³ Şaban Ali Düzgün, *Allah, Tabiat ve Tarih: teolojide yöntem sorunu ve teolojinin meta-paradigmatik temelleri*, 2017, 119.

³⁴ Paine, *Akil Çağı*, 174.

³⁵ Düzgün, *Allah, Tabiat ve Tarih*, 119.

³⁶ Gündoğar, "Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm", 40.

³⁷ Düzgün, *Allah, Tabiat ve Tarih*, 119.

³⁸ Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Sosyal Yayınları, 2010), 233.

olmadan sade bir Tanrı inancını kabul eden doğru dinin de akılla bulunabilecek “doğal din” olduğunu iddia etmişlerdir.³⁹

Deistler ilahi bir yaratıcıyı kabul etmekle beraber, ilahi vahyi reddetmişler ve insanın doğru dine sadece akıl ile ulaşabildiğini savunmuşlardır. Deist düşünceyi savunan bazı kişiler Tanrı’nın dünya üzerinde Tanrısal denetimine devam ettiğine ceza ve mükâfat gibi eylemlerin varlığına inanmalarına rağmen, bir kısmı bunların tamamını reddetmiştir. Deist düşünürlerin tamamı dinî sorunların çözümlemesinde aklın kullanılması konusunda fikir birliğine varmışlardır.⁴⁰

Deizm, zamanla dünyanın yaratıcısı olarak Tanrı inancını kabul eden ama mucize ve doğaüstü ilahi bir vahiy anlayışını reddeden teolojik görüşe⁴¹ evrilmiştir. Deist düşünürler, doğru din için özel bir vahye ihtiyaç duyulmayacağını doğru dinin insan akli ve doğasının evrenselliği ile her yerde aynı olduğunu savunmuşlardır.⁴² Günümüzde dünya deistler birliği deizmi “Tanrı fikrinin sadece aklımız ve evrende bulunan yasalarla bulunabileceğini, bu yüzden deizm doğal din görüş olup vahiy dini değildir.” Şeklinde tanımlamıştır.⁴³

İslam ansiklopedisinde deizm’in tanımı yapılırken Tanrı’nın var olduğunu ve âlemi yaratan ilk sebebin Tanrı olduğunu kabul edip nübüvveti ya inkâr eden ya da doğruluğuna büyük bir şüphe ile yaklaşarak gerçek dinin sadece akıl ile bulunabileceğini savunan görüş olarak tanımlanmıştır.⁴⁴ Richard Dawkins “Tanrı Yanılgısı” kitabında deistleri tanımlarken doğaüstü bir zekâyâ inanmakla birlikte bu doğaüstü zekânın eylemlerinin sadece evrende bulunan kanunları düzenlemek ile sınırlı olan Tanrı anlayışı olarak bahsetmektedir. Dawkins’e göre deizm’in Tanrı’sı daha sonra evrene hiçbir şekilde müdahil olmayan ve asla insanların işlerine karışmayan bir Tanrı tasavvurudur.⁴⁵ Bunun sonucunda da deist kişi vahiy, peygamberlik gibi ilahi müdahaleleri reddetmiştir.

Deizm, yine Türkçemizde yaradancılık şeklinde tanımlanmıştır. Yaradancılık; gerekli bir kişisel varlık olarak Tanrı’ya olan inanç olarak ortaya çıkmış bunun sonucunda 16.yy ikinci yarısından 19.yy sonuna kadar etkili olan vahyin bildirdiği bir yaratıcıyı reddederek

³⁹ Emin Arık, *Deizm ve Ateizm Çıkmazı İnançsızlıktan İnanca* (İstanbul: Hayykitap, 2019), 308.

⁴⁰ Craig, *The Shorter Routledge Encyclopedia of Philosophy*, 164.

⁴¹ Gould, “Deism”, 375.

⁴² Audi, *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, 216.

⁴³ “Deism Home”, *Deism.Com* (Erişim 01 Kasım 2021).

⁴⁴ Hüsametdin Erdem, “Deizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994), 9/109.

⁴⁵ Richard Dawkins vd., *Tanrı Yanılgısı* (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2010), 42.

sadece aklın bilebileceği bir Tanrı'yı esas alan felsefi görüş şeklinde tanımlanmıştır.⁴⁶ Yaradancılık, Tanrı'nın sadece evrenin oluşma nedeni olup oluşturduğu bu evrene hiçbir müdahalesi olmayan Tanrı anlayışı olarak tanımlanmıştır.⁴⁷ Deizm, dilimize ilahçılık olarak da geçmiştir. İlahçılık; her türlü vahyi ve ilhamı reddederek vahyin bildirdiği Allah inancını dolayısıyla da dinin sadece akılla bulunabilinen, insana benzeyen her türlü yaratıcı tasvirini ve teslis inancına karşı çıkan felsefi okul olarak tanımlanmaktadır.⁴⁸

Deist olarak bilinen birçok düşünürün kendi zamanlarında inançlı bir dindar olduğu bilinmektedir. Zamanla deist düşünürlerin Hristiyan vahyine getirmiş oldukları eleştirel Hristiyan vahyinin ve mucizesinin reddedilmesi şeklini almıştır. Vahiy ve mucizenin reddi, bir nevi işlevsiz bir Tanrı olarak deizm'in Tanrı'sını bizlere sunmaktadır.

Lord Herbert, Mitwall Tindall gibi deist düşünürler ilk başta deizm'i, teizm ile aynı anlamda kullanmış sonra doğal din olduğunu ve Hristiyanlık ile çelişmeyeceğini iddia etmişlerdir. Bu aşamadan sonra doğal dinin en temel argümanı olan akli ön plana çıkaran bu düşünürler Hristiyan teolojisindeki vahiy ve mucizeyi reddetmişlerdir. Günümüzde deist düşünce, bütün dinlerde bulunan vahiy ve mucizeyi reddetmiş; kendilerini teist düşünceden ayrı bir yerde ateizm ile teizm arasına ateizme daha yakın bir noktada konumlandırmışlardır. Tez çalışmasının temelini oluşturan deist düşüncede vahiy ve mucizenin imkânı konusu ele alınırken iki husus ön planda tutulmuştur. İlk olarak "Deist düşüncede vahiy ve mucize iddia edildiği üzere reddedilmekte midir?" sorusuna cevap aranmaktadır. İkinci olarak ise " 'Büyük Tasarımcı' olarak kabul edilen deist Tanrı'nın her şeyi önceden tasarlamış olabileceği, planlanmış olayların yeri ve zamanı gelince ortaya çıkması mümkün müdür?" sorusu ön plandadır. Bu soruların cevaplanabilmesi için deist düşüncenin nasıl ortaya çıktığının bilinmesi gerekmektedir.

1.2. Deizmin Tarihsel Süreci

"Deizm nedir?" sorusunu daha iyi anlayabilmek için deizmin tarihsel sürecini bilmek çalışma konusunun daha iyi anlaşılabilmesini sağlayacaktır. Deizmi doğru şekilde anlamak, dinî düşünce alanında bir aşama olarak görmek için ortaya çıktığı dönemin şartlarını bilmek ve döneminin koşullarına göre değerlendirmek gerekmektedir. Deizmin ortaya çıktığı dönemde düşünürler, her şeyi doğa ve akıl ile yorumlamaktadırlar. Din ve

⁴⁶ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma, 1999), 209.

⁴⁷ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975), 157.

⁴⁸ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri Ve Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Atlas Yayınları, ts.), 120.

kurumlar bu iki noktada temellendirmeye çalışılmaktadır.⁴⁹ Deizm, dinî düşünce tarihinde bir aşama olarak kabul edilmelidir. Bu nedenle içinde geliştiği çağın düşüncesine referansla tarihsel olarak tanımlanmalıdır. Deizmi doğru anlayabilmek için ortaya çıktığı dönemden nasıl ayrıldığına bakmak da gerekmektedir.⁵⁰

1.2.1. İlk çağ felsefesinde deizm

Deizm'in günümüzde kullanılmaya başladığı anlamı ile 17.yy ve 18.yy Avrupa'sında ortaya çıkmasına rağmen kökenleri felsefenin başlangıcı sayılan Yunan felsefesine kadar dayanabilmektedir. Deizm'in en azından bazı biçimlerinin kökenleri, klasik Yunan ve Roma kaynaklarında karşımıza çıkmaktadır. Yunan filozofları, Tanrısallık konusu farklı ekoller tarafından farklı şekilde anlaşılabilir, dinden bağımsız felsefi argümanlara başvurarak bir Tanrı'nın varlığının tespit edilmesinin mümkün olduğunu iddia etmişlerdir.⁵¹ Deizm'e verilen isimlerden biri olan doğal teoloji; Antik Yunan felsefesinde hiç karşılaşılmayan, yabancı bir kavram değildir. Roma döneminde yaşamış M. Terentius Varro, *Antiquitates rerum Humenarum et divinarum* adlı eserinde Roma Tanrı'larına karşı bir teori inşa etmiştir. Teorisini üç bölüme ayıran Varro, üçüncü bölüme doğal teoloji adını vermiştir.⁵² Her ne kadar deizm kelimesi kullanılmamış olsa bile Herakleitos, Sokrates ve Platon gibi felsefeciler dönemin dini inançlarını sorgulamışlardır.⁵³ Deistlerin doğal din vurgusunun temelini Yunan felsefecilerin Tanrı'yı doğada arama düşüncesinin oluşturduğundan şüphe yoktur.⁵⁴

Deist düşüncenin Tanrı'yı zorunlu ve ezeli bir varlık olarak kabul etmesi ile Aristo'nun Tanrı'yı ilk yaratıcı olarak kabul edip daha sonra hareketsiz bir varlık olarak tanımlaması arasında benzerlikler mevcuttur.⁵⁵ Aristo'nun tanrı tasavvurunda Tanrı ilk muharriktir ve nesnel dünyasının üzerindedir ve insanlarla ilişkisi zayıftır.⁵⁶ Yunan Filozof Epikür'e göre tanrılar evrende olup bitenlerle ilgilenmek, evrenin işleri ile uğraşmak zorunda olan varlıklar değildir. Tanrıların evreni yönetmek gibi amaçları yoktur.⁵⁷ Epikür'e göre

⁴⁹ S. G. Hefelbower, "Deism Historically Defined", *The American Journal of Theology* 24/2 (Nisan 1920), 218.

⁵⁰ Hefelbower, "Deism Historically Defined", 217.

⁵¹ Wayne Hudson, *The English Deists: Studies in Early Enlightenment* (Routledge, 2015), 30.

⁵² Werner Jaeger, *İlk Yunan filozoflarında tanrı düşüncesi*, çev. Güneş Ayas (İstanbul: İthaki Yayınları, 2012), 116.

⁵³ Tüzer, "Deizmi Anlamaya Çalışmak", 61.

⁵⁴ Baloğlu, *Son Hurafe: Deizm*, 116.

⁵⁵ Baloğlu, *Son Hurafe: Deizm*, 117.

⁵⁶ Ahmet Keleş, "Deizm: 'Dinlerin Sonu Mu?'" *Kuran Varken Asla!*, Yetkin Düşünce 5 (2019), 9.

⁵⁷ Marcus Tullius Cicero, *Tanrıların Doğası*, çev. F.Gül Özaktürk - Ü.Fafo Telatar (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2021), 16.

bütün yaratılanlar bir mekanik oluşumun sonucudur. Tanrı'nın yaratması fikrini reddeden Epikürüsçü görüş yaratma görevini mekanik nedenlere ve maddenin kendi özelliklerine bağlamakta ve Tanrı'nın âleme müdahalesini reddetmektedir. Epikürcü felsefenin Tanrısı haz ve zevk Tanrısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Epikürcü Tanrı dünyayı yaratmamış, insanlarla ilgilenmeyen ve mutlu bir Tanrıdır.⁵⁸ Platona göre Tanrı iyi, adaletli ve doğrudur; Tanrı eksilmeyen, artmayan ya da değişmeyen yapıya sahiptir.⁵⁹ Cicero döneminde insanların işlerine karışmayan Tanrıların olduğuna inanan filozoflar olduğunu söylemiştir. Bu filozoflara “Tanrılar insanlara yardım etmiyor veya yardım etmek istemiyorlarsa, bizim işlerimizle ilgilenmeyip bizi önemsemiyorlarsa ya da yaşantımıza herhangi bir katkıları yoksa Tanrılar için yakarıştaki bulunmamızın, Tanrılara hediyeler sunmamızın ve ibadet etmemizin sebebi nedir?” diye sormuştur. Böyle bir durumda her türlü erdem gibi dindarlığın da ortadan kalkması ve dinin yok olması gerekeceğini bunun da büyük bir karışıklık ortaya çıkaracağını iddia etmiştir.⁶⁰

Epikür'ün, Aristo'nun, Platonun ve Cicero'nun bu görüşleri deist düşüncenin temellerinin Antik Yunan felsefesine kadar ulaştığının göstergesidir. Antik Yunan felsefesindeki Stoacı Felsefe Okulu, felsefelerinin merkezine akı koyarak deist düşünceye benzer bir görüş içerisinde olmuştur.⁶¹ Cicero, *Tanrıların Doğası* kitabının giriş bölümünde arkadaşı Brütüs'e şu soruları sormaktadır:

1. Tanrılar hiçbir şey yapmazlar mı?
2. Tanrılar kendilerini sıkıntıya sokmazlar mı?
3. Evren ile ilgilenmeyip onu yönetmek istemezler mi?⁶²

Deizm temelini oluşturan bu sorular, Antik Yunan felsefesinde de sorulmuştur. Günümüzde de bu sorular düşünce dünyamızı meşgul etmektedir.

Antik Yunan felsefecileri; gerçek dinin, Tanrı'ya benzemek şeklinde olduğunu, bu dinin de en doğru din olduğunu iddia etmişlerdir. Bu şekilde bir dinin sadece salt akı kullanarak, bilgi ve erdeme ulaşarak, hiçbir şeye muhtaç olamayan bilgece bir hayat yaşamak şeklinde olduğu iddia etmişlerdir. Böyle bir dinin tek gerçek dini yaşam olduğu görüşünü bildirerek aslında deizm'i, ilk olarak ortaya koymuşlardır. Antik Yunan felsefesindeki deizm, felsefi bir ekolden ziyade daha çok akıl dini olarak kurulan bir

⁵⁸ Baloğlu, *Son Hurafe: Deizm*, 117-118.

⁵⁹ Arık, *Deizm ve Ateizm Çıkmazı İnançsızlıktan İnanca*, 43.

⁶⁰ Cicero, *Tanrıların Doğası*, 31.

⁶¹ Cicero, *Tanrıların Doğası*, 17.

⁶² Cicero, *Tanrıların Doğası*, 30.

görüştür. Yunan felsefesinde ortaya çıkan bu deist düşüncelerin sebepleri o dönemde yaşayan Mısır, Akad, Sümer gibi büyük medeniyetlerde Tanrılar adına yapılan akıl ve mantığa sığmayan cezalandırmalar, sürgünler ya da toplumun karşılaşmış olduğu hastalık, kuraklık gibi bir takım olayları Tanrılara bağlamalarından dolayı tepki olarak ortaya çıkmış bir durumdur.⁶³

1.2.2. Orta çağ hristiyan dünyasında deist düşünce

Orta Çağ ile Aydınlanma Dönemini değerlendiren düşünürlerin bakış açılarına göre değişiklik göstermektedir. Roma düşüncesinden sonra gelen Orta Çağ birçok düşünür tarafından karanlık çağ olarak tanımlanmıştır. Aydınlanma'nın babası olarak görülen Voltarie göre Orta Çağ; barbarlık, akıl dışılık ve batıl inançlar dönemidir.⁶⁴ Orta Çağ'da din-bilim ilişkisini sabit bir fikir olarak değil insanın algılama çabasının bir tezahürü olarak görmek daha uygundur.⁶⁵ Erken dönem Orta Çağ Hristiyan düşüncesinde doğa bilimi ve felsefe, ilahiyatın hizmetinde bulunan alanlardır.⁶⁶ Orta Çağ dünya görüşünü, Antik ve modern dünya görüşü arasında çorak bir geçiş dönemi yerine aydınlanma ve modern dünyaya kapı aralayan bir başlangıç dönemi olarak kabul etmek daha uygun olacaktır. Nitekim şehirlerin gelişmesi ile beraber eğitim, ruhban sınıfının elinde olmaktan çıkmaya başlamıştır. Ruhban sınıfından boşalan yeri kilise katedral okulları ve üniversiteler doldurmuştur.⁶⁷ Bu okullarda o zamana kadar üzerinde fazlaca durulmayan Latince klasik eserlerle beraber, aralarında Yunancadan çevrilen eserler de dâhil olmak üzere bu eserlere fazlaca önem verilmeye başlanmıştır. Bunun sonucunda evrenin yaratılışı makul bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır. Bu da doğa felsefesinin ön plana çıkmasına sebep olmuştur. Bu dönem mantık ve felsefe kurallarının tüm insan faaliyetlerine uygulanmaya başlandığı; Yunanca, Arapça kitapların Latinceye çevrildiği bir dönemdir.⁶⁸

13. yy Orta Çağ düşüncesine hâkim olan eylem Yunan ve Arap kökenli çeviri faaliyetleri ile ortaya çıkan yeni bilgilerin kabul ettirilme sürecidir.⁶⁹ Avrupa'da İbn-i Rüşd'den etkilenen Avrupalı felsefeciler ile Tanrı'nın her şeyi yoktan var ettiği düşüncesi etrafında toplanan Ortodoks düşüncesi arasında yapısal bazı çatışmalar ortaya çıkmıştır. Paris

⁶³ Tüzer, "Deizmi Anlamaya Çalışmak", 59.

⁶⁴ Bayram Ali Çetinkaya, *Felsefe Tarihi Orta Çağ ve Yeniçağ* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 15.

⁶⁵ David C. Lindberg, "Ortaçağda Bilim ve Din", çev. Kahraman İpekdal, *Bati geleneginde bilim ve din tarihi*, ed. Gary B Ferngren (İstanbul: Say, 2016), 394.

⁶⁶ Lindberg, "Orta Çağda Bilim ve Din", 396.

⁶⁷ Çetinkaya, *Felsefe Tarihi Orta Çağ ve Yeniçağ*, 16-17.

⁶⁸ Lindberg, "Orta Çağda Bilim ve Din", 398.

⁶⁹ Lindberg, "Orta Çağda Bilim ve Din", 399.

felsefe üstatları, Tanrı'nın dünyaya müdahale etmeyen uzak bir "ilk neden" olduğunu, dünyanın zorunlulukla yönetilen immanentist (içkin) bir sistem olduğunu, insanların ölümlü ve özgür iradede yoksun varlıklar olduklarını öğretmekle suçlanmışlardır. Dinin akıl yolu ile geldiği iddiasında bulunan doğal din görüşü; Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam düşünceleri tarafından on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda başta Bağdat ve Venedik'te birçok toplantıda gündeme gelmiştir. Bu dönemde doğal dinin tek güvenilir rehber olduğunu iddia edenlerin bir kısmı Arap astrolojisi ile ilişkilendirilmiştir. On altıncı ve on yedinci yüzyılın başlarındaki Avrupa deizminin bazı biçimlerini, muhtemelen klasik kaynaklarda bulunan teistik natüralizm versiyonlarının yeniden canlandırılması olarak düşünebiliriz.⁷⁰

Orta Çağ düşüncesindeki bu yapısal gerilimler, hümanist bilim adamları ve birçok filozofun Tanrı'ya ilişkin rasyonel açıklamaları ve vahiyden etik sistemler geliştirilmesi ile Rönesans Dönemi'nde yeniden ortaya çıkmıştır. Rönesans filozoflarının tanrı'sı; Eski veya Yeni Ahit'in Tanrı'sı değildir. Bunun yerine, gerçekliğin türsel özelliklerini en üst düzeyde örnekleyen ve duygu ya da iradeye sahip olmayan yüce bir varlık gibi görünmekle beraber insan hakkında hiçbir şey bilmeyen bir varlıktır.⁷¹

Bu dönemde, klasik düşüncenin yanında, Tanrı'nın, eşyanın yaratılmasında ilk neden ve saf eylem olarak gören, bireysel işler veya insan ilişkileri hakkında hiçbir bilgisi olmayan Aristotelesçi, dünyaya müdahale etmeyen veya insan işlerinden uzak, soyut bir Tanrı anlayışı olan Epikürcü ve mükemmel hayırsever Tanrı'yı kabul eden, gerçek dini erdemli yaşam olarak doğru akla uygun bir yaşam, Tanrı'nın sıfatlarını taklit ederek sürdürülen dindar-ahlakçı stoacı ve dünyanın kader ya da talih tarafından yönetildiği ve insanların doğanın sınırları içerisinde yaşaması gerektiğini savunan natüralist stoacı olmak üzere iki stoacı görüş ve Tanrı'nın, her şeyde olduğunu ve insanların reenkarne olduğunu savunan Pisagorcu, hem aşkın bir Tanrı'yı hem de içkin bir Tanrı tasavvurunu kabul eden Stoacı-Platoncu gibi görüşler ortaya çıkmıştır.⁷²

Rönesans ile başlayan bu çoğulculuk, tek bir deizm düşüncesini baltalasa da deist olan filozofların farklı görüşlere sahip olup olmamalarına bağlı olarak farklı Tanrı tasavvurlarına sahip olabileceğini ima etmiştir. Bu görüşler temelde; deist düşünceden ayrı Peripatetik, dini Stoacı, dini olmayan Stoacı, Epikürcü, Pisagorcu veya Platoncu

⁷⁰ Hudson, *The English Deists*, 31.

⁷¹ Nesrin Kale, "Hümanizm", Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, (1979), 8.

⁷² Hudson, *The English Deists*, 32.

Stoacı konumlara yakındır. Bu görüşlerden bazıları yalnızca bir Tanrı'yı kabul ederken, bazıları ise Tanrı'nın mükemmel olması ve bu mükemmelliği evrenle olan ilişkilerinde tezahür etmesi gereken zorunlu bir Tanrı biçiminin var olması gerektiği şeklinde yorumlamaktadır. Ayrıca, farklı felsefi ve teolojik görüşlere sahip filozoflar, evrenin antropomorfik olmayan Tanrısı'nın kitlelerin popüler teolojisi ile karıştırılmaması gerektiği konusunda hemfikir olmuşlardır. Buna rağmen gerçek dine akıl kullanılarak ulaşılabileceğini iddia edebilmeleri gibi, Tanrı'nın doğası üzerinde anlayamamışlardır.⁷³

Orta Çağda Tanrıyı ontolojik düzenin bir parçası olarak ele alma eğilimi, vahyolmuş dinlerin sahtekârlık olarak eleştirisiyle ilişkilendirildiğinde, erken bir modern deizm ortaya çıkmıştır. Klasik düşüncede bazı emsalleri bulunan vahyedilmiş dinin açık eleştirisi; on altıncı yüzyıl Avrupa'sında, muhtemelen Venedik'te üstlenilen, ünlü üç vahyolmuş dini karşılaştırma girişimleri bağlamında yeniden ortaya çıkmıştır. Henri Estienne; 1560 civarında Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'ın en iyi özelliklerini bir araya getirerek iyi bir dine ulaşmanın mümkün olduğunu savunan bir grubun varlığını bildirmiştir. Jean Bodin (1530–1596), yaşamının son yıllarında yazdığı *Colloquium Heptaplomeres* (1593) adlı eserinde Venedik'ten yedi düşünüre vahyolmuş dinin referanslarını tartışmıştır. Bu düşünürler, Tanrı'yı ve evrensel ahlakı kabul eden, ancak vahyi reddeden teist doğa bilimcilerden oluşmaktadır. Vahyolmuş dini eleştiren teist doğa bilimcileri, on altıncı yüzyılın sonunda açıkça ortaya çıkmışlardır.⁷⁴

Deistlere ilk gönderme Lozan reformcusu Jean Viret'in *Instruction Chrestienne*'in ikinci cildi için 12 Aralık 1563'te yazdığı bir mektubunda geçmektedir. Burada deistleri, insan bilimlerinde eğitim almış, kutsal yazıları basit olduğu için küçümseyen, Mesih'in Tanrılığını inkâr eden ve Musa'nın mucizelerini masal diyerek reddeden kişiler olarak tanımlamaktadır. Özgürlükçüler olarak bahsettiği deistler, akılla ispatlanamayan doktrinlere inanan kişilerdir. Bu kişiler, dinleri sadece insan icadı olarak görmüşler ve tüm dinleri küçümseyip onlarla alay etmişlerdir. Bazıları Tanrı'ya, ölümsüzlüğe, ödüllere ve cezalara inandığını, bazıları ise Tanrı'nın takdirini ve ölümsüzlüğü tamamen reddettiğini söylemektedir. Bu deistlerin kim olduğunun bilinmediğini, ancak klasik yönelimli hümanistler olabileceklerini tahmin ettiğini söylemektedir. Son yıllarda onların Teslis karşıtı ya da socinyanlar oldukları öne sürülmüştür. Ayrıca, Hristiyanlık karşıtı bir

⁷³ Hudson, *The English Deists*, 33.

⁷⁴ Hudson, *The English Deists*, 34.

anlamda on altıncı yüzyıl deistlerinin olmadığı ve Viret'in sözlerinin söylentiden öteye gitmediği ileri sürülmüştür.⁷⁵

1.2.3 Aydınlanma dönemi'nde deizm

Deizm'in temellerinin Aristo'ya kadar uzandığı görülmekle beraber daha çok 17.yy ve 18.yy Batı Aydınlanma Felsefesi'nde karşımıza çıkmaktadır.⁷⁶ Aydınlanma, kelime olarak Almancada "aufklärung", İngilizcede "enlightenment" ve Fransızcada "eclaircissement" veya "le siècle de lumiere" olarak kullanılmıştır. On sekizinci yüzyılda hem Amerika hem de hemen hemen Avrupa'nın her tarafında etkili olan Aydınlanma Felsefesi, İngiliz Devrimi ile ilk nüansları ortaya çıkan Fransız Devrimi ile son bulan felsefi döneme bir gönderme bir göndermedir.⁷⁷

Avrupa'da 17.yy ve 18.yy da düşünce alanında köklü değişikliklerin yaşanmasına "Aydınlanma Felsefesi" denir. Bu döneme de Aydınlanma Çağı denir. Felsefe, edebiyat, siyaset gibi alanlardaki bu değişime kısaca Aydınlanma denilmiş bu dönemde yaşayan düşünürlere ise Aydınlanma filozofları denilmiştir.⁷⁸ Bu filozoflardan biri de Fransız Aydınlanma'sının en önemli düşünürlerinden birisi olan Voltaire'dir. Dönemin toplumsal, dinî, politik ve kültürel şartlarını şiddetle eleştiren Voltaire, bir tür ampirik felsefe sayesinde reformların başlamasına sebep olmuştur. Bu nedendir ki Voltaire'i Aydınlanma'nın babası olarak değerlendirenler olmuştur.⁷⁹ Aydınlanma Dönemi'nin en önemli filozoflarından biri de şüphesiz Kant'tır. Kant, Aydınlanma'yı "İnsanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmayış hâlinde çıkışı" olarak tanımlamıştır. Aydınlanma'nın sloganını "Öğrenmeye ve bilmeye cesaret göster, keşfin tehlikelerini göze al! Engellenmiş eleştiriye kullan ve özgürlüğü yalnızlık olarak kabul et." şeklinde belirlemiştir. Aydınlanmayı insanın yetişkin ve sorumlu bir varlık olarak kendisini kabul ettirme çabası olarak görmüştür.⁸⁰ Kant, bu ergin olmayış durumunu insanın kendi aklını başkalarının kılavuzluğuna başvurmadan kullanamaması şeklinde açıklamıştır. Ergin olmamanın insanın kendi suçu olduğunu, bunun ise insanın kendi aklını başka birisinin

⁷⁵ Hudson, *The English Deists*, 35.

⁷⁶ Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, 221.

⁷⁷ Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Felsefesi* (İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1993), 11.

⁷⁸ Vahdettin Başcı, "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 22/1 (10 Nisan 2018), 34.

⁷⁹ Ahmet Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi* (İstanbul: Say Yayınları, 2020), 237; Richard H. Popkin (ed.), *The Columbia history of Western philosophy* (New York: Columbia University Press, 1999), 466.

⁸⁰ Immanuel Kant, *Seçilmiş Yazılar, "Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt"*, çev. Nejat Bozkurt (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2015), 310; Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, 16; Peter Gay, *The Enlightenment, an Interpretation; the Rise of Modern Paganism* (New York, Knopf, 1966), 3-4.

yönlendirmesi olmaksızın kullanma cesareti ve kararlılığını göstermemesinden kaynaklandığını söylemiştir.⁸¹ Kant, insanların çoğunluğunun bu ergin olmama durumlarından tembellik ve korkaklık sebebi ile kurtulamayacaklarını savunmaktadır. İnsanın başında bir yöneticinin veya bir gözetleyenin olması onun için bir kolaylıktır. İnsanın yerine düşünen bir kitabın olması, sağlıklı yaşaması için bir doktorunun bulunması insanı zahmetten kurtaracak durumlardır; insan para harcayabildiği sürece düşünüp düşünmemesine gerek olmadığını çünkü ergin olmama durumunun bir tür rahatlık olduğunu savunan Kant, insanların bu duruma seve seve katlandıklarını hatta bu durumdan hoşlandıklarını söylemektedir. Kant, insanın aklını kullanma noktasında yetersiz olduğunu çünkü akli kullanmasına izin verilmediğini bunun sebebinin de doğmalar ve kurallar olduğunu savunmuştur.⁸²

Aydınlanma'yı iki ayrı çizgide değerlendirenler olmuştur. Ernst Cassirer'in başlattığı birinci çizgide olanlar, Aydınlanma'nın modernliğin kaynağı olduğunu savunmuşlardır. İkinci çizgide olanlar ise Aydınlanma'yı Fransız Devrimi'nden sonra totaliter rejimlerin düşünsel altyapılarının oluşması olarak değerlendirmişlerdir. Ernst Cassier, Aydınlanma'yı akıl ile kök salan, rasyonalite de belirlenen bir değer sistemi olarak görmüştür. Kamusal alanın inanç, hurafe veya din aracılığı ile değil akıl ile yönetilmesi gerektiğini savunmuştur. Akıl ile toplumun değişmesi, gelişmesi, bireyin gelenek ve keyfi otoritenin baskısından kurtarılması amaçlanmaktadır. Aydınlanma'da din ve gelenek yerine bilimin geçerli ve meşrulaştığı bir dünya hedeflenmektedir.⁸³ Aydınlanma Dönemi, toplumsal ve siyasi etkileri akıl devrimini oluşturması neticesinde modern toplumun oluşmasına katkı sağlamıştır.⁸⁴

Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlığı kabulünden Aydınlanma Dönemi'ne kadar Avrupa kıtasında Hristiyanlık; dinden, sosyal ve siyasi olaylara kadar her şeyde yegâne etkili olmuştur. Skolastik düşüncenin rönesans ve reform ile zayıflamasıyla beraber Avrupa'da farklı dinî düşünceler ortaya çıkmıştır.⁸⁵ Antik felsefenin Hristiyan düşüncesiyle tanışması, daha önceki entelektüel çabaları karakterize eden ilahi olanın tefekkür edilmesinden farklı olarak, ilahi şeylerin incelenmesine entelektüel bir titizlik

⁸¹ Kant, *Seçilmiş Yazılar, "Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt"*, 311.

⁸² Kant, *Seçilmiş Yazılar, "Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt"*, 312.

⁸³ Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, 16.

⁸⁴ Ernst Cassirer, *The Philosophy of the Enlightenment* (New Jersey: Princeton University Press Princeton, 1951), 6-8; Çiğdem, *Aydınlanma Felsefesi*, 12-13.

⁸⁵ Ahmet Erhan Şekerci, *Aydınlanma ve Din İngiliz Aydınlanma Geleneğinde Din Algısı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019), 20-21.

getirmiştir. Dil bilgisi, geometri, astronomi, mantık, retorik gelişmesi ve felsefenin tekniklerin Tanrı'ya uygulanabilir olması fark edilmiş ve bunlar kutsal metinler ve dinî inançlara uygulanmaya başlanmıştır.⁸⁶ On altıncı ve on yedinci yüzyıllarda birçok antik kaynak İngilizce ve Fransızca'ya çevrilmiştir. Bunlar arasında Cicero'nun *Academica* ve Sextus Empiricus'un *Pyrrhonian Hypotyposes* gibi eserleri dönemin Avrupa düşüncesini büyük ölçüde etkilemiştir. Eski yazıların yeniden ele alınması ve yeniden özümsemesi, modern şüpheci tutumun evrilmesine neden olmuştur.⁸⁷ 16. yy ve 17.yy'da Avrupa'da yaşanan din ve siyaset merkezli bu gelişmeler, deizm düşüncesini doğrudan etkilemiştir.⁸⁸

Aydınlanma için kesin olarak bir tarih belirlenmemiş olsa da 17.yy'ın son çeyreğinden 19.yy'ın ilk çeyreğine kadar Avrupa kıtasını saran entelektüel bir faaliyet ve toplumu şekillendirme sürecidir.⁸⁹ Hristiyan teolojisi, bilgi felsefesini oluştururken evren ve evrenin içindeki varlıkların durumunu Aristoteles'in, astronomi ve astrolojik tasarımı Batlamyus'un, insan anatomisini de Galenus'un ortaya koyduğu kuramlar çerçevesinde şekillendirmiştir. Bu düşünce sistemi, Avrupa'da uzun süre hâkim olan skolastik felsefe olarak bilinmektedir. Bu felsefe, Orta Çağ kiliselerinde din adamlarını yetiştiren manastırlarda ve katedrallerde geliştirilen kilise teolojisi olarak da bilinmektedir. Skolastik düşüncede aklın amacı, vahyin doğrularını uygulayarak inanç konusunda vahyi kavranabilir bir duruma getirmektir. Aklın vazifesi, vahyi temellendirmek vahye olan itirazları çürütmektir. Hakikat, kilisede ve din adamlarındadır. Bunlar dışında hakikati aramak Tanrı'ya başkaldırmak demektir.⁹⁰

Rönesans ile birlikte skolastik düşünce ve Orta Çağ dinî tutumunda yenilikler ortaya çıkmış, bu durum reform hareketlerinin başlamasına sebep olmuştur.⁹¹ Reform hareketleri, ilk başta antik felsefe geleneklerini canlandırarak Orta Çağ'da kilisenin bozmuş olduğu Hristiyanlığı orijinal şekline döndürmeyi hedeflemişlerdir.⁹² Reform hareketinin başlangıcı, Roma Kilisesinin yozlaşmış sistemini düzeltmek, din adamlarının

⁸⁶ Jeffrey R Wigelsworth, *Deism in Enlightenment England: Theology, Politics, and Newtonian Public Science*. (Oxford: Manchester University Press, 2014), 6.

⁸⁷ James A. Herrick, *The Radical Rhetoric of the English Deists: The Discourse of Skepticism, 1680-1750* (*Studies in Rhetoric Communication*) (University of South Carolina Press, 1997), 13.

⁸⁸ Baloğlu, *Son Hurafe: Deizm*, 88.

⁸⁹ Şekerci, *Aydınlanma ve Din İngiliz Aydınlanma Geleneğinde Din Algısı*, 14.

⁹⁰ Harun Çağlayan, "Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm", *Teizm ve Deizm Açısından Vahye Olan İhtiyaç Konusunun Değerlendirilmesi*, ed. Vecihi Sönmez vd. (İlahiyat Fakülteleri XXII Kelam Koordinasyon Toplantısı Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar Ve Deizm Sempozyumu, Van: Ensar Neşriyat, 2017), 55.

⁹¹ Fatma Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan* (Ankara: Elis Yayınları, 2021), 25.

⁹² Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993), 200.

zevk ve eğlence dolu hayatlarını dinin özüne uygun şekilde yeniden kurgulamak ve ilk Hristiyanların saf din anlayışlarını yeniden ortaya çıkarmak amacı taşımaktadır.⁹³

Batı düşüncesinde reform hareketinden önce kilise, insanların bireysel kurtuluşlarının Roma Katolik Kilisesinin öğretilerinde olduğunu iddia etmiştir. Aydınlanma, Katolik Kilisesine ciddi rakipler ortaya çıkartmıştır. Bu durum insanlarda fikir ayrılıklarına sebep olmuş Kilisenin otoritesi, İncil'in özgünlüğü, teslis inancı, Hz İsa'nın mahiyeti gibi Hristiyan dünyasının en önemli konuları ağır bir eleştiriye tabii tutulmuştur. Bütün bunlar Avrupa'da birçok mezhebin ortaya çıkmasına, insanlarda tek din ve tek kurtuluş fikrinin yerine birden fazla din birden fazla kurtuluş fikrinin doğmasına sebep olmuştur. Bu fikirler, beraberinde Avrupa'da mezhep savaşlarının başlamasına yol açmıştır. Aydınlanma Dönemi Avrupa'sında hangi dinin ve hangi mezhebin hak olduğu neredeyse konuşulan tek konu olmuştur. Hristiyan dünyasında yaşanan bu durum din hakkında tartışmaları artırmış ve hakikat arayışlarını hızlandırılmıştır. Bunun sonucunda dinden aforoz etmeler, dinsizlikle suçlamalar artık normal bir hâl almıştır. Bütün bu durumlar, Avrupa'daki dinî inancı temelinden sarsmıştır.⁹⁴

Aydınlanma Dönemi düşünürlerine göre insan zihnini boş inançlarla dolduran, insanların manevi düşüncelerinden ziyade paralarını ve düşüncelerini tahakküm altına alan hırsları, bencillikleri, bağnazlıkları ve vahşilikleri ile ön plana çıkan papazlar, insan için en tehlikeli kişilerdir. Bu sebepten Aydınlanma düşünürleri, insan hayatındaki en tehlikeli kurumun Katolik Kilisesi olduğunu iddia etmişlerdir. Papazların yani kilisenin bu kadar zararlı olmasının temelinde iman ve vahyi her şeyin üzerine çıkartmaları yatmaktadır.⁹⁵ Jonathan Israel'e göre Aydınlanma 1660'lardan itibaren şiddetli cumhuriyetçi monarşik eğilimlere karşı bir tavır, insan eşitliği ve kişisel özgürlük vurgusu ile ortaya çıkmasına rağmen ilk yüzyıl boyunca en önemli meselesi dinsel otorite olan kiliseye, sosyal ve politik örgütlenme ve baskının bir aracı olarak görülen dine karşı amansız savaş olarak tanımlamıştır.⁹⁶ Pierre Bayle, Katolik Roma kilisesi için hatasızlık iddiasında bulunup insanların ruhlarına zorla hükmeden ve insanları kendi taraflarına döndürmek için

⁹³ Kutlu, "Devrim Dünyanın Kurtuluşudur": Thomas Paine'in Siyasal Fikirlerinde Deist İnançlarının Etkileri", 113.

⁹⁴Baloğlu, "Lord Herbert'in İdeal Dini, Spinoza'nın Evrensel Dini, Neoliberalizmin Küresel Dini", 14-15.

⁹⁵ Sait Kar, *John Toland'ın Din Felsefesi Üzerine Bir İnceleme* (Erzurum: Erzurum Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2014), 5.

⁹⁶ Jonathan Israel, *Enlightenment contested: philosophy, modernity, and the emancipation of man, 1670-1752* (Oxford ; New York: Oxford University Press, 2006), 102; Terry Eagleton, *Tanrı'nın Ölümü ve Kültür*, çev. Selin Dingiloğlu (İstanbul: Yordam Kitap, 2018), 22.

canavar ruhlu insanları kullanabilecek kadar şirret kişilerdir, diyerek kilise için dönemin düşünce adamlarının ne düşündüklerini özetlemiştir.⁹⁷

Aydınlanma düşünürleri, genel anlamda tarihsel ve geleneksel Kutsal Kitap'ın aksine akla aykırı olmayan bir din ortaya koymaya çalışmışlardır.⁹⁸ Hristiyan düşünce sisteminde Kutsal Kitap'ta bulunan bazı bilgilerin değişmez bilimsel doğru olarak savunulması deizm'in doğmasına sebep olmuştur. Bu durum kilisenin baskısı altında gelişen bilimsel düşüncenin "Dünya dümdüz ortası Kudüs" şeklinde ifade edilen dünya merkezli evren anlayışını, Nikolas Kopernik'in hem kendi hem de güneş etrafında dönen dünya "güneş merkezli evren" şeklinde ortaya atması ile değişmiştir. Kopernik'in bu iddiasını kilise kendisine bir saldırı olarak algılanmıştır.⁹⁹ Kopernik ile başlayan astronomideki değişim¹⁰⁰ ve Martin Luther'in Katolik kilisesine karşı ortaya koymuş olduğu 95 maddelik manifestosu Avrupa kıtasını derinden etkilemiştir. Luther'in manifestosu, Katolik kilisesinin mutlak hâkimiyetini kırmış Avrupa'da Katolikler ve Ortodokslardan sonra Protestan vb. gruplar ortaya çıkmıştır.¹⁰¹ Aydınlanma düşünürleri Avrupa'da var olan Katolik baskısına karşı Protestanlığın Avrupa'da yayılmasını destekleyerek bu baskıdan kurtulmayı amaçlamışlardır.¹⁰² Aydınlanma Dönemi'nin Avrupa'sının gelenekleri arasında insanların uzun yolculuklar yaparak dünyanın geri kalan kültürlerini tanımaya çalışmak önemli bir yer tutmaktadır. Uzak ülkelere gidip gelen bu kişiler kendileri ile birlikte batı geleneğinde garip karşılanacak inançlar, âdetler ve sistemler getirmişlerdir. Bu durum onların tarihleri ve dinlerini sorgulamalarına ve Avrupa üzerinde önemli bir kırılmaya sebep olmuştur.¹⁰³ Bütün bu gelişmeler Hristiyan dünyasında dinî konuda özgür düşüncenin önünü açmış bunun sonucu olarak deizm Orta Çağ Hristiyan anlayışına tepki olarak ortaya çıkmıştır.¹⁰⁴

Bu dönemde yaşanan anayasal hakların gelişmesi, kilisenin otoritesinin zayıflaması, bilim ve teknolojinin ilerlemesi, insan haklarında olan değişimler, feodalizm gibi siyasi yapıların yerini merkezi hükümetlere bırakması gibi birçok toplumsal hassasiyeti olan

⁹⁷ Paul Hazard, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, çev. Erol Güngör (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1973), 122.

⁹⁸ Aliye Çınar, "Aşkın Teoloji ve Deizm", *Doğu Batı Dergisi* 23/94 (2020), 85.

⁹⁹ Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 26; Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 202-203.

¹⁰⁰ Şekerci, *Aydınlanma ve Din İngiliz Aydınlanma Geleneğinde Din Algısı*, 29.

¹⁰¹ Şekerci, *Aydınlanma ve Din İngiliz Aydınlanma Geleneğinde Din Algısı*, 19.

¹⁰² Şekerci, *Aydınlanma ve Din İngiliz Aydınlanma Geleneğinde Din Algısı*, 95; S. J Barnett, Manchester University Press, *The Enlightenment and religion the myths of modernity*, 2018, 98.

¹⁰³ Hazard, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, 14.

¹⁰⁴ Taylor vd., *The encyclopedia of religion and nature*; Mehmet Akif Altunişik, "İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19, sy 2 (30 Eylül 2019): 615-42, <https://doi.org/10.33415/daad.581849>.

konuları savunan kimseler din düşmanı olarak kabul edilmiştir. Bu kişiler Hristiyanlık düşmanı bir Ateist ya da ateşli bir Deist olma ithamı ile karşı karşıya kalmıştır.¹⁰⁵

Aydınlanma'nın dine karşı saldırısı teolojik bir saldırıdan ziyade siyasi bir saldırıdır. Aydınlanma'da amaç doğüstü olayları doğa ile açıklamak değil cahil, barbar bir düzen olan kilise inancını kovup yerine akılcı ve medeni bir inanç getirmektir. Bunu gerçekleştirmek için de taht ve kilisenin ortadan kalkması gerekmektedir. Aydınlanma düşünürlerinin gerçekleştirmek istedikleri şey, bilgiyi ve iktidarı denetim altına alma, bilimsel aklın bulgularını, toplumsal reformun ve beşeri kurtuluşun hizmetine sokma düşüncesidir.¹⁰⁶ Deizmi sadece dinî bir düşünce olarak değil aynı zamanda belirli dönemin siyasal, toplumsal ve kültürel açıdan gelişen bir düşünce sistemi olarak değerlendirmek gerekmektedir. Deizm, Avrupa Aydınlanma Dönemi tarihine baktığımızda zıt grupların arasında karşıt ideolojiler oluşturması ile kaçınılmaz şekilde siyasi bir boyut kazanmıştır.¹⁰⁷

Aydınlanma Dönemi'nin temelini oluşturan akıl çağı kavramı kilisenin otoritesini zayıflatmış, dinî konularda kilisenin tahakkümü son bulmuştur. Aydınlanma düşünürleri, bunu yaparken akli en yetkili karar merci hâline getirerek hayatının merkezine akli koymuşlardır. Aydınlanma felsefesi ile kilisenin, insanların hayatına sunmuş olduğu her şey eleştirinin merkezi hâline gelmiştir.¹⁰⁸ Aydınlanma felsefesiyle beraber insan, kendini hurafe ve mitlerden oluşan dinden kurtaracak, kendisini iyiye götürecektir. Özgürleşmesini sağlayacak aklın yanında yer alacaktır. Aydınlanma felsefesinde her şey akla dayanmak zorunda olduğundan Aydınlanma Dönemi'ne Akıl Çağı da denilmektedir.¹⁰⁹ Aydınlanma düşünürleri büyücüleri, mucizeleri ve doğanın işleyişini etkileyen her türlü olayı, dünyanın yaşamak için daha makul ve güvenilir bir yer olmasının önündeki en büyük engeller olarak görmüşlerdir.¹¹⁰ Aydınlanma'nın amacı; insanın karşılaştığı kişisel, toplumsal ve siyasi problemleri vahiy ve iman katmadan akıl ve felsefe yöntemi ile çözenin mümkün olduğunu göstermek ve bu şekilde dogmatik düşünceden kurtulup akıl merkezli bir düşüncenin ortaya çıkmasını sağlamaktır.¹¹¹ Aydınlanma, Orta Çağ dünya

¹⁰⁵ Baloğlu, *Son Hurafe: Deizm*, 88.

¹⁰⁶ Eagleton, *Tanrı'nın Ölümü ve Kültür*, 32-33.

¹⁰⁷ Kutlu, "Devrim Dünyanın Kurtuluşudur": *Thomas Paine'in Siyasal Fikirlerinde Deist İnançlarının Etkileri*", 113.

¹⁰⁸ Şekerci, *Aydınlanma ve Din İngiliz Aydınlanma Geleneğinde Din Algısı*, 19.

¹⁰⁹ Çiğdem, *Aydınlanma Felsefesi*, 11.

¹¹⁰ Alev Alatlı (ed.), *Batı'ya Yön Veren Metinler III Aydınlanma /Burjuva Yüzyılı / Bilim Çağının Zaferi (1650-1800)* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2020), 996.

¹¹¹ Kar, "John Toland'ın Din Felsefesi Üzerine Bir İnceleme", 4; Ahmet Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, 2. bs (İstanbul: Say Yayınları, t.y.), 14.

görüşüne karşı yeni bir dünya görüşü oluşturmak için ortaya çıkmıştır. Aydınlanma ile beraber geçmişten gelen bütün kurumlar aklın eleştirisinden geçmiştir. Toplum, din, eğitim yeniden düzenlemek istenmiştir.¹¹²

Aydınlanma düşünürlerinin yapmış olduğu çalışmalarda din ana motivasyonlarıdır. Bu nedenle Aydınlanma düşünürlerinin en önemli iddiaları bilim ile doğal dinin birbirlerine zıt düşmeyecek alan olduğudur.¹¹³ Aydınlanma düşünürleri akli, dinin ve skolastik düşüncenin tahakkümü altına girmiş bir olgu olarak görmektedirler. Akli, dinî düşünce etrafında şekillenen bir düşünce sisteminden sıyrarak, insanların kendi düşünceleri etrafında şekillenecek yeni bir düşünce sistemine çıkarmayı hedeflemişlerdir. Bunu gerçekleştirmek için akli baskılayan her türlü dış etmenden kurtarmak gerekmektedir. Bunun sonucunda Aydınlanma ile beraber insanın konumu Tanrı din ve devlet karşısında yeniden şekillendirilmeye çalışılmıştır.¹¹⁴

Aydınlanma, çoğu yerde kurumsal din karşıtı bir olgu olarak ortaya çıkmıştır. Aydınlanmanın dininin de deizm olduğu iddia edilmiştir.¹¹⁵ Deist düşüncenin Avrupa’da yaygınlaşmasında; dinî düşünce alanında Martin Luther ile başlayan Reform hareketi, bilim alanında Newton ile başlayan doğa kanunların keşfedilmesi ve felsefe alanında Descartes’in akli nihai kaynak olarak kabul etme iddiası etkili olmuştur.¹¹⁶ Paul Hazard’ın ünlü yorumuna göre, Aydınlanmanın amacı “*Hristiyanlığı sanık sandalyesine koymak*”, hatta “*yaşamın dinsel yorumunu*” sonlandırmaktır. Benzer bir tanımda Peter Gay, Aydınlanmayı “*Hristiyanlığa karşı savaş*” olarak tanımlamıştır.¹¹⁷ Deizm’in bir ekol olarak ortaya çıkmasında en önemli etken Hristiyanlığın gizemselliği, mucize anlayışı ve kilisenin taassubudur. Aydınlanma Dönemi’nden önce deizm tanımlarına baktığımızda negatif bir tanımlama mevcut olmasına rağmen Aydınlanma ile beraber artık bu negatif tanımlanmadan kurtulmuştur.¹¹⁸ Aydınlanma Dönemi ile birlikte peygamberler aracılığı

¹¹² İsmail Hira, “*Sosyal Bilimler: Yasa Koyucu Tasarımdan Yorumcu Tasarıma*”, Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi 3 (01 Aralık 2000), 82; Kar, *John Toland’ın Din Felsefesi Üzerine Bir İnceleme*, 6.

¹¹³ Şekerci, *Aydınlanma ve Din İngiliz Aydınlanma Geleneğinde Din Algısı*, 100; S. J. Barnett, *The Enlightenment and Religion: The Myths of Modernity* (Manchester: Manchester University Press, 2003), 122.

¹¹⁴ Kar, *John Toland’ın Din Felsefesi Üzerine Bir İnceleme*, 5.

¹¹⁵ Mümin Köktaş, “*Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm*”, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 17/1 (15 Mart 2017), 144.

¹¹⁶ Selçuk Kütük, *Deizm* (İstanbul: Bir Yayıncılık, 2019), 48.

¹¹⁷ Köktaş, “*Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm*”, 144.

¹¹⁸ Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 36.

ile insanlara bildirilen, temelini kutsal kitapların oluşturduğu ilahi dinlerin yerine, insan aklının ve bilimin esas alındığı doğal din anlayışı ön plana çıkmaya başlamıştır.¹¹⁹

Aydınlanma düşüncesi aslında Tanrı'yı akılcılık bağlamında ispatlama çabası olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanrı fikrini tamamen reddetmeden akıl ve Hristiyanlık arasında Tanrıya yer verme çabası olarak değerlendirilenler de olmuştur.¹²⁰ Carl Becker'in *The Heavenly City of the Eighteenth-Century Philosophers* adlı eserinde Aydınlanma düşünürleri için şöyle der:

Onlar Tanrı korkusunu üzerlerinden atmış olmalarına karşı Tanrı'ya karşı hep saygılı davranmışlardır. Evrenin altı günde yaratıldığı fikri ile dalga geçmelerine rağmen onun Tanrı tarafından mükemmel bir makine şeklinde yaratıldığı fikrine rasyonel şekilde inandılar. Cennet bahçeleri onlar için bir efsaneydi ama Roma erdeminin altın çağına hasretle baktılar. Kilisenin ve İncil'in otoritelerini reddettiler ama aklın ve doğanın otoritesine gerçek bir inanç sergilediler.

diyerek bir Tanrı'nın varlığına inandıklarını göstermektedir. Aydınlanma düşünürlerini incelediğimizde onların dine olan bu sert tutumlarına rağmen onların yine de kendilerini dinin karşısında bir yerde konumlandırmadıklarını görmekteyiz.¹²¹

Aydınlanma düşüncesinin karakterinde en önemli olgu klasik dine veya Teist inanca yöneltile bir saldırı ve hurafelere açılan savaştır. Bütün Aydınlanma düşünürleri din adamları olan papazlara ve rahiplere bunların savunmuş oldukları Hristiyan dinine ve Tanrı'sına savaş açmış, bunların yerine akıl yolu ile bilinebilen deizmi ve deist Tanrı düşüncesini koymayı hedeflemişlerdir.¹²² Çoğunluğu kendisini samimi bir Hristiyan olarak tanımlayan İngiliz deist düşünürler, Hristiyanlığı akli temeller üzerine yerleştirmeye çalışmışlardır.¹²³

17.yy'ın ilerici düşünürleri ve hatta muhafazakâr sayılabilecek hemen hemen bütün düşünürler Hristiyanlığın makullüğünü ve Hristiyanlık ile doğal dinin uyumunu kanıtlamaya çalışmışlardır. Bunlar Rasyonel Teologlar, Cambridge Platonistleri, Filozof

¹¹⁹ Kütük, *Deizm*, 24.

¹²⁰ Çınar, "Aşkın Teoloji ve Deizm", 86.

¹²¹ Carl L. Becker, *The heavenly city of the eighteenth-century philosophers* (New Haven: Yale University Press, 1991), 30.

¹²² Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, 29.

¹²³ Şekerci, *Aydınlanma ve Din İngiliz Aydınlanma Geleneğinde Din Algısı*, 95; Hudson, *The English Deists*, 3.

Locke, hem kimyager hem de ilahiyatçı olan Boyle ve Cherbury'li Herbert vb. oluşan tüm deist düşünürlerden oluşmaktadır. Bunlardan birçoğu geleneksel görüşleri haklı çıkartmaya çalışmışlardır. Bir kısmı da yerleşik dinî inançlara karşı eleştirilerini daha sert yapmaya başlamışlar ve geleneksel dine düşmanca yaklaşmışlardır.¹²⁴

17. yy'dan itibaren deist düşüncenin Avrupa'da, Avrupa özelinde İngiltere'de yaygın olduğu söylenebilir. İngiliz deizm'inin kurucusu ve en önemli temsilcilerinden kabul edilen Lord Herbert of Cherbury ve deist olarak ünlenmiş John Toland kendilerini bu kimlikle tanımlamamışlardır. Lord Herbert of Cherbury, Charles Blount, John Toland, Thomas Woolston, Anthony Collins, Anthony Ashley Cooper Shaftesbury, Matthew Tindal, Bernard Mandeville, Thomas Chubb, Thomas Morgan gibi pek çok düşünür İngiliz deistler olarak isimlendirilmişlerdir. Bu kişilerden Metthew Tindal ve Thomas Morgan kendilerini yaşadıkları dönemde Hristiyan deist olarak tanımlamışlardır.¹²⁵ Bu düşünürler gibi kendisine deistlik itham edilen birçok düşünür kendilerini Locke'un ifadesi ile samimi inanmış bir Hristiyan olarak adlandırmışlardır.¹²⁶ İlk deist manifesto, *Les quatrains du déiste* olarak bilinen şiir, 1623'ten önce Paris'te yayınlanmıştır. Bu şiirde doğayı takip eden deist'in dinginliği ile doğru dine inandığından asla emin olamayan "Bağnazın batıl korkuları" karşılaştırılmıştır. Deist, öfkelenmeyen ya da insanların eylemlerinden etkilenmeyen kesinlikle mükemmel bir yüce varlığa taparken, Bağnaz Tanrı'yı insanları yanlış inançlar için lanetleyen intikamcı bir cellat gibi göstermiştir. Toland'ın "*Hristiyanlıkta gizem yoktur*" kitabı ile Tindal'in yazdığı "*Yaratılış kadar eski Hristiyanlık*" adlı kitabı deist düşüncenin yayılmasında etkili olmuştur.¹²⁷

Deizm'in 18.yy yaygınlaşmasında Pierre Bayle'nin yazmış olduğu makale etkili olmuştur.¹²⁸ 18.yy da düşünürlerin en çok kullandıkları kelimeler akıl, doğa ve ilerleme kelimeleridir. Aydınlanma Dönemi'nin akli eleştirel akıldır. Akılcılık; başta ilahiyat olmak üzere hiçbir düşüncüyü aklın süzgecinden geçirmeden kabul etmemektir. Bu bağlamda Aydınlanma Dönemi geleneğe, otoriteye ve vahye karşı bir tavır sergilemiştir.¹²⁹ Cassier on sekizinci yüzyıl için kendisini "felsefenin yüzyılı" olarak

¹²⁴ Hefelbower, "Deism Historically Defined", 219.

¹²⁵ Emre Dorman, "Tarihsel Ve Teolojik Açından Deizm Ve Eleştirisi", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (İlahiyat Fakülteleri Xxı Kelam Koordinasyon Toplantısı Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar Ve Deizm Sempozyumu, Van: Ensar Neşriyat, 2017), 217.

¹²⁶ Şekerci, *Aydınlanma ve Din İngiliz Aydınlanma Geleneğinde Din Algısı*, 95; Hudson, *The English Deists*, 3.

¹²⁷ Kütük, *Deizm*, 23.

¹²⁸ Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 23.

¹²⁹ Alatl, *Batı'ya Yön Veren Metinler III Aydınlanma /Burjuva Yüzyılı / Bilim Çağının Zaferi (1650-1800)*.

çağırırsa bu haklı bir yaklaşım olacaktır, diyerek Aydınlanma Dönemi felsefesini aklın en önde olduğu bir dönem olarak değerlendirmiştir.¹³⁰

Deizm'in bir düşünce olarak ortaya çıkmasını dört nedene bağlayan ve kendisini Hristiyan deist¹³¹ olarak tanıtan Matthew Tindal bu sebepleri şu şekilde açıklamıştır:

- 1) Vahye dayanan dine radikal şekilde karşı çıkan büyük bir düşünür grubunun olması ve evrenin İncil'de anlatılandan farklı bir şekilde olmasının son iki yüz yıllık süreçte keşfedilmesi. Özellikle Kopernik'in güneş merkezli evren anlayışı fikrinin ortaya atılması.
- 2) Uzak diyarlardan gelen gezginlerin Avrupa kıtasında yaygınlaşması. Bu gezginlerin anlattıkları çeşitli inanışlar ve çeşitli dinler Hristiyan vahyinde olmayan birçok noktanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur.
- 3) Bilim adamlarının sayısının artması ile beraber bilimin, matematik ve astronomi olmak üzere birçok konuda kesin hükümler ortaya koyması, bilimsel konularda vahyin kesinlik sunamaması.
- 4) Hristiyanların kendi aralarında çatışma halinde olması.¹³²

Aydınlanma özünde bir karşı çıkışı temsil eder.¹³³ Aydınlanma kendi döneminin Barok'una, Ortodoks ve Katolik düşüncesine karşı gelişen, kökünü Yunan felsefesinden alan, fikir özgürlüğünü ön plana çıkartan bir dönem olmuştur.¹³⁴ Aydınlanma ile beraber artık din düşünce dünyasında rakipsiz bir olgu olmaktan çıkmıştır. İnsanlar Aydınlanma ile beraber inandıkları şeylere bir sebep aramaya başlamışlardır. Böylece Tanrı tarafından gönderilen dinin doğaya dayandığını ve doğru bir akıl tarafından onaylandığını kabul etmişlerdir.¹³⁵ Aydınlanma Dönemi'yle beraber din fenomeninin etkisini kaybettiğini ama tamamen kaybolmadığını söylemek yanlış olmaz. Newton ile başlayan Jonh Locke ile süren düşünce sisteminde akıl; dinî söylemleri rasyonel hâle getirebilecek en önemli unsur olarak kabul edilmiştir.¹³⁶ Aydınlanma, batı düşünce ve kültürünün artmasından

¹³⁰ Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, 17.

¹³¹ Dorman, *Deizm Ve Eleştirisi: Tarihsel Ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 2.

¹³² Matthew Tindal, *Christianity as Old as the Creation: Or, the Gospel, a Republication of the Religion of Nature. Volume 1* (Printed in the year, 1730), 12-16; Cohen, *Deism As Presented in Tindal's Christianity As Old As Creation (Classic Reprint)*, 6-8.

¹³³ Manfred Buhr vd., *Aydınlanma felsefesi*, çev. Veysel Atayman (İstanbul: Yeni Hayat Yayıncılık, 2003), 7.

¹³⁴ Ulrich Im Hof, *Avrupa'da Aydınlanma*, çev. Şebnem Sunar (İstanbul: Literatür, 2004), 7.

¹³⁵ Hefelbower, "Deism Historically Defined", 218.

¹³⁶ Şekerci, *Aydınlanma ve Din İngiliz Aydınlanma Geleneğinde Din Algısı*, 24.

ziyade laikleşmesine sebep olmuş, siyaset ve ekonomi dinin etkisinden kurtulmuş ve din, insanlar için bir gizem olmaktan çıkmıştır.¹³⁷

Deizm'in kendi içerisinde ki gelişimini 17.yy ve 18.yy da dört aşamada değerlendirenler de olmuştur. Bahsi geçen aşamalar şunlardır:

1. Birinci aşama dinin ilk ilkelerinin dogmatik ve teolojik yönü ile değerlendirilmesi olmuştur. Dinin gizemsel durumlarının akıl ile değerlendirilmesi ve özgür düşüncenin de mutlaka serbest bırakılması gerektiğini iddia etmişlerdir.
2. İkinci aşama insanların davranış olarak doğal ahlakın egemenliğinde olması gereken bir anlayışla dinin ahlak boyutunda oluşan durumdur. Bu aşamada bütün dinlerin ahlaki kuralları, ceza ve mükâfata bağlı olduğundan reddedilmiştir. Bu aşamadan sonra dinlerin gizemliliği ve ahlakın bir ceza ve mükâfata dayalı olması sebebi ile vahiy kaynaklı dinlere gösterilen kanıtlara eleştiriler getirilmiştir.
3. Üçüncü aşamada ki değişim ise Deizm felsefesinden ziyade Yahudi ve Hristiyan kaynaklarına eleştiri şeklinde olmuştur.
4. Dördüncü aşamada doğal dinin, vahiy dinlerini eleştirmesi sonucu ortaya çıkan tüm eleştirel, kurgusal ve ahlaki yaklaşımlar birleştirilerek geleneksel dinlere karşı hem yapıcı hem de eleştirel yaklaşımlar olmuştur.¹³⁸

Aydınlanma Dönemi filozoflarının vahiy dinine karşı besledikleri antipatileri onların entelektüel birikimlerine de yansımıştır. Düşünürlerin, doğanın dengesini bozacak her şeyi reddeden tutumları onları en büyük mucize olan doğa dışındaki bütün mucizeleri reddetmeye götürmüştür.¹³⁹ Çünkü bir şey ancak delillendirilebiliyor ise anlamlıdır.¹⁴⁰ Hristiyanlıkta bulunan teslis inancı, Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın yasak meyveyi yemesi sebebi ile bütün nesillerin günahkâr sayılması ve bu nedenle yeni doğan çocukların vaftiz edilmesi, Hz. İsa'nın etinin ekmeğe, kanının da şaraba dönüşmesi ile şarap ekme ayini yapılması gibi uygulamalar, insan aklının kabullenmesinin zor olduğu durumlardır. Avrupa'da kilisenin etkisinin azaldığı bir dönemde Aydınlanma düşünürlerince

¹³⁷ Alatlı, *Batı'ya Yön Veren Metinler III Aydınlanma /Burjuva Yüzyılı / Bilim Çağının Zaferi (1650-1800)*, 993.

¹³⁸ Adam Storey Farrar, *A Critical History of Free Thought in Reference to the Christian Religion* (J. Murray, 1862), 177-178; Dorman, *Deizm Ve Eleştirisi: Tarihsel Ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 145.

¹³⁹ Alatlı, *Batı'ya Yön Veren Metinler III Aydınlanma /Burjuva Yüzyılı / Bilim Çağının Zaferi (1650-1800)*, 997.

¹⁴⁰ Düzgün, *Allah, Tabiat ve Tarih*, 14.

Hristiyanlıktaki bu gibi temel doktrinler sorgulanmış bunun sonucu olarak Deizme kapı aralanmıştır.¹⁴¹

Deizmin tarihini ve gelişim sürecini şu üç aşamada değerlendirmek mümkündür:

1. Rasyonel Doğaüstü dönem,
2. Hristiyan Deizmi,
3. Hristiyanlık karşıtı Deizm.¹⁴²

İlk olarak deizm, dönemin dinî inançlarında bulunan akıl ile bağdaşmayan durumları ortaya koymak amacı ile rasyonel bir düşünce olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde sadece akıl ve mantık ilkeleri ortaya konulmuş ve Hristiyanlıkta bulunan birçok konuda fikir ayrılığına gidilmiştir.¹⁴³ Bu dönemin ardından deizm ile Hristiyan inancının bağdaştırılmaya çalışıldığı bir dönem ortaya çıkmıştır. Metthew Tindal ve Thomas Morgan gibi bazı düşünürler kendilerini Hristiyan deist olarak tanımlamışlardır.¹⁴⁴ Bu dönemdeki deist düşünürlerin amacı Hristiyanlığı reddetmek değil, Hristiyanlığa bir yenilik getirme, Hristiyanlığı doğa ve akıl ile uyumlu bir hâle getirmek olmuştur.¹⁴⁵ Üçüncü aşamada deizm, Hristiyanlık karşıtı bir durum olarak karşımıza çıkmıştır. Burada aslında Hristiyanlıktan ziyade vahiy kaynaklı dinlerin reddi olarak algılanması daha uygun olacaktır. Deist düşünürlerin, ilahi dinlerde bulunan evrene müdahale eden Tanrı anlayışına karşı evrene müdahil olmayan Tanrı anlayışını savunması kaçınılmaz bir durum olarak ortaya çıkmaktadır. Evrene müdahale eden bir Tanrı kabul edildiğinde Tanrı'nın müdahalesi kilise eli ile ya da papalık üzerinden olacaktır. Bu durum deist düşünürler için kabul edilemeyecek bir durumdur.¹⁴⁶

Deizm, Batı düşünce dünyasında özellikle de İngiltere'de 1640 ile 1730 yılları arasında en parlak dönemini yaşamıştır. Tarihçiler, hem deizmin felsefi içeriğinin ne olduğu konusunda hem de savunucularının kimler olduğu konusunda emin olamamışlardır. Deizm Batı felsefesinin sekülerleşmesinin bir parçası olarak mı görülmeli ya da yüksek aydınlanmanın sonucu olarak ateizminin bir önsözü mü kabul edilmelidir, yoksa

¹⁴¹ Şaban Ali Düzgün, “*Deizm: Öncü İsimler Ve Temel Doktrin*”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (İlahiyat Fakülteleri XXII Kelam Koordinasyon Toplantısı Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar Ve Deizm Sempozyumu, Van: Ensar Neşriyat, 2017), 48.

¹⁴² Dorman, “*Tarihsel Ve Teolojik Açıdan Deizm Ve Eleştirisi*”, 221.

¹⁴³ Cohen, *Deism As Presented in Tindal's Christianity As Old As Creation (Classic Reprint)*, 11.

¹⁴⁴ Dorman, “*Tarihsel Ve Teolojik Açıdan Deizm Ve Eleştirisi*”, 217.

¹⁴⁵ Meryem Kardaş, “*Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*”, içinde *Deizmin İncilinde Tanrı Ve Din Tasavvuru*, ed. Vecihi Sönmez, Burhanneddin Kıyıcı, ve Metin Yıldız (İlahiyat Fakülteleri XXII Kelam Koordinasyon Toplantısı Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar Ve Deizm Sempozyumu, Van: Ensar Neşriyat, 2017), 16.

¹⁴⁶ Köktaş, “*Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm*”.

Anglikan Ortodoks'unun dar görüşlü sınırlarındaki küçük bir teolojik düşünce kolu mu olduğu konusunda fikir ayrılığına düşmüşlerdir.¹⁴⁷

Deizm; etkisi azaltılmış, modern bilime ayak uydurulabilecek ılımlı bir inanış biçimi olarak Aydınlanma Dönemi'nde ortaya çıkmıştır. Tanrı'nın bazı özel kişilere bir takım güçler vereceği düşüncesini reddeden bu görüş, bütün dünyada ortak bir evrensel din ortaya çıkartmayı hedeflemiştir. Deist düşünceye göre Tanrı yine olduğu yerde ama artık ellerinizi açıp dua edeceğiniz bir Tanrı olmaktan çıkmıştır.¹⁴⁸ Tanrı'nın evrene müdahil olmayan ve evrende olup biten ile ilgilenmeyen bir anlayış içerisinde değerlendirilmesi Tanrı'nın vahiy göndermesi ya da peygamber görevlendirmesini mantıksız kılmıştır. Bunun sonucu olarak deizm, Hristiyanlığın karşısında bir konumda yer almıştır.¹⁴⁹

Rönesans felsefesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan hümanizm, insanı yaşamın merkezine koyarak dinden bağımsız bir dünya oluşturmak isteyen modern insanın felsefesini oluşturmuştur.¹⁵⁰ Her bir felsefi yaklaşım kendi döneminin ruh hâlini yansıttığı gibi aydınlanma da gerçekleştiği dönemin ruh hâlini yansıtmaktadır. Her ne kadar despot bir yaklaşım olsa da aydınlanma kendisini tiran gibi göstermek yerine öğretmen gibi göstermeye çalışmıştır.¹⁵¹ Aydınlanma, geçmişten günümüze kadar gelen Avrupa toplumunun sıkı sıkıya bağlandığı âdet, örf ve geleneklere yeni bir bakış açısı getirmiştir.¹⁵² Kendini her şeyin merkezinde kabul eden insan Tanrı'yı kendisinden uzaklaştırmış, insan yaşamına müdahil olmayan Tanrı tasavvuru ortaya çıkartmıştır.¹⁵³ Aydınlanma düşünürlerinden bazıları; her şeye gücü yeten, kendiliğinden makul olan ve kendi kaderini kendi elinde tutan bir güce inanmaya başlamıştır. Düşünürlerin inandığı bu güç, Tanrı değil akıl olmuştur.¹⁵⁴ Aydınlanma Dönemi'nde din; moderniteyi, seküler hayatı, bilimi ve akli tehdit etmediği sürece özgürdür.¹⁵⁵ Bu duruma en uygun Tanrı tasavvuru da deizm olarak insanlığa sunulmuştur.

Deizmin insanlığa sunmuş olduğu Tanrı tasavvurunu tam olarak kavramak çalışma konusunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Deist düşüncenin mucize ve vahiy niçin

¹⁴⁷ Champion, "Deism", 437.

¹⁴⁸ Alatlı, *Batı'ya Yön Veren Metinler III Aydınlanma /Burjuva Yüzyılı / Bilim Çağının Zaferi (1650-1800)*, 997-998.

¹⁴⁹ Tüzer, "Deizmi Anlamaya Çalışmak", 61.

¹⁵⁰ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 180.

¹⁵¹ Im Hof, *Avrupa'da Aydınlanma*, 7.

¹⁵² Im Hof, *Avrupa'da Aydınlanma*, 8.

¹⁵³ Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 25.

¹⁵⁴ Eagleton, *Tanrı'nın Ölümü ve Kültür*, 38.

¹⁵⁵ Köktaş, "Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm", 144.

reddettiğini anlamlandırabilmek için insanlara sundukları Tanrı-insan-âlem ilişkisini incelemek gerekir. Deist düşüncedeki Tanrı-insan-âlem ilişkisi bilinebilirse mucize ve vahyin nerede konumlandırılabilceği ortaya çıkacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM: DEİZM'DE TANRI- ÂLEM-İNSAN İLİŞKİSİ

2.1. Deizmde Tanrı Tasavvuru

Konumuzun önemli bir bölümünü oluşturan deist düşüncede vahiy ve mucize konusunu daha iyi kavrayabilmemiz için deizm'in bize nasıl bir Tanrı tasavvuru sunduğunu bilmek gerekmektedir.

Din felsefesinin konularından birisi olan Tanrı tasavvurları, Tanrı'nın varlığının kabul edilmesi, reddedilmesi ve Tanrı'nın varlığı ya da yokluğu konusunda kararsız kalmaya kadar her türlü ihtimali içine alan durumlardır. Bu Tanrı tasavvurları; "Tanrı vardır" önermesini kabul eden teizm, deizm, panteizm, pananteizm, "Tanrı yoktur" önermesini kabul eden ateizm ve Tanrı'nın bilinmezliğini savunan agnostisizmdir.¹⁵⁶

Deizm, teizm ve ateizm arasında bir yerde kendisini konumlandırmıştır. Tanrı vardır önermesini kabul ederek ateizmin karşısında teist düşüncenin yanında görünmekle birlikte, dinleri ve dinlerin getirmiş olduğu vahiy, mucize vb. kavramları reddetmesi ile ateizm düşüncesinin yanında gözükmektedir.¹⁵⁷

Deizm, Tanrı'nın birliği konusunda teizm ile aynı noktadadır. Deizm antropomorfik düşüncelerin karşısında durmuş Tanrı'nın aşkın bir varlık olduğunu savunmuştur. Deizm'in savunduğu Tanrı'nın tek olması düşüncesi teizmdeki monoteist Tanrı anlayışından farklıdır. Bu durum deizm ve teizmin Tanrı'nın varlığı konusunda aynı noktada durmasından ama Tanrı'ya yüklemiş oldukları sıfatların farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Âlemi yoktan var eden, âleme müdahil olan, yarattığı varlığın duasına yanıt veren Tanrı monoteist Tanrıdır. Deizm ise mükemmel şekilde yaratmış olduğu evrene müdahale etmeyen, evreninin içerisinde olup bitenle ilgilenmeyen bir Tanrı anlayışı olarak monoteist bir Tanrı anlayışı geliştirmiştir.¹⁵⁸

Ünlü deist düşünür Metwall Tindal teizm'in Tanrısının deizm'i ve ateizm'i meşrulaştırdığını söylemektedir. Teizm'in kutsal kitaplarında yer alan cezalandırıcı, zalim, yıkıcı bir Tanrı'dansa insanlarla ilgilenmeyen bir Tanrı daha makul ve anlaşılır bir Tanrıdır.¹⁵⁹

¹⁵⁶ Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 34-35.

¹⁵⁷ Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 36.

¹⁵⁸ Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 43.

¹⁵⁹ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 15.

Teist Tanrı anlayışını eleştiren Collins; aklın doğru kullanımının Tanrı'nın olmadığı sonucuna değil tam tersine Tanrı'nın varlığına ulaştıracağını iddia eden Yahudilik gibi bazı kurumsal dinlerdeki Tanrı tasavvurların insanları ateizme yönlendirdiğini söylemektedir. Tanrı'nın varlığını akıl ile bulamayan kişilerin ateist değil şeytana tapan kişiler olacağını iddia eden Collins bu kişilerden spekülâtif ateistlerin de nefret edeceğini iddia etmiştir.¹⁶⁰

Thomas Pain'e göre de deizm'in ateizm'e yaklaştırdığı düşüncesi yanlıştır. Pain'e göre günümüz Hristiyanlığı ateizme yakın bir inanıştır. Günümüzde Hristiyanlık Tanrı'dan çok bir adama inanma şeklindedir. Mesih'e inanmak ana düşünce, mükemmel Tanrı'ya inanma yardımcı düşüncesi gibidir. Bu da Tanrı'nın inkârıdır. Bu şekilde bir inanç ateizme çok yakın bir inançtır.¹⁶¹

Deizm; Tanrı'yı duyguları ile hareket etmemesi gereken bir varlık olarak tanımlamıştır. Duyguları ve keyfine göre hareket eden bir Tanrı; ne şekilde nasıl davranacağı belli olmayan, sürekli insanlardan bir şey yapmasını isteyen ve insanların ibadetlerine muhtaç olan kusurlu ve ölçüsüz bir Tanrı demektir. Bu şekilde bir inancın yanlış Tanrı inancı olacağı düşünülmüştür. Duyguları ile hareket eden Tanrı'dan ziyade ne yapacağı belirli, akıl ile sabit bir Tanrı'nın olması insanlar için daha doğru bir inanç olacağı iddia edilmiştir.¹⁶²

Deist düşünürler için var olmamak nasıl ki Tanrı'nın tabiatına aykırı ise Tanrı'nın kusurlu olması da o kadar tabiatına aykırı bir durumdur.¹⁶³Buna rağmen, Tanrı'nın varlığı ve kudreti konusunda aynı noktada olmalarına rağmen Tanrı'nın nasıl ortaya çıktığı, sıfatlarının neler olduğu konusun da birbirlerinden farklı görüşlere sahiptirler. Çoğunlukla Tanrı'nın varlığı hakkında tartışmalar yerine Tanrı imajına yönelik tartışmalar içerisine girmişlerdir. Deistler klasik dinlerdeki Tanrı tasavvurları yerine mükemmel olan doğadan kaynak gösterdikleri bir Tanrı modeli geliştirmişlerdir.¹⁶⁴

Deizm'in Tanrısı, hiçbir şekilde değişmeyen bir Tanrı'dır. Onlara göre Tanrı'nın mahiyeti bellidir ve asla bunun dışına çıkmayacağını düşünmektedirler. Tanrı için değişikliğe sebep olacak her hangi bir sıfat, olay, durum ve düşünce Tanrı'nın Tanrı olmasını

¹⁶⁰ Anthony Collins, *A Discourse of Free-Thinking, Occasion'd by the Rise and Growth of a Sect Call'd Free-Thinkers* (London, 1713), 39; Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 57.

¹⁶¹ Paina, *Akil Çağı*, 32.

¹⁶² Tüzer, "Deizmi Anlamaya Çalışmak", 63.

¹⁶³ Hazard, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, 188.

¹⁶⁴ Dorman, *Deizm Ve Eleştirisi: Tarihsel Ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 223.

sağlayacak özelliklerine aykırı olduğu için Tanrı hiçbir şekilde değişime uğramayan bir varlık olarak karşımıza çıkmıştır.¹⁶⁵

Deizm’de, Tanrı’nın mahiyeti değişmeyeceği için Tanrı-İnsan ilişkisi belirlidir. Bu ilişkinin değişmeyeceği iddia edilmiştir. Tanrı’nın insanın dualarına göre şekil alması, bu dualara cevap vermesi, Tanrı’nın durumunda değişiklik olması demektir. Bu durum Tanrı’da eksikliğe sebep olmaktadır. Eksik olan bir varlığında Tanrı olamayacağı iddia edilmiştir. İnsanın böyle bir Tanrı’ya dua etmesi, dualarının karşılığını beklemesi nafile boş bir çabadır. Deizm’in Tanrısı mutlak ilim sahibi bir varlıktır. Tanrı amaçsız, boş herhangi bir iş yapmayacaktır. Bundan dolayı da yaratmış olduğu her şeyi mutlaka bir amaç uğruna yaratmıştır. Tanrı’nın bir başka sıfatı mutlak iyi olmasıdır ve yarattığı varlıkların mutlak iyiliğini ister. Deist düşünürler, Tanrı’nın mutlak iyi sıfatının yanında mutlak mutlu sıfatının da olduğunu iddia etmişlerdir. Mutlak mutlu olan bir varlığın mutlu olabilmesi için her hangi bir şeye ihtiyacı yoktur. Tanrı mutlak mutlu ise evreni yaratmadan önce de mutlu yarattıktan sonra da mutludur. Mutlak mutlu bir varlığın yarattıklarından bir şeyler yapmasını istemesi de anlamsız bir iştir. Bu sebeple Tanrı yarattığı varlıklardan kendilerine tapınmalarını istememiştir.¹⁶⁶

Teist düşünceden farklı olarak Tanrı’ya farklı sıfatlar yükleyen kişilerden biriside Metwell Tindal’dır. Tindal’in Tanrı tasavvuruna baktığımız da Tanrı’yı bir olan, mükemmel olan, kendiliğinden sonsuz mutlu olan, yaratılan her şeyin kaynağı olan bir varlık olarak tanımlamıştır.¹⁶⁷ Tindal’a göre Tanrı mutlak mutlu bir varlıktır. Tanrı’nın mutluluğu kendiliğinden olan bir mutluluktur. Yarattığı hiçbir şey onun mutluluğunu eksiltemez ya da artıramaz. Yarattığı şeyleri yaratma amacı kendisini mutlu etmek olduğu düşünülürse bu durum Tanrı’nın yaratmadan önce mutsuz olduğu fikrini doğurur ki bu da Tanrı’nın kendinden mutlu olma sıfatı ile çelişen bir durumdur. Tanrı’nın yarattığı varlıklardan her hangi bir beklentisi olmaz, aksi durumda Tanrı’nın mutlu olması için insanın ibadetlerine ihtiyacı olduğu anlamına gelir. Bu durum Tanrı’nın mükemmel oluşuna ters düşen bir durum olacaktır.¹⁶⁸ Tindal’a göre Tanrı kesin mükemmelse kendi içerisinde mutlu olmalıdır. Mükemmel ve sonsuz mutlu bir varlık, kendi mutluluğunu güvence altına alacak veya artıracak şekilde hareket edemez çünkü bu mutluluğun

¹⁶⁵ Tüzer, “*Deizmi Anlamaya Çalışmak*”, 68.

¹⁶⁶ Kardaş, “*Deizmin İncilinde Tanrı Ve Din Tasavvuru*”, 18.

¹⁶⁷ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 14.

¹⁶⁸ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 14; Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 58.

güvenceye veya artırmaya ihtiyacı yoktur. Bu nedenle, başkalarının mutluluğu için de aynı şekilde hareket etmeyi içermelidir.¹⁶⁹

Tindal'a göre Tanrı, doğanın ışığı ile apaçık ortada olan mutlak mükemmel, kendi içerisinde sonsuz mutlu ve diğer tüm yaratılan her şeyin kaynağı olan bir varlıktır. Yaratmış olduğu varlıkların kusursuzluğu Tanrı'nın kusursuz olmasından kaynaklanmaktadır. Tanrı insanların hiçbir şeyine ihtiyaç duymaz. Tanrı insanların mutluluğunu sağlayan varlıktır. Bu sebeple insanlara haset etmez. Tanrı sadece insanların zararına olan şeyleri insanlara yasaklar. Tanrı kendi içerisinde; sonsuz mutlu, sonsuz iyi, sonsuz bilge ve sonsuz güçlüdür ve Tanrı'nın koymuş olduğu yasaların bizim iyiliğimizden başka bir amacı yoktur.¹⁷⁰

Teist Tanrı anlayışı ile deist Tanrı tasavvurunun ayrıştığı önemli noktalardan birisi Tanrı'nın mutlak irade sıfatıdır. Teizm'in Tanrısı evreni bir düzen içerisinde yaratmış belli yasalara bağlamıştır ama istediği zaman bu evrene mucizeler vasıtasıyla müdahil olabilmektedir. Deist Tanrı anlayışı burada teizmden ayrılmış Tanrıya mutlak değişmezlik sıfatı yükleyerek Tanrı'nın mucize gibi evrende sonradan ortaya çıkartacağı bütün durumları ret etmiştir.¹⁷¹ Deizm temel olarak Tanrı'nın dünyaya müdahil olmadığı doktrinine dayanmak ile beraber birçok deist Tanrı'nın dünyaya müdahil olabileceğine inanmaktadır.¹⁷² İngiliz deist düşünürlerden Blouh ve pek çok arkadaşının Tanrı'nın evrene müdahale edemeyeceğini değil, en başta mükemmel şekilde yaratmış olduğu evrene tekrardan müdahil olmasının gereksiz bir iş olacağına inandıkları görülür.¹⁷³ Deizmdeki hiçbir şekilde evrene müdahil olmayan Tanrı iddiasının altında Tanrı insan ilişkisini kilisenin tahakkümünden kurtarmak olduğunu söyleyebiliriz.¹⁷⁴

Tanrı'nın evreni mükemmel şekilde yarattığını ve ona müdahil olmadığını iddia eden bir diğer düşünür de Voltaire'dir. Voltaire göre, Tanrı; bu dünyada var olan her şeyi yoktan var etmiş ve bulunduğu koşullara göre en güzel şekilde yaratmıştır. Dağlar, bulutlar, ırmaklar, ovalar vb. bütün her şeyin yaratılmasında Tanrı'nın bir amacı olduğunu öne sürer. Voltaire Tanrı'nın bu amacını iyiliklerine karşı insanlardan itaat ve ibadet beklemesi olarak açıklamaktadır. Tanrı'nın beklediği bu itaat ve ibadet insanın ahlak yasalarına uyması ve iyi olmasıdır. Tanrı'nın insanın davranışlarına göre

¹⁶⁹ Peter Byrne, *Natural Religion and the Nature of Religion: The Legacy of Deism* (Routledge, 2013), 55.

¹⁷⁰ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 12.

¹⁷¹ Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 44.

¹⁷² Hudson, *The English Deists*, 29-30.

¹⁷³ Dorman, *Deizm Ve Eleştirisi: Tarihsel Ve Teolojik Bir Yaklaşım*.

¹⁷⁴ Keleş, "Deizm: 'Dinlerin Sonu Mu?' Kuran Varken Asla!", 11.

ödüllendireceğini ya da cezalandıracağını söyleyen Voltaire böyle bir Tanrı olmadığında toplumun sosyal düzeninin devam etmeyeceğini savunmaktadır.¹⁷⁵

Evrendeki düzen ile Tanrı'nın varlığını bağdaştıran bir diğer düşünürde Collins'tir. O, insanın aklı ile Tanrı'nın sonsuz, maddi olmayan, mutlak mükemmel, mutlak adil, mutlak iyi, hikmet sahibi ve güçlü bir varlık olduğunu kavrayabileceğini iddia etmektedir. Collins'e göre Tanrı'nın bu sıfatlarına evrendeki muhteşem düzeni gözlemleyerek ulaşılabilir. Evrende bulunan mükemmel düzenden hareket ile bu mükemmelliğin bir başlangıcı olduğunu ve başlangıcı olan bir şeyin de başka bir varlığa muhtaç olduğunu bilerek dünyada var olan bütün mükemmelliğin sonsuz varlık tarafından oluşturduğunu anlayabilir. İnsan yapmış olduğu iyilikler sonucunda yaşamış olduğu mutluluğa bakarak bu mutluluğun ona başka bir varlık tarafından verildiği ve bu varlığın iyi olduğunu kavrar. İnsan evrendeki güç, uyum ve düzene bakarak yine Tanrı'nın güçlü ve hikmet sahibi bir varlık olduğunu kavrar.¹⁷⁶

Deizm'in babası olarak kabul edilen ünlü deist düşünür Lord Herbert Tanrı'yı diğer deist düşünürlerle benzer olarak tanımlamıştır. Herbet Tanrı'yı insanların refahını düşünen, taleplerine cevap veren bir baba, rab olarak tasvir etmiş dünya ile bağını kesmiş bir Tanrı tasavvurunu reddetmiştir. Herbert'in Tanrı tasviri ile teist Tanrı arasında çok bir farkın olmadığı ortadadır.¹⁷⁷ Lord Herbert'a göre Tanrı en yüce, en mükemmel, bütün iyiliklerin sebebi, iyiliksever, adaletli, bilge, hikmetli ve özgür iradeye sahip bir varlıktır.¹⁷⁸

Tanrı kavramını Lord Herbert şu şekilde özetlemiştir:

- 1) Tanrı vardır ve en yüce olandır.
- 2) En yüce olan bu Tanrıya ibadet edilmelidir. (İnsan bu şekilde Tanrı karşısında kendisini ifade edebilir)
- 3) İbadetlerin amacı vicdanlı, dindar ve erdemli kişiler oluşturmaktır.
- 4) İnsan hatalarından sonra tövbe etmelidir.
- 5) İnsan yaptıkları eylemlerinin sonucu olarak ahirette hesabını verecektir.¹⁷⁹

¹⁷⁵ Voltaire, *Seçmeler*, çev. Selahaddin Küçük (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1975), 164-165.

¹⁷⁶ Meryem Özdemir Kardaş, *Deistik Argümanlara Karşı Vahyin İmkân Ve Gerekliliği (18. Yüzyıl İngiliz Deizmi Ve Kelâmi Açından Analizi)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2021), 63.

¹⁷⁷ Hudson, *The English Deists*, 50; Meryem Kardaş, "Lord Herbert Cherbury'nın Deist-Hümanist Din Eleştirisi", *Doğu Batı Dergisi* 23/94 (2020), 235.

¹⁷⁸ Edward Herbert Baron Herbert of Cherbury, *De Veritate, by Edward, Lord Herbert of Cherbury* (University of Bristol, 1937), 291; Dorman, *Deizm Ve Eleştirisi: Tarihsel Ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 224.

¹⁷⁹ Cherbury, *De Veritate, by Edward, Lord Herbert of Cherbury*, 80; Şekerci, *Aydınlanma ve Din İngiliz Aydınlanma Geleneğinde Din Algısı*, 98.

Lord Herbert'in Tanrı tasavvuru teist Tanrı tasavvuruna benzemektedir. Herbert, Tanrı'yı akıl ve akla yardımcı kavramlar yardımı ile bulunabilen bir varlık olarak ele almıştır. Teist düşünürler ise Tanrı'nın kutsal metinlerde nasıl bir varlık olduğunu belirtilmiş ve aklın yanında vahyi de esas almışlardır. Herbert Tanrı'yı mükemmel, muazzam ve sonsuz olarak teizmde olduğu gibi tanımlamıştır.¹⁸⁰

Deizm'de Tanrı evreni yasalarla belirlemiştir ve bu yasalara insan sıkı sıkıya bağlıdır. İnsanın dualarına karşılık verilmesi demek bu yasalarda değişiklik olması demektir. Bu durum Tanrı'nın doğasına aykırıdır. Deizm'e göre Tanrı'yı mutlu etmek ya da öfkelerini dindirmek için dua etmeye, ibadet etmeye, oruç tutmaya vb. şeylere gerek olmadığı iddia edilmiştir. Bunlar ancak gelişmemiş toplumların davranış biçimi olarak algılanmıştır. Deizmde dua etmek sadece kişinin kendisini psikolojik olarak rahatlatacak bir eylem olup bunun dışında başka bir anlamı olmayan bir durum olarak görülmüştür. Deizm, insanın yaşamı boyunca akli rehber edindiğini, bilgi ile şekillendirdiği hayatında dua gibi ilkel davranışlara gerek olmayacağını iddia etmiştir.¹⁸¹

Deizm'e göre ibadetler ister tek Tanrılı dinlerde olsun ister çok Tanrılı dinlerde olsun putperestlikten kaynaklanmaktadır. Pagan dinlerde periler, cinler varken monoteist dinlerde bunların yerini melekler ve şeytanlar almıştır. Deizme göre her türlü ibadet putperestliğin bir göstergesidir.¹⁸²

Deist Tanrı; her şeye gücü yeten, irade sahibi olan, eşi ve benzeri bulunmayan, başlangıcı ve sonu olmayan, adil, güvenilir, koruyucu ve özgür olan bir Tanrıdır.¹⁸³ Deizm düşüncesinin Tanrı tasavvuru tenzihi bir Tanrı'dır. Tenzih edilmiş bir Tanrı, insanlardan ve onlarla ilişki kurmaktan uzak bir Tanrı'dır.¹⁸⁴ Deizm'in Tanrı'sı evrene müdahil olmayan, bir nevi emekliye ayrılan ilkel kavimlerde bulunan gök Tanrı inancına benzediğini görmekteyiz. İlkel Gök Tanrı'da evreni yaratmış ve cennete gitmiştir. Cennetine giden Tanrı zamanla insanlar tarafından unutulmuş yerini başka Tanrılar almıştır.¹⁸⁵ Deist Tanrı bir nevi küskün, ötekileştirilmiş, uzaklaştırılmış mecazı anlamda eli kolu bağlanmış bir Tanrı'dır.

¹⁸⁰ Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 51.

¹⁸¹ Tüzer, "Deizmi Anlamaya Çalışmak", 70-71.

¹⁸² Tüzer, "Deizmi Anlamaya Çalışmak", 72.

¹⁸³ Dorman, "Popüler Kültürün Popüler Deizmi: Riskler ve Öneriler", 166.

¹⁸⁴ Kadir Canatan, "Tenzih ve Teşbih İkileminden Kurtulmak! "İslami" Deizmin Kökenleri", Yetkin Düşünce 5 (2019), 86.

¹⁸⁵ Tüzer, "Deizmi Anlamaya Çalışmak", 6061.

Deistler Tanrı'yı her şeyin temelinde bulunan ezeli ilk varlık, nihai neden görmelerine rağmen deist düşünürlerin Tanrı tasvirleri bir nevi Newton'un evren makinesini harekete geçiren bir varlık olarak hem makinenin garanti belgesi hem de saat imalatçısı bir Tanrı olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁸⁶ Böyle bir Tanrı'nın görevi sadece evrendeki işleyişin devam etmesidir. Bu Tanrı'nın insan fiillerine müdahil olma hakkı yoktur.

Deizm'e göre şayet Tanrı tasavvuru doğru şekilde anlaşılmaz, Tanrı'nın sadece gücüne odaklanılırsa bu Tanrı'nın yarattığı varlıklara karşı öfke ve intikam duygusu içerisine girebileceği sonucunu ortaya çıkartır. Böyle bir durum da insan sadece Tanrı'dan korkar. Deizme göre böyle bir Tanrı'ya karşı korku bir süre devam etmesine rağmen mutlaka Tanrı'dan nefret ile sonuçlanacaktır.¹⁸⁷ Charles Blount, *A Summary Account of The Deists' Religion* (Deistlerin Dini Üzerine Kısa Bir Özet) adlı eserinde Tanrı'yı şu şekilde tanımlamaktadır: “İnsan için tapılası, cana yakın ve samimi ne varsa tek, yüce, sonsuz ve mükemmel olan Varlıktır.”¹⁸⁸ Deist düşünürler tarafından Tanrı'ya yüklenen sıfatlara baktığımızda bu sıfatlar arasında ortak olarak öne çıkan Tanrı'nın iyiliksever ve adalet sıfatları görülmektedir. Bu Hristiyan teolojisinin de Hz. Âdem'in ilk günahı işlemesi sonucunda bütün insanların günahkâr olduğu inancına karşı Tanrı'nın merhametli bir varlık olduğunu kanıtlama gayesi taşımaktadır.¹⁸⁹

Deist düşünürler tarafından Tanrı'ya yüklenen ortak sıfatlar şunlardır:

1. Değişmezlik: Tanrı'nın mahiyetinin ve yarattığı yasaların değişmez olmasını ifade eder.
2. Mutlak İlim sahibi: Tanrı'nın amaçsız bir iş yapmamasını ifade eder
3. Mutlak Mutlu: Tanrı'nın mutlu olması insandan bir şey beklememesini ifade eder
4. Mutlak İyiliksever: Tanrı'nın yarattığı varlığın iyiliğini istemesini ifade eder.

İnsan, Tanrı ve din hakkında gerekli bilgilere ulaşabilecek şekilde yaratılmıştır. Deist düşüncede Tanrı'nın varlığı, birliği, sıfatları konusunda herhangi bir bilgiyi dış bir kaynaktan ya da bir kişiden öğrenilmesine gerek yoktur. İnsan bu bilgileri Tanrı tarafından verilmiş akıl ile doğayı gözlemleyerek bulabilir.¹⁹⁰

¹⁸⁶ Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, 30.

¹⁸⁷ Kardaş, “*Deizmin İncilinde Tanrı Ve Din Tasavvuru*”, 18.

¹⁸⁸ Dorman, *Deizm Ve Eleştirisi: Tarihsel Ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 224; Charles Blount vd., *A Summary Account of the Deists Religion* (London : [s.n.], 1745), 1.

¹⁸⁹ Dorman, *Deizm Ve Eleştirisi: Tarihsel Ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 224.

¹⁹⁰ Özdemir Kardaş, *Deistik Argümanlara Karşı Vahyin İmkân Ve Gerekliliği (18. Yüzyıl İngiliz Deizmi Ve Kelâmi Açıdan Analizi)*, 62.

Bütün bu deist tanrı tasavvurlarına baktığımızda baştan bütün kuralları belli bir Tanrı anlayışı ile karşılaşmaktayız. Böyle bir Tanrı, Dünya'yı yarattıktan sonra müdahil olmayan bir varlık konumuna geçmektedir. Dünya'ya müdahil olmayan bir varlık Dünya'dan ve insanlardan uzaklaşmıştır. Dünya'dan ve insanlardan uzak Tanrı, insanların işlerine karışmak için bir aracı göndermeye gerek görmeyecektir. İnsan, Tanrı hakkında bilgileri sadece doğadan bulabilecektir. Bu durum insanın Tanrı'ya karşı sorumluluğunu sadece akılla bulunabilecek eylemlerle sınırlandırmaktadır. Dünya'da olup bitenle ilgilenmeyen bir Tanrı'ya insanın ibadet etmesine gerek yoktur. Bu durumda kendisinin Tanrıdan geldiğini iddia eden bütün dinler reddedilmelidir. Deist düşünürler kilisenin tahakkümünden kurtulmak, bilimin gösterdiği gelişmeleri takip etmek için Tanrı'yı kendilerinden ve dünya işlerinden uzaklaştırmışlardır. Bunun sonucu olarak insan dünyada kendi başına kalmıştır. Karşılaştığı bütün sorunları kendi çözmeli, yaratıcısından yardım beklememelidir. Deist düşünürler yaratıcıyı hem her şeye gücü yeten bir varlık olarak tanımlamışlar hem de insanı dünyada yalnız bırakan bir varlığa dönüştürmüşlerdir. Her şeye gücü yeten Tanrı, dünyada olup biten her türlü olayı hem ilmi ile bilmekte hem de bilgisi dâhilinde bulunan bu evrene müdahil olamamaktadır. Mükemmel Tanrı tasavvuru sunmak isteyen deist düşünce kendi içerisinde çelişkiye düşmektedir.

Deist düşüncenin Tanrı'yı sınırları belirli bir varlık haline getirme isteği aslında kilisenin tahakkümünü kırmak amacıyla. Ortaçağ Hristiyan düşüncesinde kilise Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisidir. Kilisenin kuralları Tanrı'nın kuralları, kilisenin emirleri Tanrı'nın emirlerdir. Deist düşünce Tanrı'yı kilisenin tahakkümünden kurtarmak için O'nu evrenden uzaklaştırmak zorunda kalmıştır. Bu durumda Tanrı'nın gönderdiği din nasıl bir din olmalıdır sorusu önemli bir hale gelmektedir. Deist düşüncenin insanlara sunduğu dini anlamak deizm'i anlamamıza fayda sağlayacaktır.

2.2. Deizm'de Din

Deist düşüncede din, doğal din olarak algılanmıştır. Deizm, dinleri vahyedilmiş dinler ve doğal din olarak iki gruba ayırmış, doğru din anlayışının da doğal din olduğunu iddia etmektedir. Doğal din ile vahyedilmiş din arasında deist düşüncede ne gibi farklılıklar olduğunu kavrayabilirsek deist düşüncenin dinlere bakış açısını daha iyi anlamış oluruz. Bu sebep ile ilk önce doğal dinin ne olduğunu tanımlayıp daha sonra deist düşünürlerin ilahi dinlere itirazlarını ele alacağız.

Deist düşüncede akıl, dini konularda karar merci olarak Tanrı'nın yerine geçmiş bir olgu olarak ortaya çıkmış ve deistler kontrolü akla vererek insanı Tanrı'ya karşı sorumluluklarından sıyırmıştır. Akıl, Tanrı'nın yerine dini konularda karar veren, dini vazifeleri belirleyen, insana da dini herhangi bir sorumluluk yüklemeyen karar mercidir.¹⁹¹

Einstein'in "Tanrı zar atmaz" söylemi üzerine kurulu deist düşünceye göre insan, akli ile mükemmel Tanrı'yı kavrayabilecek şekilde yaratılmış bir varlıktır. Doğal din, Tanrı'nın insana bahsetmiş olduğu akıl sayesinde insanın Tanrı'yı bilmek için bir peygambere veya vahye ihtiyacı yoktur tezi üzerine kurulmuştur.¹⁹²

On yedinci yüzyılın ikinci yarısında kullanılmaya başlanan doğal din terimi birbirleri ile ilişkili üç farklı anlamda kullanılmıştır. İlk olarak Tanrı ve Tanrı'ya karşı görevlerimiz ile alakalı konular hakkında salt akılla keşfedilebilecek gerçeklerin tamamıdır. Bu gerçeklerin tamamı doğal sebeplerle yani akılla bulunabilecek gerçeklerdir. İkinci olarak ilahi kökenden farklı olarak insanın özünde bulunan bir dindir. Doğal din Hristiyanlık gibi yerel unsurların belirlediği dini inanç ve uygulamalardan farklı olarak insan doğasına uygun olan akli temsil eden din olarak görülmüştür. Üçüncü olarak ise doğal din insanlığın orijinal dini olarak tanımlanmıştır. Bu üç tanıma baktığımızda bu tanımlar Tanrı'nın varlığına, adaletine, iyilikseverliğine, ilahi yönetimine, ölümsüzlüğüne ve ortak ahlak kurallarının bulunduğu işaret etmektedir.¹⁹³

Doğal din denildiğinde genel olarak ne anlatılmak istendiği anlaşılabilirse bile, birbirinden farklı görüşler de mevcuttur. Bazı düşünürler Hristiyan öğretilerini akli bir zemine oturttukları doğal dini Hristiyanlığı akıl zeminine oturtmak olarak görmüşlerdir. Bazı düşünürler ise Hristiyanlıktaki akla uygun düşünceleri almış geri kalanı yok saymışlardır. Bazı düşünürler de vahiy dinlerinin tamamının doğal olmadıklarını savunarak vahyi tamamen ortadan kaldırıp saf akıl dinini oluşturmaya çalışmışlardır. Ünlü deist düşünürlerin din tasavvuru da vahyi reddeden doğal din anlayışıdır.¹⁹⁴

Deizmin din eleştirisi temelde Hristiyanlık öğretisinin eleştirisi şeklinde olmuştur. Deist düşünürlerin Hz. İsa'nın Tanrı olup olmaması, asli günah gibi Hristiyan teolojisinin

¹⁹¹ Gündoğar, "Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm", 32.

¹⁹² Okumuş, "Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm", 178.

¹⁹³ Audi, *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, 600; Adem Battal, *Doğal Din Ve Deizm Arasındaki Tarihsel Ve Teolojik İlişkinin İncelenmesi* (Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans, 2021), 11; Dorman, *Deizm Ve Eleştirisi: Tarihsel Ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 336.

¹⁹⁴ Dorman, *Deizm Ve Eleştirisi: Tarihsel Ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 337.

temellerini sarsacak eleştirileri kilise tarafından sert karşılanmış, birçok deist düşünür kâfirlikle suçlanmıştır.¹⁹⁵

Deistler ilk olarak vahyin gereksizliğini ortaya koymaya çalışmışlar sonra hedef tahtasına dinin insanlar tarafından görünen yüzleri olan din adamlarını ve peygamberleri koymuşlardır. Deist düşünürler, kendi aklını kullanamayan insanları ya da kullanmayan kişileri din adamları ve peygamberlerin sömüreceğini iddia etmişlerdir. Deistlere göre kurumsal dinlere inanan kişiler, vahiy dinlerinin içerisinde bulunan din tacirlerini fark edemezler ve bu kişilerin oluşturduğu kaostan kendilerine mutluluk, kurtuluş, hakikat vaat eden birçok sahtekârın tuzaklarına düşerler.¹⁹⁶ Whichcote kilisenin iddia ettiği kiliseye dâhil olanların kurtulacağı iddiasının doğru olmadığını söyleyerek aslında Hristiyan teolojisinin en temel tezine saldırmaktadır.¹⁹⁷ Voltaire'de Tanrı'nın varlığı konusunu ele almadan, klasik Tanrı anlayışına yani kilise ve Hristiyanlığa karşı savaş açar. Voltaire bunu kutsal kitapta bulunan bazı bilgilerin açıklanmayacak ve doğrulanmayacak olması, boş inanç ve bilgisizliğinin bütün çağların en büyük hastalığı olması, kutsal kitabın alçaklık ve saçmalıklarla dolu olması ile açıklamaktadır. Voltaire, dine olan düşmanlığını; Hristiyanlığı on iki adamın kurduğu gibi tek bir kişinin onu yıkabileceğini kanıtlamak istiyorum şeklinde açıklamaktadır. Voltaire'nin gözünde Hristiyanlık ve kilise, baskıyı temsil eden ve insan otoritesini sınırlandıran kurumlar demektir.¹⁹⁸ Ona göre insan ilerlemesinin ve bilimin önünde ki en büyük engel kilisenin yaratmış olduğu hoşgörüsüzlük ve fanatizmdir.¹⁹⁹

Voltaire Hristiyanlığa ve kiliseye karşı yapmış olduğu sert eleştirilere rağmen ateizm'i desteklememektedir. Tanrı'nın yokluğundan ortaya çıkacak nihilizmin toplumunun bekası ve sosyal düzen için sorun yaratacağını iddia eder. İnançsızlığın da entelektüeller için olabileceğini ama halk için büyük problem olduğunu savunmuştur. Voltaire, hiçbir ortak ölçüsü olmayan ve hiçbir şekilde anlaşılır hale getirilemeyen Tanrı anlayışı yerine akıl ile temellendirilen bir Tanrı inancı üzerinde durur. Ateizm ve nihilizmin ortaya çıkartacağı ahlaki problemler ve sosyal kaos sebebi ile "Tanrı'nın olmaması durumunda bile bir Tanrı'nın icat edilmesi gerekmektedir" diyerek bu durumu açıklamaktadır.²⁰⁰

¹⁹⁵ Dorman, "Popüler Kültürün Popüler Deizmi: Riskler ve Öneriler", 168.

¹⁹⁶ Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 177.

¹⁹⁷ Düzgün, "Deizm: Doktrin ve Öncü İsimleri", 100.

¹⁹⁸ Voltaire, *Seçmeler*, 158.

¹⁹⁹ Voltaire, *Seçmeler*, 160-161; Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, 240-244.

²⁰⁰ Voltaire, *Seçmeler*, 164; Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, 244-246.

Kurumsal dine saldıran başka bir düşünür de Nicolas of Cusadır. Cusa yazmış olduğu Öğrenilmiş Cehalet (*De Docta Ignorantia*) adlı eserinde yüzlerce senedir Katolik düşüncesinin temellerini oluşturan Tanrı, Hz İsa ve Ruhul Kudüs düşüncesi üzerinde oturan parçalayıcı teolojii eleştirmiştir. Cusa 'ya göre sonsuz bir kavram olan Tanrı'nın kavranması imkânsız olan bir durumdur. Sonsuz bir varlığı anlamaya çalışan sonlu insanın üretmiş olduğu her şey eksiktir. Bu nedenle Hristiyanlıkta bu şekilde değerlendirilmelidir. Cusa bütün dinleri tek bir dinin gölgesi olarak tasvir etmiştir.²⁰¹

Deist düşünceye göre bütün bunlar göstermektedir ki insan gerçek dine ulaşmak istiyorsa mutlaka doğal dine inanması gerekmektedir. İnsanın tek kurtuluşu doğal dindedir. Deist düşünce din eleştirisine peygamberlik kurumu ile başlamaktadır ve peygamberlik kesin bir şekilde reddedilmektedir. Deistler peygamberleri kendileri için bir gücü elinde tutmaya çalışan insanlar olarak görmüşlerdir.²⁰²

Deist düşünürlerin peygamberlik kurumuna bakış açılarının da birbirlerinden farklı olduğunu görmekteyiz. Peygamberlere bakış açılarından en ılımlısı olarak Thomas Morgan Hz. İsa'yı doğal dinin bir temsilcisi olarak doğal dinin yenilenmesi, canlandırılması ve doğal dini dünyaya yaymak için gönderilmiş biri şeklinde görmektedir. Morgan diğer peygamberleri ise tarihçi, politikacı, şair, hatip şeklinde değerlendirmiş ve onlarla aynı dinden olamayacağını bildirmiştir. Peygamberlik kurumuna ılımlı yaklaşımlardan birisi de Tindal olmuştur. Tindal Hz. İsa'nın varlığını deist düşünce düzleminde değerlendirmiştir. Tindal'a göre Hz. İsa'nın geliş amacı yeni bir din ortaya koymak değil var olan doğal dini insanlara hatırlatmaktır.²⁰³

Tindal doğrudan vahiy dinini reddetmemiştir. Doğal ve vahyedilmiş din, yalnızca onların iletiliş şekline göre farklılık gösterir diyerek ikisi arasında sadece iletim farkı olduğunu iddia etmiştir.²⁰⁴ Vahiy dininin doğruluğu için doğal dinin onayını alması gerektiğini savunmuştur. Tindal vahyedilmiş dinden ziyade dinin kurumsallaşmış olan organları olan kiliseyi reddetmektedir. Buna rağmen dinin bütün olumlu yönlerini doğal dine yönlendirirken vahyedilmiş dinleri doğal dinin onayına bırakmıştır.²⁰⁵

²⁰¹ Nikolaus - Jasper Hopkins, *Nicholas of Cusa on Learned Ignorance: A Translation and an Appraisal of de Docta Ignorantia* (Minneapolis: Banning Press, 1985), 85; Düzgün, "Deizm: Doktrin ve Öncü İsimleri", 100-101.

²⁰² Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 178.

²⁰³ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 48-49; Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 179.

²⁰⁴ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 5.

²⁰⁵ Kardaş, "Deizmin İncilinde Tanrı Ve Din Tasavvuru", 21.

Vahiy dinlerini ve peygamberliği eleştiren başka düşünür Thomas Paine'dir. O, Hristiyanlığın paganizmden etkilendiğini iddia etmiştir. Paine göre Hristiyanlığın yayılmaya başladığı dönemde hala pagan kültürü kabul edilen bir durumdur. Pagan mitolojisinde olağanüstü insanlar Tanrıların oğlu olarak kabul görmüştür. Bir kişinin ilahi olarak dünyaya geldiği fikri de ilk defa olan bir durum değil pagan inancında yaygın karşılaşılan bir durumdur. Hristiyanlıkta bulunan teslis inancının da pagan mitolojisinden geldiğini savunan Paine, binlerce Tanrı'nın üçe düşürülmesinden başka bir şey olmadığını savunmuştur. Yine Paine, Pagan mitolojisinde bulunan kahramanların yerini Hristiyanlıkta azizlerin almasının, Efesli Diane imgesi yerine Bakire Meryem imgesinin gelmesi gibi durumların pagan mitolojisinin etkisi ile oluştuğunu söylemektedir. Paine Hristiyan teolojisinin paganizmden oluşturulduğu eleştirisini getirmesine rağmen bu eleştirilerin hiç birinin Hz. İsa'nın karakterine yapılan bir saygısızlık olarak değerlendirilmemesi gerektiğini, Hz. İsa'nın erdemli ve cana yakın birisi olduğunu, uyguladığı ve öğretmiş olduğu ahlakın yardımseverliğe yönelik olduğunu ve ondan önce gelen hiçbir sistemin Hz. İsa'yı geçemediğini söylemiştir.²⁰⁶

Paine, Hristiyan mitolojisinin bir bölümünün Yahudi mitolojisinden esinlenerek, bir bölümün de antik mitolojiden esinlenerek oluşturulmuş olduğunu iddia etmektedir. Paine, Tanrı ile şeytan arasında gerçekleşen Tanrı'ya karşı şeytanın açtığı savaşın antik mitolojide geçen Jüpiter ile devler arasında ki savaştan esinlenip olayı bir adım ilerleterek Hristiyan din adamlarının Yahudi mitolojisinden faydalandıklarını iddia etmiştir.²⁰⁷

Vahiy dinlerinden Hristiyanlığa eleştiri getiren bir başka düşünürlerden bir diğeri John Toland'dır. Toland; kehanetlerinin, mucizelerinin ve doğaüstü unsurlarının siyasi güdüler için yayıldığını, irrasyonel olduğunu hatta Hristiyan olmayan varsayımlara dayandığını iddia etmiştir. Doğru inanca ulaşmak için; Hristiyanlıkta bulunan gizemlerinin bir kenara atılması gerektiğini ve kalanlardan yeni bir akıl dini inşa edilmesi gerektiğini, bunun içinde formül olarak basitçe: "*Yeni Ahit'in tüm doktrinleri ve ilkelerinin Doğal Akıl ve bizim sıradan fikirlerimizle uyumlu olmalıdır.*" diyerek gerçek dinin doğal din olduğunu iddia etmiştir.²⁰⁸

²⁰⁶ Paine, *Akıl Çağı*, 7-8.

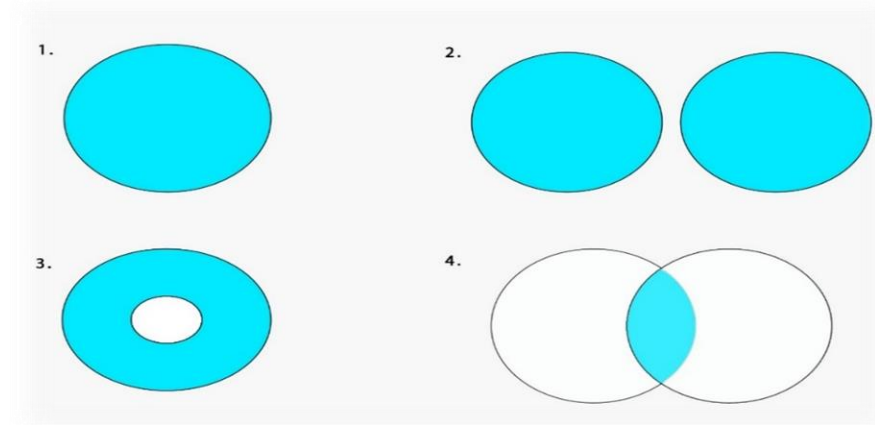
²⁰⁷ Paine, *Akıl Çağı*, 11.

²⁰⁸ John Toland, *Christianity Not Mysterious: Or, a Treatise Shewing, That There Is Nothing in the Gospel Contrary to Reason, ... By John Toland. To Which Is Added, An Apology for Mr. Toland, in Relation to the Parliament of Ireland's Ordering This Book to Be Burnt* (Printed in the year, 1702), 85; Herrick, *The Radical Rhetoric of the English Deists*, 10.

Deist düşünürlerin din anlayışı kabul edilen doğal dinin evrensel ilkelere dayandığını iddia etseler bile bunun insanlık tarihi açısından makul geçerliliği bulunmamaktadır. Çünkü insanların yaşamış oldukları kültür, coğrafya, toplumsal şartlarının farklı olması insanın Tanrı ile olan ilişkisini etkileyen önemli unsurlardandır.²⁰⁹

Doğal dini savunan düşünürler, Tanrı'nın varlığına dair iki önemli kanıt öne sürmüşlerdir. Vahiyden bağımsız olarak ortaya konulmak istenen bu kanıtların ilki matematikçilerin kullanmış olduğu Tanrı'nın varlığını matematiksel yöntemle kanıtlamaktır. Doğal din düşüncesini savunanların daha başarılı olduğu ikinci kanıt ise doğanın gözlemlenmesi ile ortaya konulmaya çalışılan kanıttır. Bu düşüncede Tanrı; her şeyin ilk nedeni olarak kabul edilmiş, doğa, Tanrı'nın bir sanatı olarak görülmüştür. Deist düşünürlerin sıklıkla başvurduğu doğadaki tasarımdan Tanrı'nın varlığını bulma çabaları deist düşünceden önce de tarih boyunca düşünürler tarafından sıklıkla başvurulmuş bir yöntemdir. Burada asıl problem Tanrı'nın mükemmel şekilde yaratmış olduğu bu evrene müdahil olup olmamasından kaynaklanmaktadır. Tanrı'nın evren ile ilişkisini saat-saatçi rolü ile açıklamaya çalışan deist düşünürler Tanrı'yı sadece bir tasarımcı, evreni de bir makine olarak tasvir etmektedirler. Bu sebeple Tanrı'nın evrene müdahil olmasına gerek yoktur. Din olarak Tanrı, insanlara doğal din vermiştir. Tanrı'nın doğal din dışında bir şekilde evrene müdahil olması evreni eksik yaratması demektir.²¹⁰

2.3. Deizm'de Tanrı-İnsan ilişkisi



²⁰⁹ Dorman, "Popüler Kültürün Popüler Deizmi: Riskler ve Öneriler", 169.

²¹⁰ Dorman, *Deizm Ve Eleştirisi: Tarihsel Ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 337; Roger D. Lund, "Deizm", *Encyclopedia of The Enlightenment*, ed. Alan Charles Kors (Oxford ; New York: Oxford University Press, 2003) (B802 .E53 2003), 1166.

Yukarıda verilen şekiller Aristo'nun kavramlar arası ilişkiler modelini anlatan şekillerdir. Tanrı ve insan kavramlarını bu şekiller üzerinden değerlendirmemiz bu ilişkiyi daha iyi anlamlandırmamızı sağlayacaktır. Tanrı- insan arasındaki ilişki temelde farklı ontolojik yapılara sahip iki varlığın nasıl ortak bir zeminde buluşturulacağı problemine dayanır. Aristo'nun iki kavram arasındaki ilişkiyi aktaran bu kavramsal ilişki şeması zaman içerisinde birçok eleştiri getirilmesine rağmen günümüzde halen Tanrı-İnsan ilişkisini açıklamada kullanılan bir yöntemdir. İlk şekilde gösterilen ilişki eşitlik olarak kabul edilir. Tanrı insan kavramları arasında da bu bağıntı kurulabilir. Bu bağıntıya göre Tanrı-İnsan arasında bir ayırım yapılmaz. Bu ilişkide Tanrı insandır, insan da Tanrı'dır. Burada Tanrı ile insan arasında aynılık vardır. Genellikle mitolojik Tanrı'ları anlatmak için kullanılır. İkinci şekilde gösterilen bağıntıya göre Tanrı-İnsan arasında hiçbir bağlantı yoktur. Burada Tanrı ile insan arasında herhangi bir ilişkiden bahsedilemez. Tanrı'yı bütünüyle aşkın bir varlık olarak kabul eden bu ilişkiye göre Tanrı ve İnsan birbirlerinin ötekileridir. Bunu genellikle katı deist düşünürler savunmaktadır. Üçüncü şekil tam girişimcilik olarak adlandırılır. Burada insan Tanrı'da bulunan bazı özelliklere sahip olmakla beraber Tanrı insanda bulunmayan birçok özelliğe sahiptir. Burada Tanrı içkin bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır ve bazı mistiklerin Tanrı'sı buna örnek olarak verilebilir. Dördüncü şekilde Tanrı ile insan arasında insanın Tanrısal bazı özellikleri taşıdığını Tanrı-insan arasındaki ilişkinin sadece bu özellikler aracılığı ile olabileceğini vurgular. Tanrı, insanda bulunan ilahi yönüyle insan için içkin bir varlıktır ama insanda bulunmayan ilahi yönüyle de aşkın bir varlık olarak kabul edilir. Bu durum teist düşüncenin Tanrı-İnsan arasındaki önermesi olarak kabul edilmektedir.²¹¹

Deist düşünce bir yandan kiliseye ve kilisenin temsil ettiği teolojiye muhalif yapısı, bir yandan da hümanist bir dünya görüşünün sonucu olarak insanı bilgi ve varlık anlayışının merkezine koymuştur. Tanrı- İnsan ilişkisinde hümanizmin etkisi açıkça görülmektedir. Deist düşünce; Hristiyanlıkta bulunan insanoğlunun, Âdem'in yasak elmayı yemesinden sonra asli doğasının bozulması ve insanın bu asli günahtan kendi başına kurtulmasının mümkün olmadığı yalnızca İsa'nın inayeti ile bu günahtan kurtulacağı düşüncesini reddetmektedir.

Deist düşüncede insan tasavvuru üç hususta ön plana çıkmaktadır;

²¹¹ Aydın Işık, "Vahiy ve Mucize", *Din Felsefesi*, ed. Latif Tokat (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2019), 43-46.

1. İnsanın doğumundan belirli özelliklerle yaratıldığı ve zaman içerisinde bu doğal özelliklerinde herhangi bir değişimin olmadığı.
2. Tüm insanların var oluş amacının mutluluk olduğu.
3. İnsanları mutluluğa ulaştıracak tek rehberin akıl olduğudur.²¹²

Deist düşüncenin insan tasavvurunda ilk dikkat çeken husus Hristiyanlıkta bulunan asli günahın reddedilmesidir. Asli günah insanın yaratıldıktan sonra yasak meyveyi yemesi sonucunda cennetten kovulması ve doğuştan doğasının kötü olması demektir.²¹³ Hristiyanlıkta bu durumdan dolayı insan iyiyi seçebilmesi için ilahi desteğe ihtiyaç duymaktadır. Tanrı'nın insana ilahi yardımını yeryüzünde kiliseler eliyle olmaktadır. Deist düşünce asli günahın olmadığını iddia etmektedir. Tanrı'nın yaratmış olduğu insan, ilk yaratıldığında olduğu gibi hiçbir günah yükünü taşımamaktadır. İnsanın bu dünyada varlık amacı günahı arınıp kurtuluşuna ermek olmamalıdır. İnsanın bu dünyada varlık sebebi sadece mutlu olmaktır. Deist düşünce bunu sağlayacak yegâne aracın akıl olduğunu iddia etmiştir.²¹⁴

John Locke'un zihnin bir Tabula Rasa yani boş bir levha olduğu şeklindeki öğretisi, insanlığı ilk günah suçundan kurtarma yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu şekilde insanın doğuştan günahkâr olduğu fikrine karşı insanın boş bir levha gibi sonradan bütün erdemleri öğrendiği fikri, insanı ilk günah yükünden kurtaracaktır. Hristiyan teolojisinde asli günah olarak kabul edilen düşünce, deist düşünürler için sapkın bir görüşten öteye geçmemektedir.²¹⁵

Deizm'e göre insanın Tanrı'dan kaynaklı herhangi bir sorumluluğu yoktur. Çünkü Tanrı insandan mantıksız bir şey istemez. Tanrı zaten zati gereği mutludur ve iyilik severdir. O yarattığı kimselerden kendisini mutlu ve memnun eden bir şey istemeye ihtiyaç duymaz. İnsanların da Tanrı'yı mutlu etmek için bir şey yapmaları O'nun mutluluğunu artırıp azaltmaz. İnsan ne yaparsa kendi mutluluğu için yapar. Dolayısıyla Tanrı'nın emrine itaat diye bir şey yoktur. Çünkü emrin kendisi yoktur.²¹⁶

²¹² Özdemir Kardeş, *Deistik Argümanlara Karşı Vahyin İmkân Ve Gerekliliği (18. Yüzyıl İngiliz Deizmi Ve Kelâmi Açısından Analizi)*, 84.

²¹³ Şinası Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü* (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), "Asli Günah", 44.

²¹⁴ Özdemir Kardeş, *Deistik Argümanlara Karşı Vahyin İmkân Ve Gerekliliği (18. Yüzyıl İngiliz Deizmi Ve Kelâmi Açısından Analizi)*, 87-88.

²¹⁵ Terry Eagleton, *Tanrı'nın Ölümü ve Kültür*, çev. Selin Dingiloğlu, 1. bs (İstanbul: Yordam Kitap, 2018), 33.

²¹⁶ Mustafa Bozkurt - Mehmet Kuyucu, "Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizmin Temel İddialarının Eleştirisi", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/2 (31 Aralık 2020), 448.

Deizmin öncülerinden Thomas Paine göre İnsanın Tanrı'ya ibadet etmesine gerek yoktur. Çünkü Tanrı sonsuz mutlu²¹⁷ olan bir varlıktır. Böyle bir varlığında insandan herhangi bir ibadet bekleme düşünülemez. Paine bu konuda Akıl çağı kitabında iddiasını şöyle dile getirmiştir;

*Tanrı'ya hizmet etmekten anlaşılması gereken, Tanrı'nın yarattıklarının mutluluklarına katkı yapacak biçimde yapılan hizmetlerdir. Bu da kendimizi toplum dışına çıkarma yoluyla bencilce ibadet ederek, münzevi bir hayat sürdürerek gerçekleştirilemez. Ahlaki gerçeğin uygulaması, başka bir deyimle Tanrı'nın ahlaki iyiliğinin taklit edilmesi, onun insanlara iyilikle davranmasının benzerini birbirimize göstermemizden başka bir şey değildir.*²¹⁸

Tanrı'nın insandan sadece ahlaklı bir varlık olmasını beklediğini iddia etmiştir.

2.4. Deizm'de Tanrı-Âlem ilişkisi

Deizm, Tanrı âlem ilişkisini ilahi dinlerden farklı olarak ele almıştır. Deist düşüncede; Tanrı'nın yaratmış olduğu evren ile sürekli etkileşim içerisinde bulunduğu şeklinde bir Tanrı-âlem ilişkisi yoktur. Tanrı âlemi mükemmel şekilde yaratmış ve artık köşesine çekilmiştir. Tanrı âlemi en başta kusursuz şekilde yaratmıştır ve kusursuz âlemin devamını sağlayacak kanunları oluşturmuştur. Tanrı kusursuz âlemde bulunan bu kanunları kavrayabilecek şekilde insanı akıl ile donatmıştır. Akıl ile yaratılan insan kusursuz evren içerisinde yaşadığı sürece Tanrı'yı bulabilecek şekilde donatılmıştır. Bu nedenle deist düşüncede Tanrı'nın evrene sonradan müdahil olmasına gerek yoktur.²¹⁹

Deist düşünürler, evrenin yaratılması konusunda teist düşünceyle benzer görüşlere sahiptirler. Evren, Tanrı tarafından sonradan yaratılmıştır yani başlangıcı olan bir şey olduğu kabul edilmekle beraber evrenin nasıl yaratıldığına dair bilimsel bir yaklaşıma rastlanmamaktadır. Daha çok âlemin işleyişi ile ilgilenmişler âlemin yaratılması ile çok fazla ilgilenmemişlerdir.²²⁰

²¹⁷ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 14.

²¹⁸ Thomas Paine, *Akıl Çağı -Gerçek ve Efsanevi Teoloji Üzerine Bir Araştırma-*, çev. Ali Ihsan Dalgıç (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 53.

²¹⁹ Gündoğar, "Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm", 31.

²²⁰ Dorman, *Deizm Ve Eleştirisi: Tarihsel Ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 247.

Deist düşünürler Tanrı'nın evrenin ilk yaratıcısı olduğunu kabul etmekle beraber Tanrı'nın evrene değişmez yasalar koyduğunu iddia ederler. Evrende bulunan bu yasalar herhangi bir karışıklığa izin vermeyecek kadar katı ve açık olan akıl yasalarıdır. Bu yasalar her zaman ve her yerde matematiksel sonuçlar gibi doğru ve kesindir.²²¹

Bilimsel gelişmeler ile Tanrı-Evren ilişkisini açıklamak isteyen deist düşünürler Tanrı-Evren ilişkisini makinist ile bozulmayan bir makine, saatçi ile mükemmel çalışan bir saat ilişkisi üzerinden açıklamaya çalışmışlardır. Nasıl ki bozulmayan bir saate saatçinin müdahil olmasına gerek olmadığı gibi mükemmel yaratılmış evrene de Tanrı'nın müdahil olmasına gerek yoktur. Tanrı en baştan mükemmel, değişmez, bozulmaz bir evren yaratmış ve bu evrenin işleyişine de müdahil olacak her hangi bir olaya izin vermeyecektir.²²² Aksi durumda Tanrı'nın mükemmellik sıfatı eksik kalmaktadır. Mükemmel olan bir Tanrı'nın eksik ya da noksan bir varlık yaratması mükemmel varlık için düşünülemez bir durumdur.

Deistler Tanrı'nın evrene müdahil olmamasını Tanrı'nın mükemmel oluşu ile açıklamaktadırlar. Evrende bulunan düzen, mükemmellik ve uyum insan aklını Tanrı'ya götürmektedir. Evreni yaratan Tanrı her durum ve koşulda en iyi, en güçlü, en özgür ve en sonsuz varlıktır. Bütün bu üstün özelliklere sahip olan varlığın yaratmış olduğu evren de en başından itibaren mükemmel yaratılmış bir evrendir. Bu sebeple evrene doğaüstü bir müdahale anlamsız ve gereksizdir.²²³

Deist düşünce, Tanrı'nın doğaya müdahil olmasını gereksiz bir eylem olarak görmektedir. Deistler âleme her an müdahil olan bir Tanrı'nın aciz bir varlık olacağını savunmuşlar ve bundan özellikle kaçınmaya çalışmışlardır.²²⁴ Matthew Tindal Tanrı evren ilişkisini Tanrı'nın keyfi olamayacağı düşüncesi üzerine kurmuştur. Tindal “eşyalar arasındaki ilişki ve uyum Tanrı'nın eylemlerinin nihai sonucu değil mi?” diye sorarak Tanrı'nın eylemlerinde, kurallar değil de keyfilik olmuş olsaydı insanlar acınacak bir durumda olacaklardı diyerek Tanrı'nın evrene müdahil olmaması gerektiğini iddia etmiştir.²²⁵ Deist düşüncede âleme müdahil olan bir Tanrı, işini eksik ve noksan yapmış bir varlık olarak kabul edilir. Bu nedenle de Tanrı'yı noksanlıktan ve acizlikten kurtarmak için Tanrı'yı âleme müdahil olmayan bir varlık olarak tanımlamışlardır. Evrene müdahil olmayan

²²¹ Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 103.

²²² Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 105.

²²³ Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 106.

²²⁴ Dorman, *Deizm Ve Eleştirisi: Tarihsel Ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 250.

²²⁵ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 30-31; Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 104.

Tanrı anlayışı Tanrı'nın sınırlandırılması demektir. Sınırlandırılmış bir Tanrı da sonuç olarak deist düşüncenin kaçınılmaz olduğu aciz Tanrı anlayışına sebep olmaktadır.

Deist düşüncenin Tanrı anlayışının sınırlarını belirlemek ve deist düşüncede Tanrı'yı bir çerçeveye oturtmak zor bir durumdur. Buna rağmen Tanrı'nın mahiyeti, sadece akıl ile kavranabilir bir varlık olması, ezeli ve ebedi olması, evreni yaratmış ve yaratmış olduğu bu evrene hiçbir şekilde müdahil olmayan aşkın bir varlık olması deist Tanrı'nın sınırlarını oluşturmaktadır. Deist düşüncede Tanrı-âlem arasında mevcut bir ilişki bulunmak ile birlikte teist düşünce gibi sürekli yaratan ve âlem ile ilişkisi hiç kopmayan bir Tanrı-âlem tasavvuru yoktur. Tanrı evreni bir defa yaratmış, onda gerekli yasaları belirlemiş ve kendi haline bırakmıştır. Tanrı aşkın bir varlık olarak evrene karışmaz insan ve evrenden uzaktadır.²²⁶

Deist düşünce Tanrının evrene sonradan müdahile etmediğini kabul etmesine rağmen dünyayı ezeli bir varlık olarak kabul eden deist düşünürler vardır. Voltaire göre Tanrı cevheri yaratmaktadır o zaman Tanrı zorunlu olarak mevcut bir varlıktır. Tanrı'da mevcut bulunan her şey kesin olarak zorunludur. Voltaire göre hiçbir varlık cevherinden ayrılamaz böyle bir durumun olması o maddenin sonu anlamına gelmektedir. Bu sebeple Voltaire dünyanın ezeli olduğunu iddia etmektedir. Dünya'yı ezeli olarak tanımlayan Voltaire dünyaya Tanrı gibi başlangıcı olmama sıfatı yüklemiştir. Voltaire'in bu görüşüne rağmen birçok deist düşünür Tanrı'nın evreni sonradan yarattığını düşünmektedir. Buna rağmen Voltaire'in dünyayı ezeli olarak gördüğü fikrine dair tam olarak bilgi bulunmamaktadır.²²⁷

Deizm'in bizlere sunduğu Tanrı-âlem ilişkisinin sonucunda Tanrı-İnsan ilişkisi de sonuçlanmış olacaktır. Evrene herhangi bir müdahalede bulunmayan Tanrı, dinlerde emredilen ibadetlerin yapılmasını istemeyeceği için deistlere göre bunlar da anlamsız bir takım boş işler olacaktır.²²⁸

Deist düşünce, kendisini Newton'un mekanik evren modelini esas alarak ortaya koymuştur. Mekanik evren modelinde evren fizik kanunları ile belirlenmiştir. Bu durumda başkaca bir müdahaleye gerek yoktur. Tanrı'nın evrene müdahil olması demek evrenin eksik yaratıldığı anlamını taşımaktadır.²²⁹

²²⁶ Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, 220.

²²⁷ Dorman, *Deizm Ve Eleştirisi: Tarihsel Ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 248.

²²⁸ Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, 221.

²²⁹ Kütük, *Deizm*, 21.

Tanrı'nın yaratmış olduğu evrene müdahil olup olmaması üç durumda gerçekleşebilir. Birinci durumda Tanrı yaratmış olduğu evrene müdahil olabilecek bir güce sahip değildir. Böyle bir durum Tanrı'nın aciz olduğu sonucu doğurur ki Tanrı'ya inanılan hiçbir düşüncede bu kabul edilen bir durum değildir. İkinci durumda Tanrı yaratmış olduğu evrene müdahil olmamayı kendi irade etmiştir. Bu durum da mantık kurallarına aykırılık barındırmaktadır. Deist düşünce, Tanrı'yı evrene müdahil etmeyerek Tanrı'yı eksiklikten korumaya çalışmakla beraber Tanrı'nın evrene müdahil olmaması bir devlet başkanının yönetmiş olduğu ülkeye karışmaması gibi mantıksız bir durumdur. Üçüncü durumda ise Tanrı yaratmış olduğu varlıklara emir ve yasaklarını bildirmiş bunun sonucu olarak da ahirette hesap soracaktır. Bu düşüncede de Tanrı'nın evrene müdahil olmaması söz konusu değildir. Yarattıklarından hesap soracak bir Tanrı, hesap soracağı varlıklara bir peygamber aracı ile vahiy bildirmesi gayet akıl ile açıklanabilir bir durum olarak görülmektedir.²³⁰

Deistlerin iddia ettikleri işlevsiz Tanrı tasvirinin oluşmasının nedenlerinin başında Galileo, Newton, Descartes gibi filozofların etkisinde gelişen doğa felsefesi ve mekanik dünya görüşü etkili olmuştur. Doğa felsefesinde Tanrı bir matematikçi gibi ya da bir mimar olarak kabul edilmiştir. Tanrı istese bile evrende ki düzen bozulmayacaktır çünkü Tanrı'nın kudreti mutlak değil akıl ile sabit bir kudrete sahiptir.²³¹

Deist düşünce, Tanrı- Evren arasındaki şu şekilde bir işleyiş olduğunu varsaymaktadır: Normal bir kişinin üretmiş olduğu bir saat belli bir süre ustasına ihtiyaç duymadan ve tamir olmadan yani müdahaleye ihtiyaç duymadan işleyebilir. Daha üst düzey bir ustanın yapmış olduğu bir saat ise daha uzun bir süre herhangi bir müdahaleye ihtiyaç duymadan işleyebilir ama Mükemmel bir ustanın, mükemmel bir şekilde üretmiş olduğu bir saatin herhangi bir şekilde bozulması ve ustasının müdahalesine ihtiyaç duyması düşünülemez.²³² Deist düşüncenin Tanrı âlem ilişkisinde âlemin işleyişi için kurmuş olduğu bu analogiye göre Tanrı'nın âleme müdahil olmaması, Tanrı'nın kudreti dâhilinde olmayan bir durum mudur? Tanrı dediğimiz varlığa deist düşüncede bir sınırlama getiremeyeceksek mantık kuralları çerçevesinde Tanrı'nın bunu yapabilecek bir gücü olduğunu kabul etmemiz gerekmektedir.

²³⁰ Halil İbrahim Erdoğan, "Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamında bir Analiz", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/57 (2018), 704.

²³¹ Ahmet Ceylan, "Deistik Tanrı Tasavvuru ve Sosyal Hayata Yansımaları", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 181-203 (2005), 191.

²³² Dorman, *Deizm Ve Eleştirisi: Tarihsel Ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 251.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: DEİST DÜŞÜNCEDE VAHİY VE MUCİZE

İnsan, tarihin her döneminde evreni anlamaya çalışmıştır. İnsanın evreni anlayabilmesi için kullanacağı en önemli araç akıl olarak karşımıza çıkmaktadır. Aklı sayesinde evreni anlamaya çalışan insanoğlu ilk olarak evrenin nasıl var olduğu sorusu ile karşılaşmıştır. Bu soru ilk çağ felsefesinde ilk neden kavramıyla cevaplanmaya çalışılmıştır. Evren ile ilgili bu düşünce, insanı nihai neden olarak Tanrı fikrine götürmektedir. Aklın ulaştığı Tanrı tasavvurunun felsefi ya da dini bir sonuç olmasından ziyade aklın hiçbir şeye ihtiyaç duymadan ulaştığı bir Tanrı fikrine varması olarak değerlendirilebilir. Aklın ulaştığı bu Tanrı tasavvurunu, teizm vahiy ile desteklemekle birlikte deizm vahiy reddederek teizmden ayrılmaktadır.²³³

Vahiy ve mucize üç semavi dinin temellerini oluşturduğu gibi, dini konuları felsefi bir perspektiften inceleyen din felsefesinin de önemli konularını oluşturmaktadır.²³⁴ Vahyin felsefenin bir problemi olarak kabul edilmesinin ana sebebi vahiy ile bilgi ilişkisidir. Vahiy-bilgi ilişkisi Batı düşüncesinde vahiy ile bildirilen bilgilerin insan akli ile bilinip bilinemeyeceği üzerine kurulmuştur. Bu soruya verilen cevap, kişinin Tanrı'ya ve dine yüklediği anlama göre değişiklik göstermektedir. Thomas Aquinas, Tanrı hakkında bilgiyi iki türe ayırmaktadır: İlk tür bilgiyi insan akli ile keşfedebilir ancak bu keşfetme süreci çok uzun ve karmaşık bir süreç olduğu için doğru bilgiye ulaşan kişi çok az sayıdadır. İkinci tür bilgiyi insanlar kendi başına keşfedemezler, bu tür bilgileri sadece Tanrı'nın vahiyetmesi ile öğrenebilirler.²³⁵ Deist düşünürler ise Tanrı'nın evreni mükemmel şekilde yarattığı ve yaratılan bu mükemmel evrenin bir vahiy olduğunu iddia etmişlerdir. Deistlere göre Tanrı'nın insana doğa haricinde bir vahiy göndermesine gerek yoktur. Thomas Aquinas gibi teist düşünürler, Tanrı'nın aşkın bir varlık olması noktasında deist düşünürlerle aynı noktada durmaktadır. Karh Barth gibi bazı teologlar ise Tanrı'nın akıl ile hiçbir şekilde bulunamayacağını iddia ederek Tanrı'nın kendisi ile ilgili her türlü meseleyi vahiyetmesi gerektiğini savunarak aklın sınırlılığına dikkat çekmektedirler.²³⁶

²³³ Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 102.

²³⁴ Aydın Işık, *Bir Felsefi Problem Olarak Vahiy ve Mucize* (Ankara: Elis Yayınları, 2006), 7.

²³⁵ Metin Yıldız, "Aquinoslu Thomas'ta Bilginin İmkânı Ve Değeri", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/7 (29 Aralık 2017), 12.

²³⁶ Recep Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy* (Ankara: Ötüken Yayınları, 2019), 48-49.

Vahiy kavramının en önemli özelliği bilgi vermek ya da bilgiyi bildirmek olarak kabul edilir. Filozofların vahiy konusu üzerinde bu derece durmalarının sebebi vahiy ile bilgi ve öğrenme kavramlarının yakın ilişkisi olmasıdır. Vahiy ile bilgi edinme arasında nasıl bir ilişki olduğu filozofların cevabını aradığı soruların başında gelmektedir. Vahyedilmiş bir bilgiyi insan kendi aklı ile bulabilme kabiliyetine sahip midir? İnsanın Tanrı'yı aklı ile bulabilmesi ya da bulamaması problemi bu konunun içerisine giren önemli sorulardır. Bu sorulara cevap olarak Karl Barth gibi filozoflar Tanrı hakkında öğreneceğimiz her şeyin Tanrı'nın bize bildirmesi ile bilinebileceğini savunmuşlardır. Thomas Aquinas gibi filozoflar ise insanların aklı ile Tanrı hakkında bilgi sahibi olabileceğini ama Tanrı'nın bütün mahiyetinin akıl ile kavranamayacağını savunmuşlardır.²³⁷

Vahiy kavramı birçok düşünür tarafından tartışılan bir olgu olmuştur. Teizm'de vahiy imkânlı görülmesine rağmen deist düşüncede imkânsız bir olgu olarak kabul edilmektedir. Deist düşünürlerin vahiy neden imkânsız gördüklerini anlamak için vahiy nedir? Kaç tür vahiy vardır? Deist düşünürlerin vahye bakış açısı nedir? gibi soruların cevabını öğrenmemiz gerekmektedir.

3.1. Vahiy Nedir

Vahiy kavramı; kendi içerisinde Tanrı ve insan kavramlarını taşımaktadır. Vahiy içeren birbirlerinden farklı ekollerde ortak olan durum vahye inanan bir kişinin Tanrı'ya da inanıyor olmasıdır. Tanrı ve insan arasında bir iletişim olarak kabul edilen vahiy, Tanrı'dan insana bir bilgi aktarımını ifade eder. Bir teist için Tanrı, tecrübeye konu olmadığından vahiy için bir vasıta bulunması gerekmektedir. Vahiy üzerine yapılan tartışmaların temelinde bu vasıtanın nasıl ve ne olduğu yatmaktadır.²³⁸

Vahiy, kelime anlamından yola çıkarak haberleşme veya konuşma olarak değerlendirirsek iletişim ve haberleşme en az iki kişi arasında, tek taraflı olabileceği gibi karşılıklı da olabilen bir iletişim şekli olarak karşımıza çıkmaktadır. İlahi dinlerde ise Tanrı ile iletişim tek taraflı olarak gerçekleşir. Vahiy sürecinde bu iletişimde Tanrı aktif rol oynarken vahiy alan kişi (peygamber) pasif rol oynamaktadır.²³⁹

Dini kullanımda vahiy; bir objenin bir süjeye ve sıradan bir süjenin başka bir süjeye vahiy değil, süjeden süjeye olan vahiydir. Fakat süjeden süjeye vahiy, sıradan bir süjenin diğer

²³⁷ Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, 50-51.

²³⁸ Işık, *Bir Felsefi Problem Olarak Vahiy ve Mucize*, 7.

²³⁹ Işık, *Bir Felsefi Problem Olarak Vahiy ve Mucize*, 15; Toshihiko Izutsu, *Kuran'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Yayınları, 1975), 156.

süjeyle ilişkisi gibi değildir. Çünkü dini kullanımda bu süje Tanrı'dır.²⁴⁰ Özü itibari ile Arapça olan vahiy kelimesi “Tanrı'nın bir emrini ya da düşüncesini peygamber vasıtasıyla insanlara iletmesi” şeklinde dini bir terim olarak kullanılmaktadır.²⁴¹

Tanrı tarafından bir buyruğun ve düşüncenin peygambere duyurulması, sanatçıların eserlerini ortaya koymak için kapıldıkları derin duygu²⁴² olarak tanımlanan Vahiy; ilham, içe doğuş, peygambere buyrukların Allah tarafından ilham edilmesi, peygambere gönderilen ilahi kelimeler ve haber anlamlarına gelmektedir.²⁴³

Vahiy kelimesi; Yahudi-Arami dilinde acele etmek, Habeşçe'de etrafını dolaşmak, gitmek, teşhis etmek, Arapça'da süratle işaret etmek, bir işte sürat göstermek, yazı yazmak, elçi göndermek, gizlice bir şey söylemek anlamlarına gelmektedir.²⁴⁴ İngilizce'de vahiy kelimesinin karşılığı olarak “revelation” kelimesi kullanılmıştır. “Revelation” kelimesi Latince “Ravalatio” kelimesinden türetilmiş olup; bildirmek, açıklamak, ifşa etmek, ortaya çıkartmak, iletişim kurmak anlamlarına gelmektedir. Latince “Ravalatio” kelimesi Yunanca “apokalupsis” kelimesinin çevirisi olarak kabul edilmektedir. “Apokalupsis” örtüsünü kaldırmak veya açmak anlamına gelmektedir.²⁴⁵

Vahiy tanımlarından hareket eden Johannes Deninger gibi din fenomenolistleri vahyin beş unsurdan oluştuğunu bildirirler. Bu unsurlar:

1. Vahyin Kaynağı: Vahyin kaynağı dinlere göre Tanrı olmakla beraber her durum da tabiatüstü bir varlık olmak zorundadır.
2. Vahyin Vasıtası: Farklı dinlere göre tabiatüstü melekler olmakla beraber rüyalar, vecd halleri veya kutsal kitap olabilir.
3. Vahyin Muhtevası: İlahi buyruklardır. Vahyin içeriği duruma göre öğreten, yardım eden, cezalandıran bir güç, irade, varlık, faaliyet veya ilahi emirler olabilmektedir.
4. Vahyin Alıcısı: Vahyin alıcısı bir birey, grup, bir ırk ya da bütün ırklar olabileceği gibi peygamberler, aracılar, kâhinler ya da şamanlarda olabilirler.

²⁴⁰ Işık, *Bir Felsefi Problem Olarak Vahiy ve Mucize*, 18.

²⁴¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Vahiy”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012), 42/443.

²⁴² Etienne Gillon vd., *Meydan-Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedi* (İstanbul: Meydan Yayınevi, 1981), “Vahiy”, 12/501.

²⁴³ Yaşar Çağbayır, *Ötüken Osmanlı Türkçesi sözlüğü: Arap asıllı Türk alfabesiyle yazılmış Türkçenin söz varlığı* (Beyoğlu, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 1739.

²⁴⁴ A. Adıvar - R. Arat, *İslam Ansiklopedisi İslam Alemi Tarih, Coğrafya, Etnografya Ve Biyografya Lugatı* (Eskişehir: Milli Eğitim Basımevi, 1997), 13/142.

²⁴⁵ Işık, *Bir Felsefi Problem Olarak Vahiy ve Mucize*, 13; Jorge J. E. Gracia, *How can we know what God means? the interpretation of revelation* (New York: Palgrave, 2001), 2.

5. Vahyin Sonucu ve tesiri: Kişinin ikna olması ve ilahi olarak görevlendirmedir.²⁴⁶

Vahyin olabilmesi için Mavrodes dört unsurun mutlaka oluşmasının zorunlu olduğunu söylemektedir. Mavrodes, bu dört unsuru şu önerme ile gösterir; M, N'ye K vasıtası ile A'yı vahyeder. Burada; M vahyin öznesini, N vahyin alıcısını, K vahyin vasıtasını, A ise vahyin ne olduğunu temsil eder.²⁴⁷

Kim ya da kimler vahyedebilir sorusunun cevabının dini karşılığı “kişi”dir. Din dışı kullanımın cevabı ise kişi, olgu, durum olabilir. Dini kullanımdaki kişi, vahyeden zat, yani Tanrı'dır. Dini kullanımda vahiy objeden süjeye değil süjeden başka bir süjeye olan vahiydir. Dini kullanımı dışında kullanıldığında birçok şey vahyin öznesi olabilmektedir. Bu duruma öznesiz vahiy de denilmektedir. Babamla ilgili içine düştüğüm çelişkilerin anlamı, bana aniden vahyedildi²⁴⁸ cümlesi bu kullanıma örnektir.

Vahiy büyük ve küçük vahiy olarak iki gruba ayıranlar vardır. Küçük vahiy, kişilerin doğrudan kendilerini ilgilendiren konularda verilen özel vahiylerdir. Büyük vahiy ise dinin uygulaması açısından hayati öneme sahip ve bütün insanlığın hayatını etkileyecek ilahi mesajları ifade etmektedir. Vahiy üzerine yapılan tartışmaların büyük çoğunluğu büyük vahiy üzerinde yapılmaktadır.²⁴⁹ Birçok vahiy tanımlaması olduğu gibi birçok vahiy türü de mevcuttur. Konumuzu daha iyi anlamlandırmak için bu vahiy türlerine de değinmemiz gerekmektedir.

3.1.1. Özel vahiy

Tanrı'nın özel fiilleri; Tanrı'nın mucize, dualara cevap verme, dini tecrübenin çeşitleri gibi özel bir zaman ve mekânda gerçekleştirdiği vahiy şeklindeki fiillerine denir. Tanrı'nın özel fiilleri içerisinde kabul edilen vahiyler özel vahiy denir. Bu tür vahiyler, insanın kendi imkânları ile keşfedemeyeceği konuların Tanrı tarafından önerme şeklinde insana bildirilmesidir.²⁵⁰

Günümüzde mevcut semavi dinlerin hepsi özel vahiy iddiası taşımaktadır. Tanrı'dan geldiği iddia edilen bu vahiylerin hangisinin Tanrı'dan geldiği sorusu dinlerin temel

²⁴⁶ Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, 26.

Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, 27; George I. Mavrodes, *Revelation in religious belief* (Philadelphia: Temple University Press, 1988), 88.

²⁴⁸ Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, 27-28.

²⁴⁹ Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, 20.

²⁵⁰ Işık, *Bir Felsefi Problem Olarak Vahiy ve Mucize*, 21.

ayrılık noktalarındandır. Özel vahyin önermeleri bir kitapta toplanır ve bu önermelerin kaynağı kutsal kabul edildiği için bu kitaplar kutsal kabul edilir.²⁵¹

Bir kişinin Tanrı'yı tecrübe etmesi Tanrı'nın bu durumu isteyip istememesine bağlı olduğundan, her hakiki Tanrı tecrübesi Tanrı'nın kısmen ifşası olarak kabul edileceği için vahiy olarak tanımlanmıştır. Teologlara göre Tanrı kendisini iki şekilde açığa çıkartır. İlk olarak genellikle yarattıklarında ortaya çıkartır. İkinci olarak da belirli zamanda belirli kişiler aracılığı ile gerçekleşir. İlk tür vahiyler doğal vahiy olarak adlandırılır. İkinci tür vahiyler ise özel vahiy olarak adlandırılır.²⁵² Deist düşünüler Tanrı'nın doğal vahiy ilettiğini kabul etmekle beraber özel vahiye şüphe ile yaklaşmışlardır.

Din felsefesinin ve teolojinin temel olarak tartıştığı veya ele aldığı vahiy, özel vahiydir. Özel vahiy, genel olarak önermelerin Tanrı tarafından bildirilmesi şeklinde kabul edildiği için imanla ilişkilendirilen vahiy türüdür. Vahyin kabul edilebilmesi için ilk önce Tanrı'yla ilgili bir ön kabul olması söz konusudur. Tanrı'ya inanmak için de bu iman vahiy ile desteklenmesi gerekmektedir. Çünkü vahiy Tanrı ve insan arasındaki iletişimi sağlamaktadır. Böylece Tanrı ve insan ilişkisini canlı tutmaktadır. Vahiy, Tanrı'nın kendisini insana açması, iman ise bu bildirim insanın olumlu cevap vermesi olarak değerlendirilmiştir. Tanrı'ya iman, Tanrı'nın bildirmiş olduğu özel vahiylerle inanma ile eş değer görülmektedir. Tanrı'nın, genel ve özel vahiyleri birbirlerinden ayrı olarak değerlendirilebilir mi sorusu önemli bir sorudur. Deist düşüncede olduğu gibi sadece genel vahiy kabul edilmesi ve özel vahyin reddedilmesi mümkün müdür? Vahiy konusunda genel vahiy de özel vahiy de Tanrı'nın fiilleridir. Fail aynı varlıktır. Tanrı'nın özel vahiye farklı genel vahiye farklı davranması beklenemez.²⁵³

W.Alston; "özel vahiy için yanlış olduğuna dair bir kanıtımız yoksa ve özel vahiy Tanrı'yı anlamamıza yarar sağlıyorsa bu durumda genel vahiyi savunmak için özel vahiyi reddetmek saçma bir durumdur"²⁵⁴ diyerek genel vahiy insan için yeterlidir görüşüne karşı çıkmaktadır. Çünkü Alston'a göre özel vahyin kanıtlanmasında karşılaşılabilecek bütün sorunlar genel vahiy için de geçerli bir durumdur. Bu durumda deist düşünürlerin iddia ettiği gibi genel vahiy kabul edip özel vahyin dışlanması veya reddedilmesi gereksizdir.²⁵⁵

²⁵¹ Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, 23.

²⁵² C Stephen Evans - Çev Ferhat Akdem, "Tanrı'nın Özel Fiilleri: Vahiyler Ve Mucizeler", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3 (2009), 231.

²⁵³ Işık, *Bir Felsefi Problem Olarak Vahiy ve Mucize*, 22.

²⁵⁴ William P. Alston, "Divine Action: Shadow or Substance?", *The God Who Acts: Philosophical and Theological Explorations*, ed. Thomas F. Tracy (Pennsylvania State University Press, 1994), 53-55.

²⁵⁵ Işık, *Bir Felsefi Problem Olarak Vahiy ve Mucize*, 23.

Eğer Tanrı insanlar ile özel vahiy yoluyla iletişim kurabiliyorsa bu, Tanrı hakkında en önemli bilgi kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Özel vahiy, genel vahiyle sınırlandırmak Tanrı hakkında bilgi kaynağını sınırlandırmak olacağından bu durum insanlar için dezavantaj olacaktır. Özel vahyin doğru olması teolojik açıdan insan için daha iyi bir durumdur.²⁵⁶

Vahiy bir konuşma olarak kabul edilirse konuşmanın kendisi bir eylemdir. Tanrı'yı eğer herhangi bir şekilde bir şarta bağlı kalmadan özel eylemlerde bulunabilen bir varlık olarak kabul edersek, Tanrı'nın insanlar ile konuşmadığını düşünmenin hiçbir nedeni kalmayacaktır. Eğer Tanrı'nın konuşması eylemini kabul ediyorsak bu konuşmanın içeriği de olmak zorundadır. Bu içeriği de vahiy kabul etmemiz en makulü olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁵⁷

Özel vahiy kendi içerisinde önerme ve kişi merkezli vahiy, kültüre bağımlı ve bağımsız vahiy olarak ayıranlar vardır. Bu ayırım vahyin imkânı ve vahyin nesnesinin evrenselliği probleminden kaynaklanmaktadır. Bu ayrımlar hakkında fikir sahibi olmamız bizim vahiy konusunu daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

3.1.2. Önerme merkezli vahiy

Önerme merkezli vahiy anlayışı ortaçağ sonlarında kıyas mantığının teolojiye uygulanması ile ortaya çıkmıştır. 16 yy'da hümanistlerin yönlendirmesi ile metin eleştirilerine girilmiş 17.yy ve 18.yy deist düşünürlerin vahiy inkâr eden tutumlarına karşı vahyin savunması yapılırken tartışmalar önerme merkezli vahiy anlayışı üzerinden yapılmıştır.²⁵⁸ Önerme merkezli vahiy kutsal kitapları, belirli tarihlerde insanlara bildirilmiş ilahi buyruklar olarak kabul ederken onların aynı zaman da “tarihsel” ve “evrensel” olduğunu iddia etmektedir. Kutsal metinler Dünya dışından fırlatılmış altın tabletlere benzetilir. Bu, kutsal metinlerin zaman ve mekândan etkilenmemesini sağlar.²⁵⁹ Bu önerme kabul edildiğinde olarak vahiyler ezeli sayılacaktır. Kutsal kitaplar zaman içerisinde oluşmamış, Tanrı tarafından yaratılmamış, ezeli olarak Tanrı'dadır. Bu durum üç semavi din içinde geçerlidir.

Önerme merkezli vahiy anlayışını kabul eden muhafazakâr düşünürler, Tanrı'nın kutsal metinlerin yazarlarına kelimeleri bizzat bildirdiğini kabul ederler. Bu düşünürler kutsal

²⁵⁶ Evans - Akdem, “Tanrı'nın Özel Fiilleri: Vahiyele Ve Mucizeler”, 237.

²⁵⁷ Evans - Akdem, “Tanrı'nın Özel Fiilleri: Vahiyele Ve Mucizeler”, 238.

²⁵⁸ Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, 65.

²⁵⁹ Işık, *Bir Felsefi Problem Olarak Vahiy ve Mucize*, 24.

kitabta olan bütün harfleri, kelimeleri Tanrı'nın bir vahyi olarak kabul ederler. Muhafazakâr düşünürlerden ayrılan liberal düşünürler ise Tanrı'nın kutsal kitabın yazarlarının belirli hakikatleri kavradığını ve bu yazarlarının daha sonra kendi seçtikleri kelimeler ile Kutsal kitabı oluşturduklarını hatta bazen Kutsal metni açıklama aşamasında yanlışlıklar olabileceğini kabul ederler.²⁶⁰

Önerme merkezli vahiy anlayışını kabul eden düşünürler, Tanrı kendini vahyeder düşüncesini reddetmemişlerdir ve vahyi bireyin yaşamış olduğu Tanrı ile yüz yüze gelme durumu ile sınırlandırmamışlardır.²⁶¹ Muhafazakâr Protestan ve Katolikler tarafından savunulan bu görüşe göre İncil, hakikatin kaynağı olarak, Tanrı'nın insanlığa göndermiş olduğu bir otoritedir. İncil, Tanrı'nın varlığının açıklanmasında, Tanrı'nın nasıl bir varlık olduğunu ve Tanrı- insan ilişkisinin nasıl olması gerektiği konusunda en temel kaynak kabul edilmektedir. Bu düşüncenin amacı vahiysel eylemi ilahi bir eylem olarak yazıcı insanlar aracılığı ile Tanrı'nın insanlarla konuştuğunu göstermektir. İncil'i yazan kişiler her ne kadar insan olsalar bile Tanrı'nın kontrolü altında oldukları için İncil Tanrı tarafından şekillendirilmiştir. Tanrı tarafından şekillendirilen İncil mucize olarak kabul edilmektedir.²⁶²

Önerme merkezli vahiy anlayışı deist düşünceye göre imkânsız bir olgudur. Deistler, Tanrı'nın bir insana özel bir mesaj iletmesini kabul etmemişlerdir. Deist kişi için imkânsız bir vahiy'de kişi merkezli vahiy anlayışındır. Kökenleri Luther, Calvin ve 16.yy reformcularına kadar uzanan kişi merkezli vahiy anlayışında Tanrı bir dizi önermeler yerine doğrudan 'kendisini' vahyetmiştir. Kişi merkezli vahiy anlayışında vahyin muhtevası Tanrı hakkında hakikatler değil Tanrı'nın bizzat kendisidir. Bu anlayışta vahiy daima Tanrı ile yüz yüze gelme olayıdır.²⁶³

Kişi merkezli vahiy anlayışında Tanrı ile yüz yüze gelme durumunu anlatan her kitap, Kitab-ı Mukâddes ile aynı seviyede görülmektedir. Kitab-ı Mukâddes'e Hz. İsa'nın yaşamış olduğu vahiysel olaylarla ilişkili bir değer atfedilmektedir. Hristiyan doktrinin temelini oluşturan kutsal metnin hatasızlığı ilkesi, kişi merkezli vahiy anlayışında kabul görmemiştir. Onlar Kitab-ı Mukâddesi hatasız bir kitap olarak görmemiştir. Bu şekilde

²⁶⁰ Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, 59.

²⁶¹ Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, 62.

²⁶² Recep Kılıç, *Vahiy ve peygamberlik*, ed. Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: Kuramer, 2018), 630.

²⁶³ Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, 60-61.

geleneksel Hristiyan teolojisinin ortaya çıkardığı problemlerden kurtulmak istemişlerdir.²⁶⁴

3.1.3. Önermesel- olmayan görüş

19.yy liberal teolojisi ile ilişkilendirilen önermesel - olmayan görüşün nedenlerinden ilki 18.yy'da ortaya çıkan aydınlanma rasyonalizmidir. Aydınlanma ile beraber aklın kullanımı ön plana çıkmıştır. Hakikatin bulunmasında akli bir rehber olarak alan Aydınlanma düşünürleri skolastik düşünceye karşı akli hakim konumuna getirmişlerdir. Aydınlanma Döneminin akılcı felsefesi vahiy ve mucizeye uygun değildi. Liberal görüşün oluşmasına sebep olan ikinci etken Aydınlanma Döneminin eleştirel yaklaşımıdır. Aydınlanma Dönemi düşünürleri, İncil ve Tevrat'ı klasik eserler gibi incelemişler ve bunun sonucunda İncil ve Tevrat'ta birçok çelişki tespit etmişlerdir. Bunun sonucu olarak Tanrı'nın özel vahiy ve mucizesine karşı kuşku ile yaklaşımlar artmıştır. Bütün bunlar sonucunda Liberal görüşe göre İncil tamamen insan kaynaklı bir kitap olarak görülmüştür. Bu görüş geleneksel görüş ile Liberal görüşü birleştirmeye çalışan bir görüştür. Bu görüş Tanrı'nın şahsi bir varlık olduğunu ve Tanrı'nın kendisini ifşa etmesinin onunla yüz yüze gelmek olduğunu savunmaktadır. Önermesel-olmayan görüşe göre Tanrı bir şeyi emretmesi için insanın onayına sunmaz. Önermesel-olmayan görüş Tanrı'nın tarihte benzersiz ve özel bir şekilde kendisini ifşa ettiğini kabul etmekle beraber incilin yanılabilceğini kabul etmiştir.²⁶⁵

3.1.4. Kültüre bağımlı vahiy

Herhangi bir kültürde bulunan bir kişinin ihtiyaçlarına cevap verecek vahiy aynı zamanda din, teknoloji, bilim, felsefe alanında farklı yetişmiş kişilerin ihtiyacına da cevap verebilmelidir. Bu durumda vahiy ön koşulsuz gökyüzünden fırlatılan bir tablet midir yoksa bir şeyin bütüncül yaklaşımı mıdır sorusu karşımıza çıkmaktadır. Kültüre bağımlı vahiy, gelmiş olduğu kültürün bilimsel, teknolojik, tarihi ve dini şartlarına göre gelir. Bu vahiy gelen kültürde ki kişinin yaşantısına uygulanabileceği türden bir vahiy olmalıdır. Kültüre bağımlı vahiye vahyin doğru ya da yanlış olması çok önem arz eden bir konu değildir. Bu tür vahiilerin insanların dinlerini nasıl yaşayacaklarını, Tanrı'ya karşı nasıl bir hal ve hareket içerisinde olmaları gerektiği gibi konularda insana rehberlik etme

²⁶⁴ Kılıç, *Vahiy ve peygamberlik*, 631-632.

²⁶⁵ Evans - Akdem, "*Tanrı'nın Özel Fiilleri: Vahiiler Ve Mucizeler*", 234-237.

görevleri vardır. Bu vahiy türünde en büyük problem bu vahyin başka kültürlerle nasıl aktarılacağı problemidir.²⁶⁶

3.1.5. Kültürden bağımsız vahiy

Bu tür vahiy herhangi bir kültürünün ön koşulunu oluşturmayan, kültürel olarak bağımsız olarak kabul edilir. Vahyin vermiş olduğu mesaj da vahyin iletimi sırasında vermiş olduğu bilgi de doğru olmak zorundadır. Vahiy, gökyüzünden fırlatılmış bir tablet gibidir ve Tanrı hiçbir kültürün ön kabulünü kullanmaz. Doğrudan kendisinden gelen bir inanç vahyeder. Ancak bu tür vahiyde problem, vahyin geldiği kültürden başka bir kültüre aktarılınca vahyin daha az açık hale gelmesidir.²⁶⁷

3.1.6. Genel vahiy (tabii vahiy)

Genel vahiy Tanrı'nın kâinatı ve tabiat kanunlarını yaratması şeklinde özetlenebilir. Tanrı'nın yaratması bir vahiy olarak vahiylerin en büyüğü olarak kabul edilmektedir. Tanrı, iradesinin ve fiillerinin yansımaları evren ve tabiat kanunlarında gösterir.²⁶⁸ Genel vahiy insanın Tanrı'nın özel bir yardımına ihtiyaç duymaksızın kendi akıl yürütmesiyle içinde bulunduğu dünyayla ilgili her türlü bilgiye ulaşabileceğini savunan görüş olarak tanımlamak mümkündür.²⁶⁹

Tabii vahiy üç anlamda kullanılmıştır. Birinci kullanımında tabii vahiy güneşin hareketleri doğal olaylar ya da doğal felaketler gibi doğada meydana gelen olaylardan Tanrı'nın iradesini açığa vurduğunun kast edilmesi şeklindedir. Bu vahyin dini kullanımı değildir. İkinci olarak tabii vahiy bir kişiye, bir aileye ya da bir millete ya da özel bir gruba verilmiş özel vahye karşıt olarak kullanılmıştır. Özel vahiy sadece hitap ettiği gruplara özel bir durum iken genel vahiy evrensel bir olgudur. Tabii vahyin en iyi görüldüğü yer tabiatın kendisidir. Tabii vahyin üçüncü kullanımı, insanların Tanrı hakkında ki bilgisinin insana doğuştan tabii şekilde verildiği şeklindedir.²⁷⁰

Tabii vahye göre Tanrı'nın bilenebilmesi yalnızca Tanrı'nın bilinmeyi istemesi halinde olabilecek bir durumdur. Tanrı'nın herkese kendisini bilinebilir kılacağı tek alan ise tabiatın kendisidir. Tanrı kendisini fiziki tabiatı o kadar ifşa etmiştir ki Tanrı'nın

²⁶⁶ Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, 24-25.

²⁶⁷ Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, 25.

²⁶⁸ Işık, *Bir Felsefi Problem Olarak Vahiy ve Mucize*, 20.

²⁶⁹ Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, 33.

²⁷⁰ Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, 10-11.

tekrardan bir gruba ya da bir kişiye özel bir vahiy göndermesine gerek yoktur. Bütün insanlar tabii vahye bakarak Tanrı'nın var olduğunu kabul etmek zorundadır.²⁷¹

Genel vahyin birçok Tanrı yaklaşımında savunulmasına rağmen deist filozoflar tarafından daha fazla kullanıldığı görülmektedir. Bunun sebebi deist düşünürlere göre Tanrı genel vahiy bildirmiş ise bir daha özel vahiy bildirmesine gerek olmadığı düşüncesidir.²⁷² Tabii vahiy konusunda deistler ve karşıtları arasında görüş farklılığını zorunluluk ve yeterlilik kavramları açısından değerlendirmek gerekmektedir. Deist düşünürler tabii vahyin yeterli olduğunu, Tanrı'nın özel bir vahiy indirmesine gerek olmadığını savunurken, deist düşünce karşıtı kişiler ise tabii vahyin dinin bazı gerçeklerini elde etmek için zorunlu ama yeterli olmadığını savunmaktadırlar.²⁷³

Vahiy, tanım olarak Tanrı'nın insana bilgi vermesi olarak kabul edilse bile vahiy çeşitlerinin ve türlerinin birbirlerinden çok farklı olduğunu görmekteyiz. Deist düşünürlerin yaşamış olduğu Aydınlanma Dönemi şartlarını, kilisenin din üzerindeki hegemonyasını göz önüne aldığımızda, deist düşünürlerin vahiy anlayışının birbirlerinden farklı olduğunu görmekteyiz. Deizm'in vahiy anlayışını anlamak için deist düşünürlerin vahiy anlayışını bilmek konunun daha iyi anlaşılmasına fayda sağlayacaktır.

3.2. Deist Düşünürlerin Vahiy Anlayışları

Aydınlanma Dönemi'nin öncü deist düşünürlerine göre Tanrı'nın yaratmış olduğu evren, akıl yasalarına göre hareket ediyorsa, bu durum ahlâki yasalar içinde böyle olmak zorundadır. İnsanların kurtuluşu için Tanrı'nın koymuş olduğu bu yasaları aramak insan için yeterli olmalıdır. Tanrı'nın insanın kurtulması için başkaca bir vahiy göndermesi ya da kişinin bir kiliseye bağlı olması gerekmemektedir.²⁷⁴

Birçok deist düşünür, doğal dinin kurtuluş için yeterli olduğunu savunmuşlardır. M. M. Rossi deizmi, bireylerin ancak vahyedilmiş dine inanarak kurtulabileceğine inanmaya şartlanmış bir dünyada, yeni bir ahlaki fikir olarak görmüştür. Rossi, deizmin vahyin inkârı olduğu fikrine karşı çıkmış ve vahyi kabul eden zayıf bir deizm formu ile onu inkâr eden güçlü bir deizm formu arasında ayırım yapmıştır. Lechler de benzer bir ayrımı sadece vahyin gerekliliğini inkâr eden teolojik natüralistler ile onun gerçekliğini inkâr eden felsefi natüralistler arasında yapmıştır. Benzer şekilde Günther Gawlick de deizmin,

²⁷¹ Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, 21.

²⁷² Işık, *Bir Felsefi Problem Olarak Vahiy ve Mucize*, 21.

²⁷³ Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, 23.

²⁷⁴ Düzgün, "Deizm: Doktrin ve Öncü İsimleri", 100.

insanların özel bir vahye bağı kalmadan kurtulabilecekleri inancı olduğunu ileri sürmüştür. Bununla birlikte birçok deist, ölümsüzlüğe veya kurtuluşa inanmamıştır ve bazı deistler, tutkuların kutlanması lehine tüm doğal dinleri reddetmiştir. Tanrı'nın sadece bir ilk sebep olduğunu ve doğayı kabul eden deistler, Hristiyanlığın doğal olmadığını savunmalarına rağmen bütün deistleri bu kategoriye koymak da yanlıştır. Daha çok rahipler, din adamları ve kiliseye karşı çıkış mevcuttur.²⁷⁵

Kilise, Aydınlanma Dönemi düşünürleri tarafından aklın önündeki en önemli engel olarak kabul edilmektedir. Birçok deist düşünür bu konuda fikir beyan etmiş ve birçoğu da kilisenin baskısı altında kalmıştır. “*Essay concerning the Use of Reason in Propositions, the Evidence whereof depends on Humen Testimony*” Antony Collins 'in ilk yayınlanan eseridir. Akıl ve vahiy ile ilgili olan bu eseri bu sebepten isimsiz olarak basılmıştır.²⁷⁶ Collins kutsal kitapları insanın özgür düşünmesi önünde bir engel olarak görmüştür. Kutsal kitapta bulunan akıl almaz ahlaki öğretileri dile getiren Collins bunların insanı düşünememe, yarı düşünme ya da özgür düşünmenin düşmanları olduğunu söylemiştir. Collins insanın ancak özgür düşünerek papazlara verilen kutsallıktan ve şeytanın hegemonyasından kurtulabileceğini iddia etmiştir.²⁷⁷

Kilise'nin bu hegemonyasından kurtulmak isteyen John Locke akli tabii vahiy olarak, vahyi de tabii akıl olarak kabul etmiştir. Locke'a göre; Akıl doğal vahiydir, böylece ışığın ebedi Babası ve tüm bilginin çeşmesi, doğal yeteneklerinin ulaşabileceği bir yere koyduğu gerçeğin bu kısmını insanlığa bildirir: vahiy, Tanrı tarafından derhal iletilen yeni bir dizi keşifle genişletilen doğal akıldır ki bu akıl, Tanrı'dan geldiklerine dair verdiği tanıklık ve kanıtlarla gerçeği keşfeder. Akıl doğal vahiydir. Tanrı, insanın doğal yetenekleri ile ulaşabileceği gerçeğin bir kısmını akıl yoluyla insana bildirir. Vahiy, Tanrıdan geldiği kesin kabul edilmiş ve Tanrı tarafından doğrudan iletilen bir takım keşiflerle genişletilmiş doğal akıldır.²⁷⁸

John Locke vahyin Tanrı'dan gelip gelmediğini anlamak için bazı şartları taşıması gerektiğini savunmuştur. Locke'a göre ilk olarak vahiylerin Tanrı'dan bazı hakikatleri

²⁷⁵ Hudson, *The English Deists*, 30.

²⁷⁶ James O'Higgins, *Anthony Collins The Man and His Works* (Dordrecht: Springer Netherlands, 1970), 51.

²⁷⁷ Collins, *A Discourse of Free-Thinking, Occasion'd by the Rise and Growth of a Sect Call'd Free-Thinkers*, 28; Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 165.

²⁷⁸ John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding* (London: The Pennsylvania State University, 1997), 695; Mavrodes, *Revelation in religious belief*, 24.

içermesi ve insan hayatına dair önemli bilgiler içermesi gerektiğini söylemektedir.²⁷⁹ İkinci olarak vahiyde Tanrı'nın onurunu zedeleyen, doğal dine ve ahlaka aykırı herhangi bir şeyin olmaması gerekmektedir. Tanrı kendisinin sonsuz ve bir tek yaratıcı olduğu bilgisini, doğal din ve ahlakın hakikatlerini insanlara akıl ile bildirmiştir. Tanrı'nın vahiy olarak bunların zıddına bir şey bildirilmesi düşünülemez. Böyle bir durumun olması insanların vahyi anlamada akli kullanmasının önüne geçmek olacağından insanı ilahi vahyi ve şeytani hileden ayırt edemeyecek bir duruma düşürecektir. Son olarak Locke, vahiyde sıradan konular, önemsiz olaylar ya da herhangi bir insanın kendi kendine bulabileceği konular olmaması gerektiğini söylemektedir. Böyle konular için Tanrı'nın özel birilerini görevlendirmesi beklenmeyeceğini çünkü bu durumun Tanrı'nın büyüklüğünü azaltan ve insan aklına zarar veren bir durum olduğunu iddia etmiştir.²⁸⁰

Deist düşünürlerden Tindal gerçek Hristiyanlık ile deizmin aynı şey olduğunu iddia etmektedir. Doğal dinin içeriği ile vahyin içeriğinin aynı olduğunu, ikisinin de insanı aynı noktaya ve aynı hedefe götürmek istediğini söyler. Tindal'a göre Tanrı'dan elde edilen doğal din, bütün dinlerin temelidir. Tindal doğal dinin mükemmel olduğunu ve vahyin bunun üzerine her hangi bir şey eklemesine gerek olmadığını söylemektedir. Tindal'a göre din, insanın iyiliğine olan bir şey olmalıdır. Bunun için dinin, doğal din mi yoksa vahyedilmiş bir din mi olmasının her hangi bir önemi yoktur. Bütün dinlerin amacı insana Tanrı hakkında doğru bilgi vermek ve insanı mutlu etmek olmalıdır. Tindal dinlerin iki temel özelliğinden bahsetmektedir. Birincisi Tanrı'yı yüceltme, ikincisi insanın iyiliğine olmasıdır. Tindal'a göre bütün dinler doğal din olarak ortaya çıkmış daha sonra din adamları ve dini kurumlar tarafından tahrif edilmiştir.²⁸¹

Tindal vahyi içsel vahiy ve dışsal vahiy olarak ikiye ayırmıştır. Doğal dini içsel vahiy olarak ele alan Tindal vahiy dinini dışsal vahiy olarak adlandırmıştır. Tindal'a göre vahiy, ister içsel olsun ister dışsal olsun, birbirinden farklı olmayan ve her ikisinin de mutlak mükemmel varlıktan gelen aynı şeyler iddia etmiştir.²⁸²Tindal Tanrı'nın kendisi ve yarattıkları hakkındaki bilgilerin temelini oluşturan doğal dinin en temel ve mükemmel

²⁷⁹ Habib Şener, "John Locke'un Mucize Anlayışı", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (01 Temmuz 2017), 143-144; John Locke, *The Works of John Locke* (London: London, Printed for Thomas Tegg, 1823), 8/261.

²⁸⁰ Şener, "John Locke'un Mucize Anlayışı", 144; Locke, *The Works of John Locke*, 8/262.

²⁸¹ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 70-71; Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 120.

²⁸² Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 3-4; Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 155.

din olduğunu, bu dine dışarıdan bir vahiy ile ters düşecek bir şeyin olamayacağını, vahyin de doğal din ile ters düşüp düşmemesine göre yargılanacağını söyler.²⁸³

Tindal doğal dini açıklarken Tanrı'nın değişmez sıfatına önemle vurgu yapmıştır. Ona göre Tanrı'nın iradesi değişmeyen bir olgu olup bu irade akıl ile bulunabilen bir şeydir. O iradesi değişmeyen bir Tanrı'nın insandan beklentilerinin de değişmeyeceğini söyleyerek tek din olduğunu bu dinin de doğal din olduğunu savunmuştur. Tanrı'nın dünyaya başka bir din göndermeyeceğini Tanrı'nın gönderdiği dinin herkes tarafından açık sade bir din olması gerektiğini savunan Tindal, Hristiyanlığı Tanrı'dan gelen doğal dinin yenilenmesi olarak görmüştür.²⁸⁴

Deist düşünürlerden Thomas Paine vahiy konusunda farklı bir çizgi belirlemiştir. O, vahyi Tanrı'nın insana doğrudan iletildiği şeyler olarak tanımlamıştır. Paine, vahyi tanımladıktan sonra vahyin imkânlı bir şey olduğunu ama bunun bütün insanlığı kapsayacak bir durum olmadığını ifade eder. Vahyi alan birinci kişi vahyi ikinci kişiye aktarır, ikinci kişi üçüncüsüne aktarır ve bu durum bu şekilde ilerler. Böyle bir durumda vahyi alan ilk kişi için bu durum vahiy iken ikinci, üçüncü, dördüncü kişiler için söylentidir ve inanmalarına gerek yoktur.²⁸⁵

Paine insanlara ikinci elden iletilen sözlerin insanlara vahiy olarak sunulmasının bir çelişki olduğunu ileri sürmektedir. Vahyin mahiyeti itibari ile tek kişi ile sınırlı olduğunu iddia eden Paine, vahye muhatap olan kişinin vahye inanmasının doğru olacağını kendisinin böyle bir şeye inanmasının beklenmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Paine göre Hz. Musa'nın kavmine getirmiş olduğu iki tablet ya da Hz. Muhammed'e gelen vahiylerle insanlar inanmak zorunda değildir. Çünkü Hz. Musa'nın ve Hz. Muhammed'in vahiy aldıklarını kanıtlayacak bir otoritenin olmadığını iddia etmiş bu sebeple insanların inanmama haklarının olduğunu savunmuştur.²⁸⁶

Deist düşünürlerden Lord Herbert da Paine gibi vahyi ilk alan kişi için geçerli bir durum olduğunu iddia etmiştir. Diğerleri için bu durumun sadece gelenekten ibarettir.²⁸⁷ Lord Herbert vahyi, deist düşüncenin merkezine koymaktadır. Herbert vahye olan eleştirisini Hristiyan vahiy üzerinden yapmamıştır. Herbert eleştirilerini vahiy aldığını iddia eden

²⁸³ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 59.

²⁸⁴ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*; Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 130.

²⁸⁵ Paine, *Akil Çağı*, 5.

²⁸⁶ Paine, *Akil Çağı*, 6.

²⁸⁷ Lord Herbert of Cherbury Edward, *De veritate (1645)*, çev. H.Carre Meyrick (Bristol: Bristol University, 1937), 388.

rahiplere yönlendirmiştir. Rahibe bir vahiy verildiği kanıtlanmadıkça, böyle bir vahyin kabul edilemez olduğunu iddia etmiştir.²⁸⁸

Herbert vahyi kabul etmek için belli şartlar sıralamaktadır. Sahte vahiylerin olabileceğini iddia eden Lord Herbert, vahyin ifşa edilen durumuna bağlı olduğunu söylemektedir. İddia edilen bir şeyin gerçek vahiy mi yoksa sahte mi olduğunu bilebilmek için bazı şartları taşıması gerektiğini öne sürmüştür:

1. Tanrı'nın özel ve genel iyiliğini çağırmak için bütün duaları, adakları, inancı ve her türlü yeteneğimizi kullanmalıyız.
2. Vahiy tek bir kişiye verilmelidir. Bunun dışında başkalarından alınan her şey gelenek ve tarih olarak kabul edilmelidir. Geleneğin ve tarihin gerçekliği onu anlatana bağlı olduğundan temelleri bizim dışımızda gerçekleşmiş sonuçları da bizim ilgilendiğimiz kadarı ile olasılıklıdır.
3. Vahyin; sahte vahiylerden ayırt edilebilmesi için mutlaka kişiyi iyi olan eylemlere yönlendirmesi gerekmektedir.
4. Kutsal Ruhun nefesinin hemen hissedilmesi gerekmektedir. Bu şekilde vahiylerin bizim çabamızla değil ilahi bir bildirimle geldiğini daha rahat kavramış oluruz.²⁸⁹

Lord Herbert, doğru dine emin olamadığı için imanını ve itirazsız inanmayı reddetmiş, inancını laik bir anlayışa oturtmaya çalışmıştır. Herbert, kilisenin iddialarını değerlendirmek ve vahyedilmiş bütün dinlerin doğruluğunu araştırmak için rahipler dışında diğer kişilerin yeteri kadar zamanlarının olmadığını, bunun için de vahyin açık ve itirazsız kurallara dayalı olması gerektiğini iddia etmiştir. Herbert, rahiplerin aldıklarını iddia ettikleri vahiylerin doğruluğu hakkında onları şu noktalarda eleştirmiştir:

1. Vahiylerin meydana geldiği iddia edilen koşulların şüpheli olması
2. Vahiylerin meydana gelme olasılığı
3. Gelen vahiylerin halüsinasyon ya da kötü ruhlardan gelme olasılığı
4. Vahiylerin tek tanıklara bağımlı olması
5. Vahyedilen şeyin saçma ya da ahlaki açıdan şüpheli doğası
6. Vahiylerin doğru bir şekilde kayıt edildiğinin garantisinin bulunması²⁹⁰

²⁸⁸ Hudson, *The English Deists*, 45.

²⁸⁹ Edward, *De veritate* (1645), 389.

²⁹⁰ Hudson, *The English Deists*, 46-47.

Deist olduğu iddia edilen Toland ise vahyi, Tanrı'nın zorunlu olarak yapmak zorunda olduğu bir onaylama değil bilgi vermek amacı ile yaptığı bir araç olarak görmüştür.²⁹¹ Toland bir kişinin kendisine bilmediği bir konu hakkında bilgi verebileceğini ama bu durumda o kişiye inanması için kendi akıl süzgecinden geçirip onun bilgilerini kabul etmesi gerektiğini söylemiştir. Toland bir konu hakkında fikir beyan eden kişinin eğer söylediği şeyin imkânı akıl ile çelişmiyorsa buna inanacağını söylemektedir.²⁹²

Toland vahyin imkânını tartışırken vahiy aldığını iddia eden kişinin vermiş olduğu bilgilerin her insanın anlayabileceği kadar açık net anlaşılır olması gerektiğini vurgulamıştır. Toland bir şeyin hem yuvarlak olduğunu hem de kare olduğunu iddia etmek hiçbir şey iddia etmemektir demektir. Toland, dünyanın yaratılışı gibi insanların bilemeyeceği konuları Tanrı'nın kutsal kitaplarda insanlara bildirmekle insanın mutlu olacağını söylemiştir. Kutsal kitaplarda ki bu bilgileri insan ruhundan daha iyi kimsenin kavrayamayacağını iddia eden düşünürümüz vahiyde ilahi hikmetin ve sınırsız aklın görülmesi gerektiğini söylemiştir. Vahyin de insanın sahtekârlığından ayırt edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Toland'a göre vahiy her seviyeden insan için makul ve mümkün olmalıdır.²⁹³

Toland ve Collins vahiy konusunda diğer deist düşünürlere göre daha muhafazakâr bir çizgi belirlemişlerdir. Onlar havarilerin samimiyetini sorgulamışlardır. Uzun zaman önce yazılan bu vahiylerin güvenilmez koşullarda yazılmış olduğunu ve kutsal kitapta birçok çelişkinin bulunduğunu bu sebeple inanılması için bir gerekçe olmadığını iddia etmişlerdir. Tindal'den itibaren ise tartışma daha ileri boyutlara taşınmıştır; bazı deist düşünürler vahyin gereksiz olduğunu söylemişler, Paine gibi düşünürler ise gerçek olsa bile hiçbir hükmünün olmadığını iddia etmişlerdir.²⁹⁴

3.2.1. Deizm'de vahyin imkânı

İlk çağdan itibaren insan nedir sorusu düşünürler tarafından cevaplanmaya çalışılan bir sorudur. Aristo insanı düşünebilen bir hayvan olarak tanımlamıştır. Evrende konuşabilen ve düşünebilen yegâne varlık olan insan, bu özellikleri ile vahyin öznesi konumundadır.

²⁹¹ Toland, *Christianity Not Mysterious*, 38.

²⁹² Toland, *Christianity Not Mysterious*, 39.

²⁹³ Toland, *Christianity Not Mysterious*, 38-42.

²⁹⁴ Hefelbower, "Deism Historically Defined", 220.

Eğer evrende sadece insan düşünebiliyor ve konuşabiliyor ise o zaman vahiy ancak insan tarafından anlaşılabilir Tanrı'dan gelen bir takım önermeler olarak kabul edilmelidir.²⁹⁵

Son iki yüzyılda felsefe ve teoloji alanlarında Kant ve Hume'un etkisi ile Tanrı'nın insan ile insanın da Tanrı ile iletişimi konusu bir problem olarak ele alınmaktadır.²⁹⁶ İnsanın Tanrı'yla iletişimi dua konusunu oluştururken Tanrı'nın insan ile iletişim kurması ise vahiy konusunu kapsamaktadır.²⁹⁷ Tanrı'yla iletişimin nasıl olacağına dair problemler bilginin sınırlarını belirleme gayretinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum, Tanrı hakkındaki bilgilerin gerçekliğine kuşkuyla yaklaşan agnostik bir anlayışın oluşumuna sebep olmuştur. Günümüzde birçok felsefeci ve teolog da Tanrı hakkında bilgi edinmenin imkânsız olduğunu savunmaktadır. Buna rağmen Hristiyanlık, Yahudilik ve İslam gibi dinler, Tanrı'dan gelen vahiylerin hem düşünülebilir bir olgu olduğunu hem de bu vahiylerin Tanrı tarafından insana gönderildiğini ve insanların da bu vahiyleri anlayabilecek donanımla yaratıldığını kabul etmektedir. Geleneksel dini anlayışta vahiy iletişimsel ve bildirimsel hakikatler içermektedir fakat din felsefecileri vahyi bilgidен yoksun olduğunu bunun sonucu olarak Tanrı hakkında insan bilgisini imkânsız olduğunu iddia etmişlerdir. Bu durumun birçok sebebi olmakla beraber bunlardan en yaygın olanları, insan bilgisinin doğası üzerine yapılan çalışmaların ve ortaya konulan teorilerin Tanrı hakkında bilimsel bir bilgi elde etmeye olanak sağlamaması şeklinde ön plana çıkmaktadır. Yine Tanrı'nın doğası üzerine öne sürülen argümanlar ve Tanrı'nın bilgisinin objesi olarak kabul edilememesi ile insan dilinin yetersiz olmasına karşı mutlak sonsuz bir Tanrı'yı tanımlamada kullanılması gibi birçok neden bu sınırlılıklar arasındadır.²⁹⁸

Vahiy mümkün müdür? Vahyin meydana gelmesi makul şekilde açıklanabilir mi? Soruları vahyin imkânına dair sorulardır. Vahyin imkânını tartışmadan önce vahyin ne olduğunu kavramak vahyin imkânı konusunu daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. Vahyin imkânını ile Tanrı'nın varlığının mümkünlüğü arasında çok yakın bir ilişkiden söz edebiliriz. Çünkü her şeyi yaratan, mutlak anlamda iyi olan evrendeki düzenin yegâne devam ettireni olarak Tanrı'nın, yarattığı ve devamını sağladığı bu evrene müdahil olması teist düşünürler tarafından pekâlâ Tanrı'nın delili olarak kabul edilmiştir. Teist düşüncede vahyin imkânına getirilen bütün deliller aynı zamanda Tanrı'nın varlığına getirilen

²⁹⁵ Işık, *Bir Felsefi Problem Olarak Vahiy ve Mucize*, 34.

²⁹⁶ Işık, *Bir Felsefi Problem Olarak Vahiy ve Mucize*, 70.

²⁹⁷ Izutsu, *Kuran'da Allah ve İnsan*, 182.

²⁹⁸ Işık, *Bir Felsefi Problem Olarak Vahiy ve Mucize*, 71-72.

delillerle bir görülmüştür.²⁹⁹ Bununla beraber Tanrı'nın vahiy ve mucize ile evrene müdahil olduğu bir Tanrı tasavvuru deizm'de kabul edilmemektedir. Deist düşüncede, Tanrı'nın evreni yaratması, yarattıktan sonra bu evrenle olan bütün bağlarını koparması üzerine kurulu bir Tanrı anlayışı vardır. Böyle bir Tanrı anlayışında da vahye yer yoktur. Deist düşünürler Tanrı'nın mükemmel bir evren yarattığını ve mükemmel yaratılan bu evrene Tanrı'nın sonradan müdahil olmasının evrendeki mükemmelliğe aykırı olacağını bu sebeple Tanrı'nın vahiy ve mucize göstermesinin imkânsızlığı üzerine düşüncelerini bina etmişlerdir.

Vahiy ancak tabiata ve tarihe müdahil olabilecek bir Tanrı anlayışı ile mi mümkündür? Tanrı'nın tabiata ve tarihe müdahale etmesinin ne şekilde olduğu konunun en can alıcı noktasını oluşturmaktadır. Tanrı'nın evrene fiilen müdahale edip etmediği konusunu ayırt etmek gerekmektedir.³⁰⁰ Deist düşünce, Tanrı'nın fiilen müdahalesinin evrende bir eksiklik olduğu için Tanrı'nın sonradan bu eksikliği gidermek için müdahil olacağı düşüncesi üzerine kurulu olduğundan bu durumu reddetmektedir. Tanrı her şeyi ilk baştan yarattığında evrene müdahil olacak şekilde yaratmış olabileceği fikrini göz ardı etmektedirler. Pekâlâ, Tanrı yaratmış olduğu bu evrene en baştan zaman çizelgesinde gerçekleşecek şekilde olacak bütün olayları irade etmiş olabilir. Tanrı'nın irade ettiği bu olaylar yeri ve zamanı geldiğinde Tanrı'nın iradesi olduğu için gerçekleşmiş olabilmektedir. Bu durumda deist düşüncenin iddia ettiği gibi Tanrı'nın evrene müdahil olamaması söz konusu değildir. Bu durumda hem Tanrı evreni yarattığında deist düşüncenin iddiası üzerine köşesine çekilmiş hem de vahiy ve mucize gibi olayları yaratmıştır. Bu sebeple Tanrı'nın en başından beri insanlardan bir şey beklemesi normal bir durumdur.

Vahyin temellendirilebilmesi için Tanrı'nın varlığını kabul etmek gerekli ama yeterli değildir. Vahyin mümkün olabilmesinin şartı Tanrı'nın ibadete layık bir yaratıcı olmasıdır. İbadet edilen bir Tanrı'nın belirli sıfatları var demektir. Bunlar mutlak adalet, mutlak bilge, mutlak irade ve mutlak güç sahibi bir varlık olmasıdır.³⁰¹ Bu sıfatların tamamı teist ve deist düşüncede ortaktır. Buna rağmen birisinde vahiy mümkün bir olay olarak kabul görülürken diğerinde genel itibarı ile vahiy imkânsız bir olay olarak kabul edilmektedir.

²⁹⁹ Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, 131.

³⁰⁰ Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, 134.

³⁰¹ Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, 135.

Deist düşüncede Tanrı'nın evrene sonradan müdahil olamaması, Tanrı'yı mahkûm bir varlık haline getirmektedir. Tanrı ise mutlak anlamda hür bir varlıktır. Tanrı'nın hürriyeti demek kendi iradesi dışında hiçbir şeye zorlanmaması demektir. Mahkûm olan bir Tanrı anlayışı, deist düşüncenin vahyi temellendirdiği mükemmel Tanrı anlayışının yıkılması demektir. Tanrı'nın yarattığı evrene uyma zorunluğu yoktur. Çünkü evrenin varlığı ancak Tanrı'nın yaratma filinden kaynaklıdır.³⁰²

Deizmin temel tezlerinden birisi de dinin insanda doğal olarak bulunduğu, doğal olan yollar dışında doğaüstü şekilde gönderilecek herhangi bir vahye ihtiyaç olmadığı şeklindedir. Vahyi gereksiz gören deist düşünce vahyin imkânı konusunda farklı fikirler beyan etmişlerdir.³⁰³ Deist düşünürlerden bir kısmı vahyin varlığını onaylarken bir kısmı onu imkân dâhilinde görmüşler ve doğrudan inkâr etmemişlerdir, bir kısım deist düşünürler de vahyi tamamen reddetmişlerdir.³⁰⁴ Vahyin imkânını tartışan deist düşünürlerden bazılarının vahyi inkâr etmedikleri ama vahyin anlamına yeni içerikler kazandırdıkları söylenebilir. Vahye kazandırdıkları bu yeni anlam deist düşünürleri vahyi inkâr edenler ve imkânlı görenler şeklinde iki gruba ayırmamıza imkân tanımaktadır. İkinci grupta bulunan deist düşünürlere göre vahyin imkânlı olabilmesi için mutlaka akla uygunluk şartı aranmaktadır.³⁰⁵ Vahyi imkânlı gören düşünürlerin temel kabul noktası “Akıl doğal olanı keşfeder doğaüstünü alır” sözü ile anlatılmış, bu kabulün ön şartı ise doğaüstü olanın akıl süzgecinden geçirilmesi olarak belirlenmiştir. Akıl süzgecinden geçirilmeyen her şey reddedilmelidir.³⁰⁶ Deist düşünceye göre Tanrı tüm insanlığa temel doğruları ve gerçekleri kavrayabileceği, insanın evrende bulunan görev ve sorumluklarını kavrayacağı bir akıl vermiştir. Tanrı'nın vermiş olduğu bu akıl ile ortaya çıkan gerçek vahiy, tabiatımızda bulunmaktadır. İnsan Tanrı'nın varlığını akli ile bulabilirse, Tanrıya karşı sorumluklarını da akli ile bulacak şekilde yaratılmıştır. Deist düşüncede bu sorumluluklar ahlak olarak algılanmıştır.³⁰⁷

Vahyin imkânı ile ilgili tartışmaların ilk örneği natural teoloji üzerinden yapılmıştır. Natural teolojiyi savunan filozoflar ve teologlar, Tanrı'nın insana doğrudan bir vahiy ya da vahiyse önerme bildirmeden, doğadan hareketle, insanın Tanrı tarafından donatılmış özellikleri aracılığıyla doğru dini bulabileceğini düşünürler. Bu şekilde bir düşüncenin

³⁰² Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, 136.

³⁰³ Dorman, *Deizm Ve Eleştirisi: Tarihsel Ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 8.

³⁰⁴ Dorman, “Popüler Kültürün Popüler Deizmi: Riskler ve Öneriler”, 168.

³⁰⁵ Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 156.

³⁰⁶ Düzgün, “Deizm: Doktrin ve Öncü İsimleri”, 4.

³⁰⁷ Gündoğar, “Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm”, 32.

gelişmesi teolojiyi vahyedilmiş ve doğal (natural) teoloji olarak ikiye ayırmıştır.³⁰⁸ Natural teolojiden kasıt ise Deist düşünürlerin ısrarla üzerinde durdukları doğal din anlayışıdır. Buradaki en büyük sorun natural teoloji nedir? Natural Teolojiyi kabul eden bir kişi vahyi ve vahiysel önermeleri reddetmek zorunda mıdır? Sorularıdır. Natural teoloji kavramını incelediğimizde “natural” ve “teoloji” kavramlarının birleşmesi ile oluştuğunu görmekteyiz. Bu iki kelimenin yan yana kullanılması geleneksel teolojiye meydan okumak demektir. Düşünürlerin natural teoloji ile ne kastettiklerine dair net bir görüş yoktur. Birbirlerinden farklı birçok natural teoloji yaklaşımı mevcuttur. Geleneksel teoloji Tanrı-insan arasındaki ilişkiye dayanırken, natural teoloji merkeze insanı almakta ve Tanrı'nın doğa ile ilişkisini açıklamaya çalışmaktadır.³⁰⁹

Deist düşünürlerin iddia ettikleri gibi doğal dinin insanların kabul etmesi gereken tek din olduğu kabul edilse bile insanların doğal dinden sapmaları, batıl inançlarla yoldan çıkmaları durumunda insanları doğal dine döndürecek herhangi bir işaretin olmadığı ortadadır ve bu konuda deizm'in yetersiz kaldığı görülmektedir.³¹⁰ Bazı deist düşünürlerin Tanrı'nın insanın yaptığı ibadetlerle ilgilenmediği insandan beklentisinin sadece ahlaklı bir yaşam sürmesi olduğu konusu havada kalan bir konu olmuştur. İnsanın neden ahlaklı davranması gerektiği sorusuna doğal dini savunan deist düşünürlerin yeterli açıklamalar getirmediği görülmektedir.

Deist düşünürlerin doğal dinin ilkelerinden birisi olarak öne sürdükleri günahlardan tövbe etme ilkesi, sevap kavramı ve ahiret kavramları vahiy olmadan havada kalan ilkeler olmaktadır. Vahiy olmadan bir insanın yapmış olduğu hangi eylemin sevap ya da günah olduğunun insan aklı tarafından belirlenmesi beklenemez. Deist düşünürlerin önemli bir kısmının kabul ettiği ahiret inancı da vahye muhtaç bir inanç olmaktan öteye gitmemektedir. Tanrı'nın iyilik yapanları ödüllendirmesi kötülük yapanları cezalandırması fikrine dayalı deist düşüncede hangi davranışların iyi hangilerinin kötü olduğu düşüncesini doğal din açıklayamamaktadır. Ahiret inancını reddeden deist düşünürlerin insanın yaratılış amacı, evrendeki konumu, ölüm sonrası hayat gibi konulara cevap verememesinden dolayı doğal dinin insandan beklediği ahlaklı bir yaşam fikri anlamsızlaşmaktadır. Deist düşünürlerin vahiy anlayışına baktığımızda doğadan geldiğini iddia ettikleri ve ahlakın temelini oluşturan vicdan yasalarını kabul etmeleri, bütün

³⁰⁸ Işık, *Bir Felsefi Problem Olarak Vahiy ve Mucize*, 61.

³⁰⁹ David A. Pailin, “Natural Theology”, *Companion encyclopedia of theology*, ed. Peter Byrne - J. L. Houlden (London ; New York: Routledge, 1995) (BR118 .C63 1995), 388.

³¹⁰ Dorman, “*Popüler Kültürün Popüler Deizmi: Riskler ve Öneriler*”, 169.

insanların bu vicdan yasalarını akılları ile bulabileceklerini iddia etmeleri tutarlı bir önerme olarak durmamaktadır. Çünkü insanların yaşamış olduğu kültür, coğrafya, iklim, eğitim seviyesi gibi birçok etken, insanın akıl yürütmesini etkilemektedir. Vahiy olmadan iyi ve kötünün ne olduğu şartlara göre değişen durumlar olarak karşımıza çıkacaktır. Buna göre bütün bunları göz önüne aldığımızda vahyin reddedildiği bir düşüncede insanların doğru bir din anlayışına sahip olması mümkün değildir.³¹¹

Hristiyan teolojisinde vahiy tanımı üç şekilde yapılmış olmasına rağmen diğer dinlerle benzerlikleri mevcuttur. Bu sebeple Hristiyan teolojisindeki benzer problemleri diğer teolojilerde de görmek mümkündür. Geleneksel görüş: Protestan ve Katolik inancına göre İncil, Tanrı tarafından insanlara bir otorite olarak kabul etmeleri için indirdiği vahyidir.³¹² Katolikler, İncil dışında kilise öğretilerini de vahiy olarak kabul ederek Protestan inancından ayrılmışlardır. Hristiyan inancında Tanrı eylemleriyle varlığını insanlara bildirmiştir. Tanrı Musa, İbrahim gibi bazı kişileri görevlendirerek kendisinin varlığından insanları haberdar eder. Tanrı bu peygamberler aracılığı ile konuşmuş en sonunda vahyi tamamlayarak insanları kendi başına bırakmıştır.³¹³ Deist düşünürlere göre Tanrı'nın insanı hakikate ulaşması için gerekli olan yetiye sahip yaratmaması sonradan insanı hakikate ulaştıracak vahiy göndermesi düşünülemez. Bu kabul edilirse vahiy tarihin bir döneminde belirli gruplara verilmiş bir bilgi olacaktır. Bu durumda da Tanrı, tarihin belirli döneminde bir kısım insana vahiy vererek dünyada kalan diğer insanları vahiyden mahrum bırakmış olacaktı ki bu da Tanrı'nın hikmetine yakışmayan bir durumdur.³¹⁴

Vahyin belirli dönemde ortaya çıktığının kabul edilmesi bu vahyi tartışmalı hale getirir. Çünkü vahiy geldiği dönemin şartlarına göre değerlendirmesi gerekir. Vahiy geldiği dönemde spesifik bazı sorunlara çözüm getirdiği için geldiği dönem için geçerli olan bir durum olmaktadır. İnsan ise tarih boyunca kendisini sürekli geliştirmiş ve karşılaştığı problemler sürekli farklılaşmıştır. Belirli döneme hitap eden vahyin her dönemde bütün insanların problemlerine çözüm üretmeyeceği için deistler sorunların çözümü için vahyi değil akli ön plana çıkartmışlardır.³¹⁵

Deist düşünürlerin vahiy anlayışlarını incelediğimizde vahyi imkân dâhilinde gördüklerini anlamaktayız. Bunun yanında vahyin içeriği başta olmak üzere birçok

³¹¹ Dorman, "Popüler Kültürün Popüler Deizmi: Riskler ve Öneriler", 170-172.

³¹² Evans - Akdem, "Tanrı'nın Özel Fiilleri: Vahiiler Ve Mucizeler", 232.

³¹³ Evans - Akdem, "Tanrı'nın Özel Fiilleri: Vahiiler Ve Mucizeler", 233.

³¹⁴ Kardaş, "Deizmin İncilinde Tanrı Ve Din Tasavvuru", 22.

³¹⁵ Kardaş, "Deizmin İncilinde Tanrı Ve Din Tasavvuru", 23.

konuya şüphe ile yaklaşmışlardır. Kilise ve din adamlarının Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcileri olmaları, Tanrı'nın bu kişilere özel vahiy bildirmesi, bu kişilerin emirlerinin Tanrı'nın emri kabul edilmesi, kutsal kitab olarak kabul edilen kitaplardaki akıl dışı bilgiler, vahye olan şüpheyi artırmıştır. Aydınlanma Döneminde Hristiyanlığı akıl düzleminde yeniden değerlendirmek isteyen deist düşünürler, kilisenin sert tepkisi ile karşılaşmışlardır. Bütün bunların neticesinde Tanrı'nın özel vahiylerini reddetmişler ve Tanrı'nın sadece doğal vahiy gönderdiğini iddia etmişlerdir.

Evrenin Tanrı tarafından mükemmel şekilde yaratıldığını iddia eden deizm vahiy ile beraber mucizeyi de reddetmektedir. Zira vahyin harici delillerinden biri olan mucize tezimizin önemli bir bölümünü oluşturur. Mucize kavramını anlamlandırmak vahyi kavramımıza fayda sağlayacaktır. Bu nedenle şimdi mucize kavramının ne olduğu, ilahi dinlerde mucizeye bakış açısı ve deist düşünürlerin mucizeye bakış açısını incelemeye çalışacağız.

3.3. Mucize

Mucize kavramı din felsefesi açısından değerlendirdiğimizde yöntemsel ve içeriksel olarak bazı problemlere sebep olmaktadır. Yöntemsel olarak hangi durumların mucize kabul edileceği hangilerinin edilmeyeceği ile dini ve felsefi temelde mucize kavramının nasıl ele alınacağı gelmektedir. İçeriksel olarak ise mucizenin, dinlerin temel konularıyla olan sıkı ilişkisinin nasıl değerlendirileceğidir. Mucize kavramına baktığımızda ise farklı Tanrı tasavvurlarında ve Tanrı-Âlem ilişkilerinde birbirinden farklı anlam kazanmış kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Mucize kavramı Tanrının evrenle kurmuş olduğu ilişkiye göre farklılık gösterebilir.³¹⁶ Bu bölümde bütün farklı mucize kavramlarını ele alamayacağımız için biz mucize kavramını deist düşünce bağlamında değerlendirmeye çalışacağız. Bunu yaparken mucize kavramının genel tanımını yapıp genel olarak mucize kavramından ne anlamamız gerektiğini ortaya koymaya çalışacağız. Mucize kavramı ilahi dinlerde nasıl ele alınmıştır sorunu değerlendireceğiz. Son olaraksa deist düşünürlerin mucize kavramına bakış açısını inceleyeceğiz. Deist düşünürlerin mucizeye getirmiş olduğu eleştirileri inceleyip ilahi dinlerin mucize anlayışı ile deist düşüncenin mucizeye bakışını karşılaştıracamız.

³¹⁶ Fatih Topaloğlu, *Felsefi ve Teolojik Açından Mucize* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 14-15.

3.3.1. Mucizenin Tanımı

Mucize kelimesine epistemolojik açıdan baktığımızda Latince’de ‘miraculum’ İngilizce’de ‘miracle’ Almanca’da ‘Wunder’ Türkçe’de ‘Mucize’ Arapça’da ‘acz’ kökünden türemiş bir kelime olup aciz bırakan, insanların gördüğünde hayranlık duyduğu, akıl ile algılanamayan, şaşırtıcı tabiatüstü olaylar olarak adlandırılmıştır.³¹⁷ A.c.z kökeninden türetilen mucize, bir şeye güç yetirememe, aciz bırakma, engel olma gibi anlamlara gelmektedir. Mucize benzerlerini insanların yapmakta aciz kaldıkları benzersiz olaylardır.³¹⁸

Mucize Tanrı’nın kendisini eşsiz bir şekilde açığa çıkardığı kesin bir şekilde ilahi kaynaklı Tanrısal eylemlerdir.³¹⁹Bu yönüyle mucizeleri, Tanrı’nın özel eylemleri olarak tanımlamak mümkündür³²⁰

İslam düşünürlerinden Eş’ari ve Bakıllani, bir olayın mucize olabilmesi için insanların o olayı yapmalarına gücü yetmemesi gerektiğini söylemektedirler. Thomas Aquinas mucize için “*Bu şeyler, bulunmuş olduğu düzenden ayrı, ilahi güçler tarafından yapılan olağanüstü olaylardır.*”³²¹ demektedir. Mucize Tanrı’nın tinsel bir istemi ya da görünmeyen bir varlığının tabiat kanunlarını bozması olarak tanımlanır.³²² Bu tanımlardan baktığımızda mucizenin en belirgin özelliğinin Tanrı tarafından gerçekleştirilmiş olması ve insan gücünün üzerinde işler olması olduğu anlaşılır.

Genel bir tanım yaptığımızda Mucizeyi terim olarak Tanrı’nın eşsiz bir şekilde kendisini ifşa etmesi ile insanlar tarafından beklenmeyen³²³ bir takım Tanrısal faaliyet³²⁴ olarak tanımlayabiliriz. David Hume’dan itibaren Tanrı’nın tabiat kanunlarına aykırı eylemleri mucize olarak kabul edilmiştir.³²⁵ “*Mucize, insan kuvveti üstünde, tabiat kanunlarının alışılmış düzeni dışında olan olağanüstü olaylardır*” diyen David Hume Mucize için, tabiat kanunlarının bozulması demiştir. David Hume’a göre tabiatta olağan şekilde meydana gelen herhangi bir şey mucize olarak kabul edilmez. Yolda yürürken ölen

³¹⁷ Işık, “*Vahiy ve Mucize*”, 198.

³¹⁸ Zübeyir Bulut, “*Peygamberleri Tasdik Aracı Olarak Mucizeler*”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi* 3/5 (2015), 32.

³¹⁹ Evans - Akdem, “*Tanrı’nın Özel Fiilleri: Vahiylere Ve Mucizeler*”, 233.

³²⁰ Evans - Akdem, “*Tanrı’nın Özel Fiilleri: Vahiylere Ve Mucizeler*”, 240.

³²¹ Işık, “*Vahiy ve Mucize*”, 199.

³²² David Hume, *İnsan zihni üzerine bir araştırma* (Milli Eğitim Bakanlığı, 1945), 174.

³²³ Michael Peterson vd., *Akil ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*, çev. Rahim Acar (İstanbul: Küre Yayınları, 2017), 322.

³²⁴ Sait Kar, “*Mucizeler Gerçekten Felsefi-Teolojik Bir Problem Midir?*”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (30 Haziran 2020), 464.

³²⁵ Peterson vd., *Akil ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*, 323.

birisinin ölümü mucize olarak kabul görmez. Fakat ölmüş bir insanın tekrardan dirilmesi tabiatta karşımıza çıkacak bir durum olmadığı için bir mucize olarak kabul edilmelidir.³²⁶ John Mackie de mucizeyi ilahi ya da tabiatüstü bir varlığın istemi ile tabiat kanunlarının bozulması olarak tanımlamıştır. Mackie'ye göre tabiat kanunları her hangi bir müdahale olmadığı sürece kendi kanunlarınca akıp giden durumlardır. Bu kanunlar kendi işleyişlerinden ayrıldıkları zamanlarda, mucize ortaya çıkmış olur diyerek açıklamaktadır.³²⁷ Aydınlanma düşünürleri ve deist düşünürler mucizenin genel olarak tabiat olaylarına aykırılığı üzerine yoğunlaşmışlardır.

Buna rağmen Mucize; monoteist dinlerde vahyi doğrulamak, teolojik öğretilerini desteklemek, dinin iddialarını doğrulamak için peygamberlere atfedilen olağanüstü olgu ve olaylar olarak görülmektedir.³²⁸ Monoteist dinlerde önemli bir kavram olarak karşımıza çıkan mucize, Peygamberlik iddiasında bulunan kişinin iddiasını doğrulamak için müracaat edilen harici bir delil olarak karşımıza çıkmaktadır. Mucizeler uzay ve zaman içerisinde Tanrı tarafından gerçekleştirilen istisna olarak ortaya çıkan olaylardır. En genel şekliyle Tanrı'nın tarihe olan müdahalesi vahiy, doğaya olan müdahalesi de mucize olarak adlandırılmaktadır. Deist düşüncede bu durum, Tanrı'nın sonradan müdahil olmasından dolayı Tanrı'nın mükemmelliğine zeval getireceği için reddedilmektedir.³²⁹

Mucize kavramı her ne kadar dini bir çağrışıma sahip olsa da ve dini bir inanç ile ilişkiliymiş gibi gözükse de insan hayatının önemli iki duygusu olan merak ve hayret duyguları ile de yakın ilişkisi bulunan bir kavramdır. Bu durum mucize kavramın çok zengin bir içeriğe sahip olmasına sebep olmaktadır. Mucize kavramını tam olarak anlamlandırmak için mucize kavramının metafiziksel ve tarihsel boyutunu göz ardı etmeden insanın düşünsel, duygusal ve inanç ile ilgili içsel boyutuyla birlikte sosyal, kültürel, siyasal vb. çevresini ifade eden dışsal boyutunu da göz önüne alıp değerlendirmelidir. Mucize kavramı bu şekilde değerlendirilmediğinde tarihsel bakış ile oldu olmadı ya da var veya yok olarak bir inanç objesi haline gelmektedir.³³⁰

Çok genel bir kullanmayla mucize “sonuçları lehimize olan, beklenmedik olaylar” şeklinde tanımlanmıştır. Uçak yolculuğu yapacak bir kişinin uyuya kalması sonucunda

³²⁶ Işık, “*Vahiy ve Mucize*”, 199; Hume, *İnsan zihni üzerine bir araştırma*, 173.

³²⁷ Işık, “*Vahiy ve Mucize*”, 199.

³²⁸ Topaloğlu, *Felsefi ve Teolojik Açından Mucize*, 270.

³²⁹ Tuncay İmamoğlu, *Tanrı'nın Doğası ve Mucizenin İmkani Devid Hume'un Antropomorfizm ve Mucize Eleştirisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 83.

³³⁰ Fatih Topaloğlu, “*Felsefi Açından Mucize Nedir Ne Değildir*”, *Mucize nedir ne değildir?*, ed. Adnan Demircan (Ankara: Fecr Yayınları, 2019), 14.

uçağı kaçırmaması ve bineceği uçağın fırtınaya kapılıp düşmesi bu tanıma örnek olarak verilebilir. Bu durum hayatta kalan kişi için mucize olarak kabul edilebilir ama din felsefesi, mucizenin bu yönü ile ilgilenmemiştir. Bu gibi olaylar, yaşayan insanlar için şaşırtıcı olmakla beraber tabii olaylar ile açıklanabilir durumlardır. Bu olaylarda da Tanrı'nın müdahil olmasını düşünmemizi gerektirecek herhangi bir durum yoktur. Eğer mucizeyi bu çerçevede değerlendirirsek uyuya kalan bir kişi bu durumu şans, tesadüf gibi görüp Tanrı'yı işe karıştırmanın gereği olmadığını iddia edebilir.³³¹

John Locke'a göre mucizenin ne olduğuna ancak filozofların karar vermesi gerekmektedir. Locke; cahil, bilgisiz insanların mucize ile karşılaşmalar dahi herhangi bir fikirleri olmayacağını, bir olayın mucize olup olmadığını karar verecek kişilerin yalnızca filozoflar olması gerektiğini savunmuştur. Bir olayın mucize olarak kabul edilmesi için olayın kesin olarak yaratılmış bir varlığın gerçekleştiremeyecek bir eylem olması gerektiğini söylemektedir.³³²

Mucize konusunu çalışan filozof ve teologlar, çoğunlukla bu kavrama farklı anlamlar yüklemelerine karşın, temelde iki soruya cevap aradıkları görülmektedir. Birincisi, mucize olarak adlandırılan olayların özellikleri ve nitelikleri nelerdir? İkincisi ise mucizeyi tanımladıktan sonra bu tanımlardan ne gibi problemler ortaya çıkmaktadır.³³³

Mucize felsefi ve teolojik olarak birçok problem barındıran bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunları teolojik olarak mucizenin nasıl tanımlandığı, mucizelerin şartları ve niteliklerinin ne olduğu, mucizenin dini bir öneme sahip olup olmaması gibi durumlardır. Felsefi açıdan mucizenin getirmiş olduğu problemler, mucizenin tarihselliği ve tabiat kanunlarına aykırılığı meseleleridir.³³⁴ Teist düşünce daha çok mucizenin teolojik yönü ile ilgilenirken deist düşüncede mucize kavramının felsefi yönüne ağırlık verilmiştir. Başta David Hume olmak üzere birçok Aydınlanma Dönemi düşünürü mucizelerin tabiat yasalarına aykırılıkları üzerine durmuştur. Deist düşünürler Aydınlanma Döneminde doğal din anlayışını hâkim kılmak amacı ile doğal dine aykırı olduğunu iddia ettikleri mucizeleri reddetmişlerdir.

Aydınlanma ile beraber reddedilen mucize kavramının bu şekilde karşılanması ilahi dinlerin mucizeye yükledikleri anlamdan kaynaklanmaktadır. Deist düşünürlerin mucize

³³¹ Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, 147-148.

³³² Locke, *The Works of John Locke*, 8/264; Şener, "John Locke'un Mucize Anlayışı", 147.

³³³ Swinburne, *Mucize Kavramı*, çev. Işık Aydın (İstanbul: İz Yayıncılık, ts.), 8.

³³⁴ Topaloğlu, *Felsefi ve Teolojik Açından Mucize*, 63.

kavramını neden reddettiklerini anlamak için ilahi dinlerin mucizeye bakış açılarını bilmemiz gerekmektedir.

3.3.2. İlahi dinlerde mucize

Aydınlanma Dönemi düşünürleri ve özellikle de deist düşünürlerle göre Tanrı'dan geldiği iddia edilen vahiyler ya kesinlik taşımamakta ya da uydurulma ihtimalleri yüksek olaylar olarak kabul görmektedir. Vahiyelemlerin doğrulanması konusunda gösterilen iki delil vardır. Bunlardan birincisi dâhili delildir ve vahyin içeriği, insanın ihtiyaçlarını karşılayıp karşılamaması gibi konuları kapsar. İkincisi ise harici delil dediğimiz mucizelerdir. Teist düşüncede mucize, peygamberin peygamberlik iddiasını kanıtlamak amacı ile insanlara gösterdiği harikulade işlerdir. Vahiy, Tanrı'nın tarihe özel müdahalesi olarak kabul edilirken, mucizeler ise Tanrı'nın doğaya özel olarak müdahalesi kabul edilir.³³⁵ Tabiata müdahale eden bir Tanrı anlayışı ibadetlerin ve duaların da mantıklı bir hale gelmesini sağlamaktadır. Tanrı'nın âleme müdahil olamaması demek insanın zor zamanlarında yardım etmesi için Tanrıyla iletişim kurmasını mantıksız duruma düşürmektedir.³³⁶

Birçok teist, evrende ortaya çıkmış bütün olayların Tanrı'nın eylemlerinin sonucu olduğunu, Tanrı'dan ayrı bir olayın olmadığını, bunun da tabiat kanunları ile oluştuğunu kabul etmişlerdir. Bir çocuğun dünyaya gelmesi, kar ya da dolunun yağması, Tanrısal bir eylemdir. Teist düşünürlerden bu şekilde düşünen kişiler, Tanrı doğrudan müdahil olmazsa mucize kavramının ortaya çıkmayacağını iddia etmiş ve mucizenin Tanrı'nın doğrudan eylemleri olduğunu iddia etmişlerdir.³³⁷ Birçok teist mucize kavramını, herhangi bir açıklama getirilemeyen olay, tabiat kanunlarının ihlali, doğal hiçbir açıklaması bulunmayan durumlar şeklinde tanımlamaktadır³³⁸

Klasik teist düşüncede mucizeleri kabul eden bir kişi Tanrı vardır önermesini kabul etmiş olmaktadır. Tanrı'nın varlığını kabul eden deist düşüncede mucizenin kabulü ne derece mümkündür? Klasik teist düşüncede bulunan, peygamberliğin bir kanıtı olarak mucize gösterimi peygamber inancına sahip olmayan bir düşüncede kabul görmeyebilir. Mucize ve peygamberlik arasında zorunlu bir ilişki olduğunun yanlış bir çıkarım olduğunu iddia edenler olmuştur. İbni Rüşd'e göre bir kişi peygamberliğin varlığını kabul etmiyorsa

³³⁵ Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, 144.

³³⁶ Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, 146.

³³⁷ Peterson vd., *Akil ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*, 322.

³³⁸ Peterson vd., *Akil ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*, 333.

peygamberliğin imkânından bahsetmek imkânsızdır.³³⁹ Hasta olan bir kişiyi iyileştiren bir kişinin doktor olmasına gerek yoksa mucize gösteren kişinin de peygamber olması gerekli bir şey değildir. Bir kişiyi peygamber olarak kabul etmek için daha önce bir peygamberi bilmemiz gerekmektedir. Sözgelimi Ahmet'in elçisi olduğunu iddia eden bir kişi iddiasını kanıtlamak için göstermiş olduğu belgenin Ahmet'ten geldiğini kanıtlamamız için bizim daha önce aynı belgeyi görmüş olmamız gerekmektedir. Yani Ahmet'in daha önce de elçi gönderdiğini kabul etmemiz gerekir.³⁴⁰

Mucizelerin sadece ilahi dinlerde bulunduğunu iddia eden John Locke pagan dinlerinde mucizeye gerek olmadığını çünkü bu dinlerde kişinin iman etme gibi bir sorumluluğu olmadığını iddia etmektedir. Locke mucizeyi iman edecek kişinin iman etmesini sağlamak amacı ile ortaya çıkan durumlar olarak kabul etmektedir.³⁴¹ İlahi dinlerde mucize vahyin destekleyicisi olarak ele alındığında şu önermeler oluşmaktadır

1. Peygamber olduğunu iddia eden kişi mucize göstermek zorundadır.
2. Mucize gösterirse Tanrı'dan vahiy almaktadır.
3. Tanrıdan vahiy alıyorsa gerçek peygamber ve getirdiği din ise gerçek dindir.³⁴²

Bu önermeler belli başlı sorunları da ortaya çıkartmaktadır. Önermeye göre peygamber olduğunu iddia eden kişi mucize göstermeli midir? Mucize peygamberler için bir zorunluluk mudur? Mucizeyi reddeden bir kişi vahiy de reddetmiş mi sayılmaktadır?

İlahi dinlerin mucize anlayışlarına baktığımız da bir uzlaşmanın olmadığını görmekteyiz. Bunun sebebi, ilahi dinlerin hepsinde mucizenin başka anlamlarının olmasıdır.³⁴³ Mucize kavramını semavi dinler "müdahale" kavramı ile açıklama yerine "tasarruf" kelimesi ile açıklamaktadır. Bu açıklama İngilizce "providence" kelimesini karşılamakta ve teist düşünceye daha uygun olmaktadır. Mucize kavramı tasarruf kelimesi ile açıklanırsa Tanrı-âlem ilişkisinde sonradan müdahil olma, dışardan karışma, araya girme gibi anlamaktan ziyade daha çok istediğini istediği gibi yapma gücünü dilediği gibi kullanma şeklinde anlaşılabilir. Mucize kelimesini tasarruf bağlamında kullanma düşüncesi daha yaygın olarak görülmektedir. Âlemi yoktan var eden yaratıcı, onda dilediği zaman

³³⁹ Aydın Işık, "Vahiy ve Mucizenin Gerekliliği Problemi: Ahlaki Açıdan Bir Araştırma", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2006), 66.

³⁴⁰ Swinburne, *Mucize Kavramı*, 25-28.

³⁴¹ Dilek Fesli, *Aydınlanma Dönemi Mucize Eleştirileri* (Mersin: Mersin Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans, 2017), 52.

³⁴² Işık, "Vahiy ve Mucizenin Gerekliliği Problemi: Ahlaki Açıdan Bir Araştırma", 63.

³⁴³ Vahdettin Başçı, *Felsefî Bir Problem Olarak Mucize* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1996), 11.

dilediği şekilde dilediği eylemleri de yapma özgürlüğüne sahip olmalıdır fikri, ilahi dinlerin savunmuş olduğu en temel tezlerden birisidir.³⁴⁴

3.3.3. İslam düşüncesinde mucize

İslam ansiklopedisinde mucize peygamberlik iddiasında bulunan kişinin doğruluğunu kanıtlamak amacıyla Allah tarafından yaratılan harikulade olay şeklinde tanımlanmıştır.³⁴⁵ Kuran-i Kerim’de mucize yerine hüccet ve delil anlamına gelen “ayet” kelimesi kullanılmaktadır. Yine Kuranı Kerim’de Hz. Musa’nın ve Hz. İsa’nın peygamberliğinin delili olarak onlara bir takım mucizeler verildiği zikredilmekte bu ayetlerde mucize “ayet” kelimesi ile anlatılmaktadır. Yine Kuranı Kerim’de mucize kavramı yerine “ Beyyine”, “ Sultan” ,“Burhan”, “Hak”, “Furkan” kelimeleri de kullanılmıştır.³⁴⁶

İslam dininde Peygamberler dışındaki insanların yaptığı hiçbir durum mucize kapsamına girmemektedir.³⁴⁷ İslam düşüncesinde mucize nübüvvet konusu içerisinde ele alınmış bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam dininde bir olayın mucize olabilmesi için o olayın peygamber eliyle olması gerekmektedir.³⁴⁸

İslam dininde mucizenin şartları şunlardır. 1) Mucizeler Allah’ın fiilleridir, Allah’ın peygamberliği ispat için ortaya koymuş olduğu bu durumu peygamber kendisi yapmaz. Mucize fiilleri sadece peygamberler vasıtası ile gerçekleşen durumlardır. 2) Mucizeler olağanüstü olaylardır ve tabiatın ve insanın eylemlerinin üzerindedir, bir benzerini ortaya koymaya kimsenin gücü yetmez.³⁴⁹

İslam dininde mucize, geçerli olan tabiat kanunlarına aykırı olmak ile beraber aslında olması mümkün olan eylemler şeklinde tanımlanmıştır.³⁵⁰ Kelam ilmi bağlamında mucize “Peygamberlik iddiasında bulunan kişinin kâfirlere karşı meydan okuduğunda tabiat

³⁴⁴ Topaloğlu, *Felsefi ve Teolojik Açından Mucize*, 24.

³⁴⁵ Halil İbrahim Bulut, “Mucize”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020), 30/348.

³⁴⁶ Bulut, “Peygamberleri Tasdik Aracı Olarak Mucizeler”, 3.

³⁴⁷ Kar, “Mucizeler Gerçekten Felsefi-Teolojik Bir Problem Midir?”, 464.

³⁴⁸ Topaloğlu, “Felsefi Açından Mucize Nedir Ne Değildir”, 17.

³⁴⁹ Ömer Nesefti, *İslam İnançının Temelleri; Akaid*, çev. M.Seyyid Ahsen (İstanbul: Bayrak Yayıncılık, 2006), 115.

³⁵⁰ Bulut, 2.Nesefti, *İslam İnançının Temelleri; Akaid*, 115; Bulut, “Peygamberleri Tasdik Aracı Olarak Mucizeler”, 3.

kanunlarına aykırı şekilde oluşan ve karşısındaki insanın benzerini meydana getirme konusunda aciz bırakan olaylar³⁵¹ şeklinde tanımlanmaktadır.

İslam düşüncesinde mucizeler peygamberlerin elinden ortaya çıkan ve benzeri öğrenim yöntemi ile meydana getirilemeyen olay şeklinde tanımlanmıştır. Buna göre bir olayın mucize kabul edilebilmesi için beş özelliği taşıması gerekmektedir.

1. Peygamberlerin eli ile yapılması gerekmektedir. İslam düşüncesinde peygamberler dışında kimse mucize gösteremez.
2. Benzerinin insanlar tarafından herhangi bir şekilde öğrenilip yapılamaması gerekmektedir.
3. Peygamber olduğunu iddia eden kişinin peygamberliğine delil olması gerekmektedir.
4. Peygamberlik iddiasında bulunan kişinin insanlar nezdinde güvenini sarsacak bir olay olmaması gerekmektedir.
5. Peygamberlik iddiasından sonra gerçekleşmesi gerekmektedir.³⁵²

Bunlar İslam düşüncesinde bir olayın mucize olarak nitelendirilmesinin şartlarıdır. İslam, mucize kavramı ile keramet kavramlarını birbirinden ayırmaktadır. Keramet peygamber dışında bir kişinin göstermiş olduğu harikulade işler olarak tanımlanmaktadır.³⁵³ Deist düşünürlerin mucizeye en temel eleştirileri kilise adına din adamlarının mucize göstermesidir. Papazların mucize adı altında bir takım akıl dışı iddiaları, deist düşünürler tarafından ciddi şekilde eleştirilmiştir. İslam düşüncesi mucize ve kerameti birbirinden ayırarak bir nevi bu eleştirilerinde önüne geçilmiş olmaktadır.

İslam düşüncesinde mucizelerin peygamberliğin bir delili olup olmaması konusu tartışılmıştır. Ehlisünnet âlimleri sağduyulu insanların peygamberi tasdik etmeleri için mucizeye gerek kalmadan peygamberlerin söz, fiil ve güzel davranışlarından peygamberleri tanıyıp ona iman edebileceğini iddia etmişlerdir. Mutezile âlimleri ise bir kişinin güzel ahlaklı davranışları ve hasletleri o kişinin tek başına peygamber olduğunun kanıtı olması için yeterli görmemişlerdir. Bu sebeple peygamber olduğunu iddia eden kişinin mutlaka mucize göstermesi gerektiğini iddia etmişlerdir.³⁵⁴ Onlar mucizeyi sadece peygamberlerle ilişkilendirir, peygamber dışında diğer insanların mucize göstermesinin

³⁵¹ Topaloğlu, *Felsefi ve Teolojik Açından Mucize*, 48.

³⁵² Başçi, *Felsefi Bir Problem Olarak Mucize*, 23.

³⁵³ Bulut, "Mucize", 30/349.

³⁵⁴ Bulut, "Mucize", 30/350.

imkânsız olduğunu savumuşlardır. Mutezile peygamberlerin iddialarının doğruluğunun insanlar tarafından bilinebilmesi için mucize göstermelerinin zorunlu olduğu fikrini savunmuştur.³⁵⁵

İslam düşüncesinin ana kolları içerisinde mucize devamlı tartışılan bir kavram olmuştur. Genel olarak bu tartışmalar

1. Mucizenin tanımı ve özellikleri
2. İmkânı
3. Dini doğrulama konusunda ki önemi
4. Olduysa yaşayan kişilerin tecrübelerinin mahiyeti
5. Âlemde var olan nedenselliğin zorunlu mu mümkün mü olduğu, şeklinde özetlenebilir.³⁵⁶

İslam düşüncesinde mucizenin imkânını kabul edenler olduğu gibi etmeyenler de mevcuttur. Kabul etmeyenler arasında birbirlerinden farklı felsefi ve kelami ekoller olduğu gibi mucizenin imkânını kabul edenler arasında da mucizenin tanımı ve şartları konusunda tam bir fikir birliğine varılamamıştır. Mucizenin imkânını kabul edenler arasında bir kısmı âlemi, neden sonuç ilişkisi bağlamında değerlendirirken bir başka grup ise Tanrı-Âlem ilişkisini sünnetullah bağlamında değerlendirmektedir.³⁵⁷

3.3.4. Batı düşüncesinde mucize

Antik Yunan felsefecileri arasında da mucizeyi akıl ile açıklamaya çalışan düşünürler olmuştur. Polybius (İÖ 106-43) “*olasılıklı ve olasılıksız her şeyin bir sebebi olmak zorundadır.*”³⁵⁸ Diyerek mucizenin sadece olasılıksız bir durum olduğunu ve bu sebeple olanaksız olduğunu iddia etmiştir. Doğaüstü mucize anlayışı Avrupa kültürüne Musevilik ve Hristiyanlıkla girmemiştir. Eski Yunan felsefe okullarından Stoa felsefe okulunun önde gelen düşünürlerinden Poseidonius (iö 135-50) “*Tanrı'nın yapamayacağı hiçbir şey yoktur*” diyerek Yunan mitolojisinin en büyük Tanrısı Zeus'un doğadan daha büyük olduğunu iddia etmiştir. Yine Roma döneminde yaygın Yeni-Platoncu felsefe okulunun liderleri de büyü ile mucize gerçekleştirebilen Tanrı fikrini desteklemişlerdir.³⁵⁹

³⁵⁵ Canatan, “*Tenzih ve Teşbih İkileminden Kurtulmak! “İslami” Deizmin Kökenleri*”, 92.

³⁵⁶ Topaloğlu, *Felsefi ve Teolojik Açından Mucize*, 27.

³⁵⁷ Topaloğlu, *Felsefi ve Teolojik Açından Mucize*, 28.

³⁵⁸ Polybius vd., *The Histories* (Oxford: Oxford University Press, 2010), 106.

³⁵⁹ Robert M.Burns, “*Mucizeler*”, çev. Yasemin Peker, *Bati Geleneginde Bilim ve Din Tarihi*, ed. Gary B Ferngren (İstanbul: Say, 2016), 116-117.

Mucize; Latince “Miraculum” kelimesinden türetilen “miracle” ile ifade edilen bir kavramdır. Batı düşüncesinde İslam düşüncesinden farklı olarak mucize kavramı ile keramet kavramı arasında bir ayrım yoktur. Bu sebeple mucizeyi, ilahi bir güç tarafından ortaya çıkan olaylar dışında bir takım dini ya da karizmatik kişiler tarafından da meydana getirilebilen olağanüstü olaylar olarak tanımlamışlardır. Batı düşüncesinde mucizenin amacı kişiyi hayrete düşürmenin yanında illüzyon ve sihirbazlıktan farklı olarak kişinin ya da toplumun yararına eylemler olması gerekmektedir.³⁶⁰

Batı düşüncesinde bir olayın mucize olarak kabul edilmesi beş kategoride değerlendirilmiştir bunlar;

1. Hastalıkları iyileştiren mucizeler.
2. Zihinsel veya fiziksel hastalıkların sebebi sayılan bazı durumların ortadan kaldırılması.
3. Tanrı ile iletişim kurma durumu (rüya, vahiy, dua vasıtası ile).
4. Fiziksel eşyaların beklenmedik şekilde kullanılması.
5. Gelecekte haber verme durumu.³⁶¹

Bu beş kategoriyi incelediğimizde deist düşünürlerin ilk üç kategori ile ilgili çok fazla eleştiri getirmediklerini görmekteyiz. Burada deist düşünce için asıl problem dört ve beşinci kategorilerdir.

Mucize kavramını Aydınlanma Dönemi düşünürleri, Tanrı'nın doğa olaylarını ihlali olarak görmeleri sebebi ile reddetmişlerdir. Yahudi ve Hristiyan teolojisinde ise mucize Tanrı'nın kâinat üzerindeki otoritesinin özel bir delili olarak kabul edilmektedir. Yahudi teolojisinde mucize Tanrı'nın tarihe müdahalesi olarak kabul edilmektedir. Bunun amacı Tanrı'nın insanlar üzerinde gücünü ve otoritesini hissettirmek istemesidir. Eski Ahid'e baktığımızda mucize kavramı yerine aynı kökten gelen “pale” ve “nifla (ot)” kelimelerin kullanıldığını görmekteyiz. Bu iki kelime Tanrı'ya atfedilen şeyler ve işler anlamına gelmektedir.³⁶² Batı düşüncesinde mucizelere “ilham” ve “keramet” anlamları da verilmiştir.³⁶³

Hristiyan teolojisinde mucize tarihsel bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeni Ahit'teki mucizeler incelendiğinde Tanrı tarihte aktif rol oynayan bir varlık olarak kabul

³⁶⁰ Selime Leyla Gürkan, “Diğer Dinlerde Mucize”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020), 30/351.

³⁶¹ Topaloğlu, *Felsefi ve Teolojik Açından Mucize*, 53.

³⁶² Gürkan, “Diğer Dinlerde Mucize”, 30/351.

³⁶³ Başçi, *Felsefi Bir Problem Olarak Mucize*, 13.

edilir. Bu şekilde bir Tanrı anlayışı insan ile sürekli olarak etkileşim içerisinde bulunan, âlemde sevgi ve merhamet oluşturmak için sürekli aktif olan bu sebeple de sürekli olarak tabiata müdahil olan bir Tanrı tasavvuru karşımıza çıkarmaktadır.³⁶⁴ Hristiyan teolojisi Tanrı'yı deist düşünürlerin gördüğü şekilde kozmik bir mühendis şeklinde görmemiş Tanrı'yı bir sanatçı olarak kabul etmiştir. Bu şekilde Tanrı sürekli evrene müdahil olabilen bir varlık olarak kabul edilmiştir. Bu durum Batı düşüncesinde belirli bir Tanrı anlayışının oluşmasına yardımcı olmuştur. Mucize sadece olağanüstü eylemler olarak değil aynı zamanda Tanrı'nın yaratma faaliyetinin derin bir yansımasıdır. Tanrı kendisini mucizeler eliyle dışa vurur.³⁶⁵

Hristiyan teolog Thomas Aquinas'a göre mucize "Yalnızca Tanrı'nın yapabileceği bir iş" olarak tanımlanmaktadır. Batı Hristiyan dünyasında Tanrı koymuş olduğu yasalar ile âlemin işleyişini sürdürse bile bu durum Tanrı için bir zorunluk değildir. Tanrı dilediği zaman evrenin işleyişini kutsal bir amaç uğruna değiştirebilir. Hristiyanlıktaki hâkim görüş bu olmasına rağmen Mucizenin Tanrı'nın izin verdiği bazı varlıklar, melekler ve bazı insanlar tarafından da yapılabildiği kabul edilmektedir. Hristiyan teolojisinde ister Tanrı tarafından isterse bir melek yâ da insan tarafından olsun gerçekleştirilen mucize, Tanrı'nın evrene müdahil olabilen aktif bir Tanrı anlayışının sonucudur.³⁶⁶ De Miraculis adlı eseri ile mucize konusunda Roma Katolik doktrininin standart bir ifadesini oluşturan Papa XIV. Benedict "sadece içten ve maddesel doğanın gücünü aşan bir varlığın izin verdiği varlıklar mucize oluşturabilir" diyerek meleklerin ve rahiplerin de mucize gösterebildiğini söylemektedir.³⁶⁷ Hristiyan teolojisinde bütün İnciller Hz. İsa'nın hayatının mucizeler ile dolu olduğu konusunda hem fikirdir. Hz. İsa'nın mucize göstermesini her ne kadar Tanrı'dan bir güç olarak gören Hristiyan düşünürler olmakla birlikte Hz. İsa'nın tek başına da mucize gösterme gücüne sahip olduğunu kabul edenler vardır.³⁶⁸

En geniş şekliyle Hristiyan teolojisinde mucize "Tanrı tarafından meydana getirilen, dini öneme sahip, olağanüstü türden olaylar" olarak kabul edilir. Bu tanımdan yola çıkarak Hristiyan teolojisinde bir olayın mucize olarak görülebilmesi için üç durumun gerçekleşmesi gerekmektedir:

³⁶⁴ Topaloğlu, *Felsefi ve Teolojik Açıdan Mucize*, 57; Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, 133.

³⁶⁵ Topaloğlu, *Felsefi ve Teolojik Açıdan Mucize*, 54-55.

³⁶⁶ Topaloğlu, "Felsefi Açıdan Mucize Nedir Ne Değildir", 17.

³⁶⁷ Richard Swinburne, *The concept of miracle* (London) [New York: Macmillan; St Martin's Press, 1970), 2.

³⁶⁸ Başçı, *Felsefi Bir Problem Olarak Mucize*, 13.

1) Tanrı'nın bir fiili olması gerekmektedir.

2) Beklenmedik bir olay olmalıdır.

3) Dini bir öneme sahip olmalıdır.

Thomas Aquinas, bir olayın mucize olabilmesi için, yaratılmış herhangi bir şeyin doğal gücünün ötesinde olması gerektiğini iddia etmiştir. Bu "olağanüstü" anlayışın sonucu olarak Aquinas, Tanrı'nın, yaratılmamış tek kişi olarak, mucizeler yaratabileceğini savunmuştur.³⁶⁹ Hristiyan teolojisinde mucize beklenmedik olaylar olarak tanımlanır. Batı terminolojisinde mucize kavramı yerine "harika" "işaret" kelimeleri de kullanılmaktadır. Bu "müstesna" "fevkalade" gibi anlamlara gelen İbranice "ot" kelimesi ile uyumludur. Mucize kavramını beklenmedik ve harikulade iş olarak tanımlamak kendi içerisinde bazı problemlere sebep olmaktadır. Kimi insanlar karşılaştıkları olayları mucize olarak değerlendirebiliyorken bazı insanlar için bu durum sıradan bir durum olmaktadır. Swinburne bir olayın mucize olarak kabul edilmesi için objektif bir kriterin bulunmadığı söylemekte ve kişisel yargıların burada ön planda olduğunu iddia etmektedir.³⁷⁰

Hristiyan teolojisinde bir olayın mucize olmasının bir şartı da olayın dini bir öneme sahip olmasıdır. Tanrı'nın tabii düzene hiçbir amacı olmadan yüce bir amaç taşımadan müdahil olması düşünülemez. Eğer Tanrı bir çocuğun oyuncak kutusunu yüce bir amaç uğruna değil de sadece kıskançlığından dolayı devirmesi gibi benzer bir olayla evrene müdahil olmuşsa bu durum mucize olarak kabul görmeyecektir.³⁷¹

Hristiyanlık mucizeler dini olarak karşımıza çıkmaktadır. Hz.İsa'nın babasız dünyaya gelişi, çarmıha gerilmesi, tekrar dirilip göğe yükselmesi gibi birçok olay Hristiyan teolojisinde mucize olarak kabul edilmektedir. Hristiyan teolojisinin bu kadar mucizeye dayalı olması din-bilim çatışmasının ön planda olmasına sebep olmuştur.³⁷² Erken dönem Hristiyan teolojisinde Tanrı'nın istemediği şeyler dışında hiçbir şey Tanrı için imkânsız değildir görüşü hakimdir. Bu dönemin Hristiyan teologları Tanrı'nın kendi koyduğu yasaları bozması eleştiresinden kaçınmak için mucizeleri Tanrı'nın doğayı yaratırken doğanın içine ektiği tohumlar olarak ele almışlardır. Hristiyan teologlar mucizeye imkân

³⁶⁹ Swinburne, *The concept of miracle*, 2.

³⁷⁰ Swinburne, *The concept of miracle*, 5; Topaloğlu, *Felsefi ve Teolojik Açıdan Mucize*, 58-59.

³⁷¹ Topaloğlu, *Felsefi ve Teolojik Açıdan Mucize*, 60.

³⁷² Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2014), 274.

tanımak amacı ile Tanrı önceden her şeyi belirler ama kendi takdiri için de bir yer bırakır diyerek mucizeye imkân açmaya çalışmışlardır.³⁷³

3.4. Deizm’de Mucize

Deist düşünürlerin mucizeye yönelik eleştirileri iki grupta sınıflandırılabilir. İlk grupta Charles Blount, John Toland, Anthony Collins, Thomas Woolston ve Peter Annet gibi düşünürler vardır. Bu kişiler akli farklı anlamlarda kullanmalarına, Tanrı ve doğa hakkında farklı görüşlere sahip olmalarına rağmen, Tanrı'nın doğanın sonsuz, değişmez ve mekanik yasalarını ihlal edemediğini savunan kişilerdir. İkinci grupta ise doğal din hakkındaki teorileri çarpıcı benzerlikler sunan William Wollaston, Matthew Tindal, Thomas Chubb ve Thomas Morgan gibi düşünürler vardır. Bunlar; Tanrı’yı insana veya doğal işleyişe karışmak istemeyen bir varlık olarak kabul etmişlerdir. Tanrı’yı hareketsiz bir saatçi olmaktan ziyade evrenin aktif bir yaratıcısı olarak kabul etmekle beraber Tanrı'nın tarafsız bilgeliğinin, öngörüsünü ve iyiliğinin mükemmel yansıması olan doğa yasalarını askıya alamayacağını iddia etmişlerdir.³⁷⁴

Aydınlanma Dönemi deist düşüncesinde mucize konusunda iki ana düşünce arasında önemli farklılıklar mevcuttur. Deist düşüncede doğa yasalarının ihlal edilemeyeceği fikrine dayalı gelişen argümanlar, “a priori natüralistlik argüman” olarak adlandırılırken. Tanrı'nın doğanın düzenine ve insan işlerine müdahale etmeyeceği argümanı ise "a priori rasyonalistlik argüman" olarak adlandırılmıştır.³⁷⁵ Deistlerin çoğunluğu genellikle kutsal kitaplarda bulunan mucizelerin tutarsızlığı, kutsal metinlerde geçen mucizelerin anlatımının belirsizlikleri üzerine eleştirilerini yoğunlaştırmışlardır. İnsanın, aklının sınırları sebebi ile veya daha çok doğa yasalarını bilmemesi nedeniyle kavrayamadıkları olayları açıklamak için doğaüstü olaylara inanma eğilimlerinin olduğu, gerçekleri doğrulamak için mucizelere yönediklerini iddia etmişlerdir. Bu sebeple sadece Hristiyanlıkta değil başka dini geleneklerde de insanların çelişkili mucize iddialarının ve doğaüstü olayların, o dinin doğruluğuna kesinlik getiremeyeceğini iddia etmişlerdir.³⁷⁶

³⁷³ M.Burns, “Mucizeler”, 117.

³⁷⁴ Diego Lucci - Jeffrey R. Wigelsworth, ““God Does Not Act Arbitrarily, or Interpose Unnecessarily:” Providential Deism and the Denial of Miracles in Wollaston, Tindal, Chubb, and Morgan”, *Intellectual History Review* 25/2 (03 Nisan 2015), 167.

³⁷⁵ Lucci - Wigelsworth, ““God Does Not Act Arbitrarily, or Interpose Unnecessarily””, 167.

³⁷⁶ Lucci - Wigelsworth, ““God Does Not Act Arbitrarily, or Interpose Unnecessarily””, 167-168.

Deist düşünürler göre bir din ne kadar mucizeye dayanıyorsa o kadar gerçekliğini kaybeder.³⁷⁷ Mucize kavramını reddetmeleri genellikle Hristiyan teolojisinde bulunan spesifik örnekler üzerinden gerçekleşmektedir. Bunun sebebinin Hristiyan teolojisinin daha çok mucizeye dayanmasıdır. Deistler Tanrı'nın gücünü göstermesi ve insanların Tanrı'ya inanması için mucizeye gerek olmadığını söylemektedir. Mucizenin Tanrı'nın gücünü göstermek değil tam tersine Tanrı'nın güçsüzlüğüne bir delil olduğunu iddia ederler.³⁷⁸

Paul Hazard; rasyonalistlerin mucizeleri birer düşman olarak gördüklerini söylemektedir. Çünkü onlara göre mucizeler tabiat kanunlarını ihlal eden, halkı baştan çıkartan durumlardır. Mucizeler konusunda fikir beyan eden kişilerin çok dikkatli olması gerektiğini, asla direkt olarak mucizelere saldırmamaları gerektiğini, saçma ve batıl bir inanış bulup onun üzerinden mucizelere saldırmalarının daha mantıklı olacağını iddia eder.³⁷⁹ Deist düşünürler göre mucizeler akla aykırı olan durumlardır. Tanrı'nın sonsuz büyüklüğüne en uygun şey, kendi koymuş olduğu kanunları muhafaza etmesidir. Tanrı'nın evrene müdahalede bulunup kendi koymuş olduğu yasaları bozması kadar kötü bir şeyin olmayacağı ve müdahale edecek bir durumun da olmadığını, kâinatın sorunsuz şekilde gitmesinin yanında bir kralın ölmesi ya da doğması gibi önemsiz sebepler için Tanrı'nın evrene müdahil olmadığını savunmuşlardır.³⁸⁰

Deist düşünce makine-makinist saat-saatçi örnekleri ile Tanrı evren ilişkisini açıklamaktadır. Bununla beraber Tanrı'nın evrene olumlu müdahaleleri olarak kabul edilen mucizeleri ya da olumsuz müdahaleleri kabul edilen kötülükleri açıklamaktan kaçınmışlardır.³⁸¹ Deist düşüncede Tanrı, evreni yaratmadan önce aktif bir konumda iken, evreni yarattıktan ve insanı evrene koyduktan sonra deistler Tanrı'yı pasif konuma getirmişlerdir. Deist düşünürler mucize konusunu ele alırken konuyu Tanrı'nın gücü açısından almamışlardır. Deistlere göre Tanrı dilediğini yapma kudretine sahip bir varlıktır. Tanrı için mucizeye gerek olmadığından Tanrı mucize gerçekleştirmez. Tanrı'nın evrende mucize gerçekleştirmesi mükemmel yaratmış olduğu evrende eksiklik olması demektir. Deist düşünceye göre mucize imkânlı ama gereksizdir.³⁸²

³⁷⁷ Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 112.

³⁷⁸ Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 113.

³⁷⁹ Hazard, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, 183.

³⁸⁰ Hazard, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, 187.

³⁸¹ Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 115.

³⁸² Yüce, *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*, 116.

Deist düşünceye sahip birçok kişi, mucizeleri inkâr etmelerine rağmen yaşadıkları dönemde Tanrı'ya inanan dindar insanlar olarak görülmektedir. Roy Porter'ın İngiliz Aydınlanmasının laik olmadığını savunduğu makalesinde deist düşünürler için “*Birçok deist, Tanrı'ya hararetle dua etti, bazıları bu duaların Tanrı'nın davranışını etkilediğini düşündü ve neredeyse hepsi zihnimize düşünceler yerleştirerek, mucizeler gerçekleştirerek ve vahiyler yaparak insan olaylarına defalarca müdahale eden bir Tanrıya inanıyordu*” diyerek aslında deist düşünürler açısından da mucizelerin imkânlı bir durum olduğunu söylemektedir.³⁸³

Mucizelerle ilgili modern tartışma çoğunlukla David Hume'un ünlü "Mucizeler" adlı eserinin etrafında toplanmıştır. An Enquiry Concerning Human Understanding adlı eserin 10. Bölümünde Hume, “*gerçek meselelerle ilgili akıl yürütme, her zaman mevcut bilgiyi geçmiş deneyim kalıplarıyla bütünleştirmeye çalışmayı içerir. Bu tür bir akıl yürütme, tanıklığı değerlendirmemizde ve diğer konularda kullanılır; genel olarak nispeten güvenilir gözlemler yaptıklarını ve bu gözlemleri doğru bir şekilde rapor ettiklerini tespit edersek, başkalarının bize söylediklerine inanma eğilimindeyiz*” diyerek insanın bir konuya inanması için geçmiş tanıklıkların, güvenilir kaynakların ve doğru gözlemin olması gerektiğine vurgu yapar.³⁸⁴

David Hume'a göre mucize doğa kanunlarının bir ihlalidir; sağlam ve değiştirilemez bir deneyim bu yasaları oluşturduğundan bir mucizeye karşı olan kanıt, kişisel deneyimden elde edilebilecek kanıttan eksiksizdir.³⁸⁵ David Hume tabiat olaylarına aykırı olmayan bazı durumların mucize olabileceğini söylemektedir. Hume'a göre bir kişinin ölecek birisini iyileştirmesi ya da sağlıklı bir insanı sözü ile öldürmesi, rüzgârlara emretmesi ve bulutlardan yağmur yağdırması gibi olaylar mucize olarak değerlendirilmelidir. Ama gerçekleşen bu olayların tesadüfi bir şekilde oluşma ihtimali varsa, ortada mucize diye bir şey kalmayacaktır. Çünkü doğa yasalarına göre bunlar bir insan sözü ile gerçekleşebilecek şeyler değildir.³⁸⁶

David Hume mucizeleri hiçbir tanıklığın yeterli olamayacağı üzerinden eleştirmiştir. Birinin ölü bir kişinin dirildiğinin gördüğünü söylemesi durumunda bu kişinin

³⁸³ Lucci - Wigelsworth, ““God Does Not Act Arbitrarily, or Interpose Unnecessarily”, 168.

³⁸⁴ David Hume, *An Enquiry Concerning Human Understanding* (Chicago, Open Court Pub. Co., 1921), 115-116; Victor Reppert, “Miracles and the Case for Theism”, *International Journal for Philosophy of Religion* 25/1 (Şubat 1989), 36.

³⁸⁵ Hume, *An Enquiry Concerning Human Understanding*, 120; Alathı, *Batı'ya Yön Veren Metinler III Aydınlanma /Burjuva Yüzyılı / Bilim Çağının Zaferi (1650-1800)*, 1085.

³⁸⁶ Hume, *An Enquiry Concerning Human Understanding*, 121.

karşısındaki insanı aldattığını veya kendisinin aldatıldığı ya da o kişinin yalan söylemiş olabileceğini iddia ederek mucizenin reddedilmesi gerektiğini savunmuştur.³⁸⁷ O, tarihin hiçbir döneminde iyi niyetinden, eğitiminden, öğreniminden şüphe duyulmayacak kadar yeterli insanın onayladığı bir mucize olayı yoktur demiştir. Mucize iddiasında bulunan kişiler başkalarını aldatmayacak kadar dürüst olmalı, insanlar tarafından itibarlı olmalı, yalanları ortaya çıktığında kaybedecek çok fazla şeyleri olmalı, bu gerçekleşen durumun da dünyanın bilindik ünlü bir yerinde gerçekleşmiş olması gerektiğini iddia etmiştir. Bütün bu şartlar oluşması halinde mucizenin insanlar için tüm şartları gerçekleşmiş sayılacağını aksi takdirde mucize denilen olayın reddedilmesi gerektiğini söylemektedir. O, mucize için insan doğasında bulunan, her türlü mucizeye karşı güveni aşırı derece azaltacak bir ilke gözlemleyebileceğimizi iddia etmiştir. Ona göre olağanüstü olarak gerçekleşen her şeyin hayatımızda karşılaştığımız olaylara benzediğini ve anlatılan olaylarda en olası olanın her zaman en olağan olması gerektiğini söylemektedir. İki zıt olayda insan, en fazla sayıda geçmiş gözleme dayananı tercih etmelidir.³⁸⁸ David Hume'a göre mucizenin gerçekleşmesinin olasılığı çok düşük bir ihtimaldir. Çünkü bir olayın gerçekleşmesi onun görülme sıklığı ile orantılıdır. Mucize ise tabiat olaylarının dışında istisnai bir durum olduğundan mucizenin gerçekleşmesi çok zor bir olasılıktır.³⁸⁹

David Hume mucizelerin genellikle barbar ve geri kalmış toplumlarda yaygın olarak görüldüğünü, medeni toplumlarda mucizenin olmadığını, herhangi bir medeni toplum mucizeyi kabul etse bile bu mucizeyi barbar atalarından almış olduğunu söyler. O, mucizelerin insanlık tarihinin kendini açıklamada kullanmış olduğu bir durum olduğunu, aydınlanma ile beraber mucizenin sayfalarda daha az yer bulduğunu ve artık olağanüstü şeylerin esrarengiz bir yönünün olmadığı anladıkça mucizenin insan hayatındaki yerinin azalacağını ama tamamen bu durumun sökülüp atılamayacağını söylemektedir.³⁹⁰ O, mucizelerin hepsinin aksi iddialarla yok edildiğini iddia etmiştir. Eski Roma'dan Türkiye'ye ve Çin'e kadar bütün dünya coğrafyasında bulunan dinlerin hep beraber ortak sağlam bir temel oluşturmalarının imkânsız olduğunu söylemektedir.³⁹¹

³⁸⁷ Hume, *An Enquiry Concerning Human Understanding*, 121.

³⁸⁸ Hume, *An Enquiry Concerning Human Understanding*, 122-123.

³⁸⁹ Evans - Akdem, "Tanrı'nın Özel Fülleri: Vahiyyeler Ve Mucizeler", 244.

³⁹⁰ Hume, *İnsan zihni üzerine bir araştırma*, 180; Hume, *An Enquiry Concerning Human Understanding*, 125.

³⁹¹ Hume, *An Enquiry Concerning Human Understanding*, 128; Hume, *İnsan zihni üzerine bir araştırma*, 222; Alatl, *Batı'ya Yön Veren Metinler III Aydınlanma /Burjuva Yüzyılı / Bilim Çağının Zaferi (1650-1800)*, 1086.

Aydınlanma Döneminin en önemli filozoflarından birisi olan Voltaire, mucize kavramına David Hume gibi ağır eleştiri getiren filozoflardandır. O, peygamberlik ve mucize kavramını doğal dinin önündeki en büyük engel olarak kabul etmiştir. İlahi dinlerde bulunan mucizeleri efsaneler ve masallar olarak görmektedir.³⁹²

Voltaire sözlük anlamına göre mucizeyi, hayran olunacak olay olarak görmektedir. Ona göre doğada olan her şey mucize sayılmamalıdır. O, mucizeyi Tanrısal ve ilksiz yasaların zorlanması olarak görmektedir. Bir ölünün kafasını alıp onlarca yol gitmesi gibi bir durum ancak mucize olarak değerlendirilmelidir. Ona göre mucize kavramı kendi içerisinde çelişkilidir. O, bir yasanın hem değişmez hem de zorlanabilir olmasını kendi içinde çelişki olarak görmektedir. Voltaire bu yasaların Tanrı tarafından konulmuş yasalar olduğunu ve Tanrı'nın dilediği zaman bu yasaları kaldırabileceğini iddia eden kişilere şu cevabı vermektedir:

*“Onlara diyorlar ki, iyi ama bir yasa Tanrı'nın kendisi tarafından kurulmuş olduğuna göre, gene kurucusu tarafından ortadan kaldırılamaz mı? Onlar da hayır, bilgeliği sonsuz olan Varlığın, hiçe saymak için yasa kurmuş olmasına olanak yoktur diye karşılık vermek cüretinde bulunuyorlar. Tanrı, makinesini ancak daha iyi işletmek için bozabilirdi; oysa Tanrı olduğu için, bu koskoca makineyi ne kadar iyi yapmak olanağı varsa o kadar iyi yapmıştır: Maddenin özünden gelen herhangi bir eksiklik olacağını görmüşse bunu daha başlangıçta kendisi ona katmıştır; onun için hiç bir zaman, hiç bir şeyini değiştirmeyecektir.”*³⁹³ Voltaire deist düşüncenin merkezinde bulunan Tanrı'nın sonradan yaratmış olduğu evrene müdahil olmayacağı fikri üzerine mucizeyi açıklamaya çalışmıştır.

Voltaire Tanrı'nın nedensiz bir şey yapmayacağını söyledikten sonra şöyle sormuştur “O halde Tanrı'nın yaptığı yapıtı bozmaya geçici bir süre sonra Tanrı'yı ne gibi neden zorlayabilir?” O, burada Tanrı'nın evrene sonradan müdahil olmasının bir açıklaması olmadığını vurgulamaya çalışmıştır. Tanrı insanların yararına böyle yapıyor diyen kişilere de o zaman Tanrı'nın bütün insanların yararına bir eylem yapması gerektiğini söylemiştir. Bunun da yeterli olmadığını savunan Voltaire bütün insanlığın evrende küçük bir karınca yuvası kadar yer tutmadığı Tanrı'nın bu kadar küçük bir şey için evrenin düzenini bozmasının mantıklı olmadığını iddia etmiştir.³⁹⁴

³⁹² Battal, *Doğal Din Ve Deizm Arasındaki Tarihsel Ve Teolojik İlişkinin İncelenmesi*, 131-137.

³⁹³ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü II*, çev. Lütfi Ay (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1995), 220-221.

³⁹⁴ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü II*, 221.

Voltaire Tanrı'nın mucize göstermesinin O'nu kararsız göstereceğini iddia etmiştir. Tanrı'nın pek az insanı kayırmak amacı ile yaptıklarını değiştirmesi demek Tanrı'nın tutumunda kararsız olduğunun göstergesidir. Tanrı'nın bir amaca varmak için mucize gösterdiğini iddia eden kişilere cevap veren Voltaire Tanrı'nın onlara şöyle diyeceğini söylemektedir “*Evren makinesiyle Tanrısal kararlarımla, ilksiz yasalarımla, amacıma eremedim, onlarla yapamadığım şeyi yerine getirmeye çalışmak için ilksiz fikirlerimi, değişmez yasalarımı değiştireceğim öyle mi?*” Böyle bir şeyin Tanrı'nın güçlü bir varlık olmasının tersine Tanrı'nın güçsüzlüğüne işaret edeceğini iddia eden Voltaire bu durumun Tanrı'da anlamsız bir çelişmeye sebep olacağını söylemiştir. Mucizelerin var olduğunu kabul etmenin Tanrı'nın aşağılanmasına eş değer bir durum olduğunu söyleyen Voltaire mucizelerin gereksiz bir şey olduğunu iddia etmiştir.³⁹⁵

Voltaire'nin çağdaşı olan Toland ise anlamlandıramadığımız bir olaya olağanüstü demememiz gerektiğini iddia etmiştir. Bir nesnenin özünü bilmiyoruz diye o nesne ile alakalı herhangi bir durumu mucize olarak kabul etmenin yanlış olduğunu söylemektedir. Ona göre nesnelere ve eşya, karşısında bilgimizin bu gün için yetersiz olabilir ama bu zamanla değişecektir. Yani bugün için insanlara mucize olarak görülen olayların gelecekte insanlar için sıradan olaylar olabileceği ihtimalleri vardır. O, akılla çelişen hiçbir durumun var olmadığını savunmaktadır. İnsanların Tanrı katında sadece bildikleri ile sorumlu oldukları ve bu bilmeyi de sadece akıl ile keşfedebileceğini iddia eden Toland, günümüz İncillerin orijinal olmadığını ama İsa ve havarilerin gerçek birer inanan olduklarını savunmaktadır.³⁹⁶

O, Hristiyan inancında hiçbir şekilde gizeme yer olmadığını savunmakta ve bu görüşünü üç argüman ile delillendirmektedir.

1. İnsanlar Hristiyan öğretileri hakkında eksiksiz bir bilgiye sahip değillerdir. Eksiksiz bir bilgiye sahip olmadığımız konuları olağanüstü olarak kabul edilemez Bu durumda Hristiyanlıkta gizeme yer yoktur.

2. Vahyin insanlar için en yararlı ve anlaşılması en kolay bilgiler olması gerekmektedir. Tanrı insan için en faydalı bilgiyi aktarır biz de bu bilgiyi öğreniriz ve anlarız. Anladığımız bir şey de olağanüstü bir şey değildir.

³⁹⁵ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü II*, 222.

³⁹⁶ Toland, *Christianity Not Mysterious*, 78-76; Kar, *John Toland'ın Din Felsefesi Üzerine Bir İnceleme*, 108-109.

3. Tanrı'nın bize sunmuş olduğu öğretileri doğal şeyler hakkındaki öğretileri açıkladığımız gibi doğal olarak açıklarsak mucize vb. ihtiyacın kalmayacağını söyler.³⁹⁷

Toland mucizeleri gerçekleşme biçimleri sıra dışı olmakla beraber akla aykırı olmayan, anlaşılabilir durumlar olarak tanımlamaktadır. Mucizeyi insanların sınırlarının üstünde, doğa olaylarını da kendi kendilerine başaramayacakları bir takım olaylar olarak görmektedir. O, mucizelerin Tanrı tarafından gerçekleştiğini kabul etmekle beraber bu mucizelerin mümkün olaylar olması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre, imkânsız bir şeyi Tanrı'nın yapabileceğini düşünmek hiçbir şey yapabileceğini söylemek gibidir. Tanrı mümkün olan her şeyi yapabilir. Bu tanımla O'nun Aydınlanma Dönemi deist düşünürlerden ayrıldığını görmekteyiz.³⁹⁸

Toland'a göre mucizelerin bir şartı da dini öneme sahip olmalarıdır. Ona göre mucize rastgele yapılacak bazı etkinlikler değildir. Tanrı doğanın düzenini üstün bir amaç olmadan boşu boşuna değiştirmez. Hiçbir mucize önemli ve özel bir amaç dışında gerçekleşmeyecektir. Aksi durumda şeytan insanları aldatır. Putperestler puta tapmaya düşkün olur ve astrologlar, peygamberler ve havarilere denk olurdu. Toland, Tanrı tarafından gösterilen mucizeler dışında hiçbir olağanüstü olayın kanıtlanmayacak olaylar olduğunu ve bunları kanıtlamak için bile zaman harcanmaması gerektiğini söylemektedir. O, ilahi mucizeler dışında bir mucizeye inanılmaması gerektiğini savunmaktadır.³⁹⁹

O, mucizeleri doğa kanunlarının ihlali olarak görmez. Doğa kanunlarını zorunlu yasalar ve istatistiksel yasalar olarak kabul eden Toland; mucizeleri, doğa kanunları içerisinde istatistiksel olarak görmüş ama insan gücünü aşan olaylar olarak kabul etmiştir.⁴⁰⁰

Toland, bir durumun ne kadar doğaüstü görünse bile akla aykırı bir durum olamayacağını iddia etmiştir. Çünkü akla aykırı her türlü durumun reddedilmesi gerektiğini Hristiyanlıkta akla aykırı herhangi bir durumun olmadığını, akla aykırı bulunan bütün iddiaların Hristiyanlığa sonradan eklenmiş durumlar olduğunu iddia etmiştir. Mucizeler ise akla aykırı olmayan Tanrı tarafından dini bir amaç için yapılan olaylardır.⁴⁰¹

³⁹⁷ Kar, *John Toland'ın Din Felsefesi Üzerine Bir İnceleme*, 110.

³⁹⁸ Toland, *Christianity Not Mysterious*, 145-146; Kar, *John Toland'ın Din Felsefesi Üzerine Bir İnceleme*, 111-114.

³⁹⁹ Kar, *John Toland'ın Din Felsefesi Üzerine Bir İnceleme*, 116-117; Toland, *Christianity Not Mysterious*, 148.

⁴⁰⁰ Toland, *Christianity Not Mysterious*, 150; Kar, *John Toland'ın Din Felsefesi Üzerine Bir İnceleme*, 121.

⁴⁰¹ Kar, *John Toland'ın Din Felsefesi Üzerine Bir İnceleme*, 122.

John Toland'tan bir asır sonra yaşamış olan Thomas Paine'da mucize kavramını gizem kavramı ile açıklamaya çalışmıştır. O, gerçek Tanrı kelamı ile insanların basıp çoğaltmış olduğu Tanrı kelimeleri arasında uzlaşmaz çelişkiler bulunduğunu söylediği "Akıl Çağı" kitabında tüm çağlarda ve tüm yerlerde insanların inanması emredilen üç kavram olduğunu bunların da gizem, mucize ve peygamberlik olduğunu iddia etmektedir. Bu üç kavramdan gizem ve mucizenin gerçek din ile alakası olmadığını peygamberlik kavramının ise şüpheli olduğunu söylemektedir. İnsanların asıl inanması gereken Tanrının, gizemin Tanrısı değil gerçeğin Tanrı'sı olması gerektiğini, içinde hiçbir gizem bulunmayan Tanrı inancı kolayca bütün insanların inanması gereken gerçek inanç olduğunu iddia eder. Paine, dinin insanların yapması gereken bir ödev olduğunu, bu ödevin herkes tarafından kolayca anlaşılması gerektiğini, insanların ticareti öğrendiği gibi dini öğrenmediğini dinin tefekkür yolu ile öğrenilebilecek bir şey olduğunu iddia etmiştir. Paine insanoğlunun kendi siyasi ve dini çıkarları için Tanrı'nın kelamının dışında insanların sorgulamasını engelleyecek bazı kelimelere ihtiyaç duyduğunu, bu ihtiyaçtan da gizem ve mucize kavramlarını türettiklerini söylemektedir. Gizem ve mucize kavramlarından ilkinin kafaları karıştırdığını, ikincisi olan mucizenin de duyuları karıştırdığını söyleyerek ilkinin anlaşılmasız bir dil, ikincisinin de hokkabazlık olduğunu söylemiştir.⁴⁰²

Paine her şeyin bir mucize olduğunu ve hiçbir mucizenin de başka bir mucizeden üstünlüğünün olmadığını söylemektedir. Örneğin balina ne kadar büyük olursa olsun küçük bir balıktan daha fazla mucize değildir. Bu şekilde yaratmak Tanrı için zor bir şey değildir diyen Paine, her şeyin bir anlamda mucize olduğunu ama aynı zamanda hiçbir şeyin de mucize olamayacağını söylemektedir. Paine, mucizeyi doğa olayların tersine eylemler olarak tanımlamaktadır. Ama bir doğal olayın bütün kapsamının bilinmeden bir şeye mucize denilmeyeceğini iddia etmektedir. Gerçekleşen olayın doğanın gücü içerisinde mi gerçekleştiğini ya da doğa olayların gücünün üstünde bir güç tarafından mı oluştuğunu, insanların bilmesinin imkânının olmadığını, bunun sonucunda da mucize için bir sonuca varılmayacağını iddia etmiştir. O, hayatında hiç telefon görmemiş bir kişinin görmediği bir kişi ile konuşmasının o kişi için mucize olduğunu, elektro manyetikten haberi olmayan bir kişi için demirin ya da çeliğin hiçbir şey olmadan hareket ettiğini gören kişiler için bu durumun bir mucize olduğunu iddia etmiştir. Bu sebeple, doğanın ve sanatın sınırlarının ne kadar olacağını bilmediğimiz için mucizeye bir sınır

⁴⁰² Paine, *Akıl Çağı*, 55-57.

çizemeyeceğimiz ve mucizeye inanan kişilerin de sürekli bir baskıya maruz kalacağını söylemektedir.⁴⁰³

Ona göre herkesin inanması istenilen bir durumun, kanıtı ve ispatının evrensel boyutta, herkes tarafından eşit şekilde anlaşılır biçimde sunulmuş olmalıdır. Bu sebeple bir ölünün dirilmesi ya da gökyüzüne yükselmesi, bir balonun yükselmesi gibi ya da güneşin gökyüzüne en tepeye çıkması gibi herkes tarafından görülmesi gereken bir olaydır.⁴⁰⁴

O, mucizelerin dinler için en tutarsız kanıtlar olduğunu iddia etmiştir. Mucizelerin bir gösteriden başka bir şey olmadığını, bu kanıtı başvuran dinler için onların zayıflığına delil olacağını söyler. Tanrı'nın insanların gözlerini boyamak için ya da insanların hayranlığını kazanmak için birtakım gösteriler yapması Tanrı'nın aşağılanması demektir.⁴⁰⁵

Paine, hangi yönüyle değerlendirilirse değerlendirilsin mucizenin şüpheli ve gereksiz bir eylem olduğunu söylemektedir. Mucizeler iddia edildiği gibi doğru bile olsalar Paine'e göre yararlı bir amaca hizmet etmeyen işlerdir. Ona göre içinde mucizeler olan bir inanca sahip olmaktansa mucizenin olmadığı ahlaki inanca sahip olmanın daha doğru olduğunu, mucizelerin anlık ve birkaç kişi tarafından görülen Tanrı'dan insana doğru giden bir inanç sistemi olduğunu bu sebeple mucizelerin uydurma olarak kabul edilmesi gerektiğini söylemiştir.⁴⁰⁶

John Locke; John Toland ve Thomas Paine'nin mucize kavramına yaklaşımlarından farklı bir yol izlemiştir. O, bu iki düşünürden farklı olarak mucizenin sadece tek Tanrılı dinlerde olduğunu iddia etmiştir. O, pagan dinlerinde mucizeye gerek olmadığını çünkü bu dinlerde kişinin iman etme gibi bir sorumluluğu olmadığını iddia etmektedir. Locke mucizeyi, iman edecek kişinin iman etmesini sağlamak amacı ile ortaya çıkan durumlar olarak kabul etmektedir.⁴⁰⁷

Ona göre mucize peygamberlik görevinin açığa çıkmasının bir sonucu ve vahyin doğruluğunun bir kanıtıdır. O, mucizeyi tanımlamadan onun hakkında konuşmanın boş bir iş olduğunu söylemektedir. A Discoure of Miracles adlı eserinde mucizeyi *"Gözlemleyen kişinin anlayışını aşan ve bu kişiye göre tabiatın kurulu düzenine aykırı olan duyulur bir olay olarak kabul ediyorum."* diyen Locke'un mucize tanımı öznel bir

⁴⁰³ Paine, *Akil Çağı*, 58.

⁴⁰⁴ Paine, *Akil Çağı*, 9.

⁴⁰⁵ Paine, *Akil Çağı*, 59.

⁴⁰⁶ Paine, *Akil Çağı*, 60.

⁴⁰⁷ Locke, *The Works of John Locke*, 8/257; Fesli, *Aydınlanma Dönemi Mucize Eleştirileri*, 52.

tanımdır. Çünkü bir olayın mucize olup olmaması kişinin kararına bırakılmış bir olgudur.⁴⁰⁸

Locke, mucizelerle ilgili koymuş olduğu sübjektivist tutuma rağmen mucizelerin herhangi bir vahyin Tanrı'dan gelip gelmediğini bilme konusuna en güvenilir ve en kolay yol olduğunu söylemektedir.⁴⁰⁹ Mucizenin yanında melek, şeytan, cin gibi tabiatüstü varlıklarında varlıklarını kabul eder. Ona göre doğa insanı doğaüstü varlıkların varlığına inanmaya zorlar ama tabiatüstü bu durumlar mucize değildir. O, bir olayın mucize olabilmesi için en üstün varlığa işaret etmesi gerekmektedir. İki tabiatüstü olaydan hangisi daha üstün bir gücü işaret ediyorsa o mucize olarak kabul edilmeli diğeri reddedilmelidir. O, mucizeyi ilahi vahyin bildirilmesinin biricik ve en güvenli yolu olarak görmektedir. Bu sebepten en büyük gücü elinde bulunduran Tanrı kendisini yalanlayacak başka bir mucizeye izin vermeyecektir.⁴¹⁰

Locke'a göre mucizenin olabilmesi için belli şartların gerçekleşmesi gerekmektedir bunlar:

1. Aklın kavrama yeteneğinin üstünde işler olması.
2. Doğa olaylarına aykırı bir eylem olması .
3. Anlamli eylemler olması .⁴¹¹ Şeklindedir.

Locke'un mucize şartları olarak bizlere sunmuş olduğu bu şartlara baktığımızda bunların hiçbiri Tanrı tarafından imkânsız durumlar değildir. O, döneminde yaşayan bir kişi için günümüzde bulunan birçok şey aklın o anki yeteneğinin üstündeki işler olmakla beraber günümüz insanları için sıradan durumlardır. Günümüz insanları için sıradan olan durumlar bizden önceki toplumlar için mucize olarak kabul edilebilir durumlar olmasına rağmen Tanrı'nın bunu yaratamayacağını düşünmenin yanlış bir çıkarım olduğu kanaatindeyiz. O'nun saydığı ikinci şartın gerçekleşmesi yine Tanrı için imkânsız bir durum olarak görülmemektedir. Deist düşüncede Tanrı sonsuz güçlü bir varlık ise dilediğini yapma gücü de olmalıdır. Dilediğini yapma gücüne sahip bir Tanrı da dilerse doğa olaylarına aykırı anlamlı işler yapma kudretine sahiptir.

John Locke herhangi bir olayın mucize olup olmadığının anlaşılabilmesinin üç şartı olduğunu iddia etmiştir. Birincisi kendisine karşı ortaya çıkan şeyden daha büyük bir

⁴⁰⁸ John Locke, "A Discoure of Miracles", *The Works of John Locke* (London: London, Printed for Thomas Tegg, 1823), 8/255; Swinburne, *Mucize Kavramı*, 14.

⁴⁰⁹ Swinburne, *Mucize Kavramı*, 15; Locke, "A Discoure of Miracles", 8/256.

⁴¹⁰ Swinburne, *Mucize Kavramı*, 16.

⁴¹¹ Locke, "A Discoure of Miracles", 8/262.

gücün izlerini taşıması. İkincisi mucizenin sayısı, çeşitliği ve büyüklüğüdür, insanlar bu kriterlere bakarak bir olayın mucize olup olmadığını kavrayabilirler. Üçüncü olarak mucizenin vahiy ile bağlantısıdır.⁴¹²

O, mucize kavramının iki itiraz ile karşılaşacağını iddia eder. İlk olarak mucizeye şahit olan kişilerden birisi bu durumu mucize olarak görebilirken bir diğeri bunu mucize olarak değerlendirmeyebilir. İkinci olarak mucize tanımının çok fazla genişletilmesinden dolayı herhangi bir harikuladelik olmayan bir olayın da mucize olarak kabul görmesi sebebi ile ilahi vahye bir kanıt olarak kabul edilemeyecek olmasıdır.⁴¹³

O, mucizenin kabulünün insan düşüncesinde bir tutarsızlık oluşturmayacağını iddia etmiştir. Locke göre “*düşüncelerimizi doğru şekilde yönlendireceksek, ilahi bir dini tebliğ eden bir elçinin referansları olarak mucizelerin, tek bir gerçek Tanrı varsayımından başka bir yeri olmadığı sonucuna varmalıyız*” diyerek mucizenin imkân dâhilinde olduğunu kabul etmektedir.⁴¹⁴

Tindal’da Locke gibi mucizeyi reddeden bir çizgi belirlememiştir. O sadece vahyin mucize ile desteklenmesini reddeder. Ona göre mucize olduğu dönemdeki kişileri bağlayan bir durumdur. Vahyin doğruluğu mucizelerle değil ancak iyi doktrinlerle olur.⁴¹⁵

Matthew Tindal, Roma’nın insanlar üzerinde üstünlük kurmak için iki yolu olduğunu söylemektedir. Bunun ilk yolunun gizem ve mucizeler olduğunu söyleyen Tindal, Roma kiliselerin ancak bu şekilde Mısır Tanrıları ile baş edebileceğini iddia etmiştir. Papazların insanların gözlerini boyayarak, bu şekilde Roma halkına boyun eğdirdiğini iddia etmiştir. Papazlar insanlara adil bir Tanrı tasviri sunmaktan çok uzaktadırlar. Onların insanlara sunmuş oldukları Tanrı, keyfi ve zalim bir varlığı temsil etmektedir. Papazlar Tanrı’yı absürt şekilde fantastik bir varlık olarak sebepsiz şekilde öfkeli ya da sebepsiz şekilde memnun ve kibirli bir varlık olarak göstermektedirler.⁴¹⁶ O, gerçek dinde mucizelerin bulunmayacağını iddia etmiştir. Doğal dinin de mucizeye herhangi bir şekilde ihtiyacının olmadığını söylemektedir. İncil’de aslında mucizelere yer verilmediğini ancak insanların cahilliklerinden ve diğer dinlerden gelen mitolojik anlatımlardan etkilenecek ortaya çıkmış bazı kehanetler oluşturduğunu iddia eder.. Tindal orijinal İncil’de hiçbir şekilde

⁴¹² Şener, “John Locke’un Mucize Anlayışı”, 138.

⁴¹³ Locke, *The Works of John Locke*, 8/256; Şener, “John Locke’un Mucize Anlayışı”, 137.

⁴¹⁴ Locke, *The Works of John Locke*, 8/258; Şener, “John Locke’un Mucize Anlayışı”, 147.

⁴¹⁵ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 127; Kardaş, “Deizmin İncilinde Tanrı Ve Din Tasavvuru”, 24.

⁴¹⁶ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 170.

mucize bulunmadığı günümüzdeki İncillerin pagan dinlerinden etkilenecek yazıldığını ifade etmiştir.⁴¹⁷

Deizmin babası olarak kabul edilen Lord Herbert'in mucizeye bakış açısı vahiy ve peygamberliğe bakışı ile aynıdır. Herbert peygamberliğe yaklaşımında olduğu gibi mucize kavramına da kuşku ve şüphe ile bakmaktadır. O, bir olayın mucize olabilmesi için evrensel ilkelerle belirlenmiş müşterek kavramlara uygun olması ile gerektiğini düşünmektedir. Ona göre peygamberlik olasılıklı bir durumdur. Herbert bir durumun olabilme imkânını olasılığa bağlamış ve onu reddetmeden önce üzerinde iyi bir şekilde düşünülmesi gerektiğini söylemiştir. Herbert; peygamberliğin zorluğundan bahsederek aslında peygamber olduğunu iddia eden birçok kişinin peygamber olmadığını, sonradan bu kişilerin peşlerinden giden insanların bulunması onların peygamber olduğunu kanıtlamayacağını iddia ederek, aslında peygambersiz ve mucizesiz bir din oluşturmaya çalışmaktadır.⁴¹⁸

3.5. Mucizenin İmkânına Dair

Mucizenin tanımlarını incelediğimizde genel olarak mucizenin olağanüstü olaylar olarak tanımlandığını görmekteyiz. Mucize için her zaman olağanüstü olaylar olmasına gerek var mıdır? Mucizenin imkânını kabul eden birçok filozof mucizenin olabildiğini olağanüstü hallere bağlamamaktadır. Deist düşüncenin temelini oluşturan evrendeki mükemmel düzeni birçok filozof mucize olarak kabul etmektedir.⁴¹⁹

Mucizenin imkânı konusu mantıksal açıdan tutarsızlık ve çelişki barındırıp barındırmadığı ile ilişkili bir konu olarak da kabul edilir. Teist düşünürler açısından mucizenin oluşması mantıken ne imkânsız ne de tutarsızlık içeren bir durumdur. Deist düşünürler tarafından Tanrı varsa her şey mümkündür düşüncesine itiraz edilen nokta, Tanrı'nın kendi koymuş olduğu düzeni ihlal etmesi şeklinde olmaktadır. Bu durumun Tanrı'nın kendi içerisinde tutarsızlık oluşturduğu kabul edilir.⁴²⁰ Tabiata müdahale eden bir Tanrı anlayışı ibadetlerin ve duaların da mantıklı bir hale gelmesini sağlamaktadır.

⁴¹⁷ Tindal, *Christianity as Old as the Creation*, 172; Dorman, *Deizm Ve Eleştirisi: Tarihsel Ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 260.

⁴¹⁸ Edward, *De veritate* (1645), 324-327; Battal, *Doğal Din Ve Deizm Arasındaki Tarihsel Ve Teolojik İlişkinin İncelenmesi*, 130-131.

⁴¹⁹ Swinburne, *Mucize Kavramı*, 8.

⁴²⁰ Topaloğlu, "Felsefi Açıdan Mucize Nedir Ne Değildir", 22.

Tanrı'nın âleme müdahil olamaması demek insanın zor zamanlarında yardım etmesi için Tanrıyla iletişim kurmasını anlamsız duruma düşürmektedir.⁴²¹

Swinburne genel olarak bir mucizenin, Tanrı tarafından meydana getirilen ve dini önemi olan olağanüstü bir olay olduğunu söylemektedir. 'Olağanüstü bir tür' olarak sayılacak şey, kişinin o nesnenin normalde ne olduğunu anlamasına bağlıdır. Aristoteles'in görüşüne göre, her nesne bir türe aittir ve her türün kendisine özgü doğası vardır. Bir nesnenin doğası, doğal olarak nasıl davrandığını yani başka bir nesne tarafından harekete geçirilmediğinde belirlenir. Böylece beslenme, büyüme ve daha sonra çürüme bir bitkinin doğasına aittir ve bunları yapmak doğal davranış olarak kabul edilmelidir.⁴²²

Mucizenin oluşması doğa yasalarının ihlali midir? Bu soruyu cevaplamadan önce doğa yasası nedir ona bakmakta fayda vardır. Bilim insanları doğa yasalarını evrensel doğa yasaları ve istatiksel doğa yasaları olmak üzere iki başlık altında incelemiştir. Evrensel doğa yasası Newton'un yer çekimi kanunu gibi şu ve şu gibi şeyler böyle yapar denilen doğa yasalarıdır. İstatiksel doğa yasaları da şu ve şu gibi şeyler şu oranda şöyle davranır şeklindeki doğa yasalarıdır. 18.yy'dan 20.yy'a kadar bütün bilim adamları doğa yasaların evrensel olduğunu iddia etmişlerdir ama 20.yy itibari ile kuantum teorisinin ortaya atılması ile doğa yasalarının evrensel değil istatiksel olduğu iddia edilmiştir. İstatiksel doğa yasalarına göre x doğa yasası istatiksel olarak çok büyük oranda aynı şekilde tekrar edecektir. Eğer x olayına aykırı bir durum gerçekleşirse bu durum " olağanüstü türden" bir olay olarak karşımıza çıkacaktır.⁴²³

Mucizelerin doğa kanunlarını ihlal etmesi bir teist için aslında bir problem teşkil etmez. Teist düşünürler mucizelerin herhangi bir doğa kanununu ihlal etmediğini iddia etmektedir. Eğer gerçekten doğa kanununu ihlal eden bir mucize gerçekleşmişse o zaman doğa kanununun aslında doğa kanununun olmadığını söylerler. Olağanüstü olayları tabiat yasalarından hareketle açıklamanın bir takım zorlukları mevcuttur. Bunlardan ilki tabiat yasaları olarak kabul edilen bir şeyin aslında tabiat yasası olmama ihtimalidir. Bu durumda tabiat yasasını ihlal etmiş sayılan bir olay aslında tabiat yasasını ihlal etmemiş demektir. İkinci olarak tabiat yasası olarak kabul edilen bir olay aslında gözlemler üzerine kabul edilmiş kurallardır. Tabiat yasalarının ihlali, bu olağan olayların daha önceden

⁴²¹ Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, 146.

⁴²² Swinburne, *The concept of miracle*, 1.

⁴²³ Swinburne, *Mucize Kavramı*, 35-37.

ortaya çıkmış istisnaları olması ihtimali her zaman vardır. Bu durumun insanlar tarafından fark edilmemiş istisnai durumlar olması muhtemel işlerdir.⁴²⁴

Doğaüstü gücün olağanüstü yansıması olarak bilinen mucizeler deistlerce çekinceler ile kabul edilmiştir. En radikal deistler bile mucizeyi imkânsız görmemişlerdir. Ama genel olarak deistlerin mucizeye karşı yaklaşımları düşmancadır. İncil’de bulunan birçok mucize, akıl ile açıklanmaya çalışılmıştır. Bununla beraber deist düşünürler, mucizelerin Tanrı’nın varlığı konusundaki kanıt değerini ret etmişlerdir.⁴²⁵

⁴²⁴ Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, 151.

⁴²⁵ Hefelbower, “Deism Historically Defined”, 221.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Deizm, kökenlerini Antik Yunan felsefesine dayandırabileceğimiz bir fikir olarak Aydınlanma Dönemi ile beraber yaygınlaşmaya başlamıştır. Deist düşünceyi doğru anlayabilmek için doğmuş olduğu coğrafyanın kültürünü, dini ve sosyal yapısını iyi bilmek gerekmektedir. Bilimsel devrim ve Aydınlanma Dönemi ile beraber değişen Batı paradigmasında bilim-din çatışması doğmuştur. Bunun en büyük sebebi Hristiyan teolojisinin mucizeler ve gizemler ile dolu olmasıdır. Aydınlanma Dönemi filozoflarına göre bilimin önündeki en önemli engel şüphesiz ki Katolik kilise ve din adamlarıdır. Bu nedenle toplumda çok etkili olan bu iki yapıya aydınlanma düşünürleri savaş açmıştır.

Katolik kilisesi göre Tanrı'nın yer yüzündeki temsilcileri kilise ve din adamlarıdır. Kilise ve din adamlarının söylemiş olduğu her türlü iddia, Batı toplumunca Tanrı'dan geldiği kabul edilir. Bilimsel gelişmeler ile bereber kutsal metinlerde bulunan bilimsel görüşlerin yanlış olduğu, bilim adamları tarafından ortaya konmuştur. Galileo'nun dünyanın düz değil de yuvarlak olduğunu iddia etmesi, kilise tarafından kendisine karşı savaş açmak olarak yorumlanmıştır. Aydınlanma Döneminde bilim-din çatışması sonucunda kilisenin etkisini kırmak isteyen deist düşünürler, dünyaya müdahil olmayan bir Tanrı anlayışı geliştirmişlerdir. Çünkü Batı teolojisinde Tanrı evrene müdahil olabilirse bu ancak kilise eliyle olacaktır. Bu durumu ortadan kaldırmak amacıyla Tanrı evreni mükemmel bir şekilde yaratmıştır düşüncesi savunulmuştur. Bu düşünce, vahiy ve mucize göndererek müdahil olma gereksimi duymayan bir Tanrı inancının gelişmesine sebep olmuştur.

Deist düşünürlerin fikirlerini incelediğimizde Aydınlanma Dönemi deist düşünürlerin birçoğunun kendisini dindar olarak tanımladığını görürüz. Tanrı'nın doğal din gönderdiğini iddia eden deist düşünürlerin bir kısmı Hristiyanlığın doğal din olduğunu iddia etmektedirler. Toland; gerçek dinde mucize ve gizemin olmayacağını, Hristiyanlıkta gizem ve mucizeye yer olmadığını söylemektedir. Hristiyanlıkta bulunan gizem ve mucizelerin sonradan eklendiğini ifade eden Toland, aslında Hristiyanlığın doğal din olduğunu da iddia etmiştir. Hatta Tindal gibi bazı düşünürlerin kendilerini Hristiyan deist olarak isimlendirdiğini görmekteyiz. Deist düşünürlerin amacının bilimsel gelişmelerin önünde engel olarak gördükleri katolik düşüncenin ortadan kaldırılması olduğunu söyleyebiliriz. Bunu yaparken amaçları, dini ortadan kaldırmak değil sadece onu ıslah etmektir.

Aydınlanma Döneminde bilimsel gelişmelerin önündeki en büyük engelin kilise ve din adamlarının tutumları olduğu kabul edilmektedir. Kilisenin kendilerinden farklı düşünen bilim insanlarına yapmış oldukları baskılar neticesinde, deist düşünürlerin Hristiyanlığa olan bakış açısı da değişmiştir. Bunun sonucunda, Tanrı'nın evrene hiç bir şekilde müdahale etmeyeceği bir Tanrı anlayışı yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu Tanrı anlayışına göre Tanrı evrene müdahil olmak için vahiy ve mucize göndermeyecektir.

Deist düşünce, Tanrı'nın insana vahiy ve mucize göndermeyeceği ve bunun sonucu olarak da Tanrı'nın ilahi bir din göndermeyeceğini iddia eder. Bunu da en çok vahiy ve mucize üzerinden yapmaktadır. Vahiy, din adamlarının Tanrı adına konuşmalarını engellemek amacı ile reddettiklerini, mucizeyi ise Hristiyan teolojisinde bulunan bilime aykırı mucize ve gizemler nedeni ile reddettiklerini söyleyebiliriz.

Deist düşünce vahiy, tarihe ve tabiata müdahale olarak görmekte bunun için de reddetmektedir. Deist düşünürlere baktığımızda vahiy noktasında getirmiş olduğu en önemli eleştirileri Tanrı'nın mükemmel şekilde yaratmış olduğu evrende bir süre sonra bir eksiklik farketmesi sonucunda vahiy ile onu düzeltme gereksimi duyması olmuştur. Deist düşünürlerin vahyin imkanı konusunda birbirlerinden farklı görüşlere sahip olduğu görülmüştür. Birçok deist düşünür vahiy kabul etmiş ama içeriği konusunda eleştiriler getirmiştir. Deist düşünürlere göre Tanrı dilerse vahiy gönderebilir ama bu vahyin içeriği akıl ile çelişmeyecek bir şekilde olmalıdır. Bunun sebebinin Aydınlanma Döneminde ortaya çıkan bilimsel gelişmelerin önünü açmak olduğunu görmekteyiz.

Vahiy özel vahiy ve genel (tabii) vahiy olarak ayırırsak, deist düşünceye göre kabul gören vahiy genel vahiydir. Deist düşünce, vahyin her insanın anlayabileceği bir düzeyde ve her insana eşit miktarda gönderilmesi gerektiğini savunur. Bunun olabilmesi ancak tek genel bir vahiy ile gerçekleşmektedir. Genel vahiy deist düşüncede olduğu gibi teist düşüncede de kabul edilir. Her insanın kavrama yeteneği farklıdır. Bazı insanlar bir konuyu çok kolay kavrayabilirken bazı insanlar için o konuyu kavramak çok zor bir durum olabilir. Bu sebeple her ne kadar doğa, bize Tanrı'nın varlığının bir kanıtı gibi görünse bile bütün insanların bu kanıttan Tanrı'yı bulabileceği iddiası gerçeği yansıtmamaktadır. Bu nedenle insan genel vahyin yanında özel vahye de ihtiyaç duyan bir varlıktır. Çünkü insanın Tanrı ile alakalı her sorunun cevabını genel vahiy ile keşfetme şansı olamaz. Bunun için insanın özel vahye ihtiyacı vardır. Genel vahiy ne kadar Tanrı'nın varlığına delil olarak gösterilse bile Tanrı hakkında inananların bütün sorularına cevap veremeyecektir. Deist düşünce

özel vahiy anlayışında kişi merkezli vahiy anlayışını imkansız olarak görmektedir. Bu görüşe göre Tanrı'nın kendisini doğrudan vahiyetmesi düşünülemez ama önerme merkezli vahiy anlayışını imkan dahilinde görülmektedir. Önerme merkezli vahye getirdikleri en önemli eleştiri içeriği ile alakalıdır. Deist düşünürler vahyin içeriğinin doğal din ile çelişmeyeceğini iddia etmektedirler. Onlara göre, doğal din akıl olarak kabul edildiği için vahyin akıl ile çelişmeyecek içerikte olması gerekmektedir.

Deist düşüncenin vahyin karşısında akla bağlı duruşu, vahyi imkansız bir duruma sokmamaktadır. Yine bu düşünceye göre herşeyi mükemmel olarak var eden Tanrı, akıl ile çelişmeyecek bir vahiy indirmiş olabilir. Tanrı'nın insanlara bildirmiş olduğu eşsiz, mükemmel vahyin insanlar tarafından sonradan değiştirilmesi Tanrı'nın vahiy göndermeyeceği anlamına gelmemektedir. Bu durumda Tanrı, insanlara akıl ile çelişmeyecek mükemmel vahiy göndermiş olabilir. Vahiy göndermiş olan bir Tanrı ise insandan bazı şeyleri yapmasını ve bazı şeylerden kaçınmasını isteyebilir. Bu durumda insan, Tanrı'nın emir ve yasaklarını yapmakla sorumlu olacaktır. Sonuç olarak deist düşünceye sahip olan bir kişinin dini reddetmesi çelişki doğuran bir durum ortaya çıkarmaktadır.

Deist düşüncede reddedilen başka bir kavramda mucize olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir olayın mucize olarak kabul edilebilmesi için temelde üç şey olması gerekmektedir:

1. Olağanüstü durum
2. Tanrı tarafından meydana getirilmesi
3. Dini bakımdan öneme sahip olması

Deist düşüncede mucizeye getirilen en önemli eleştiri, mucizenin olağanüstü olmasıdır. Buradaki temel problem deist düşünürlerin anladığı olağan ve olağanüstü tanımlamalardan kaynaklanmaktadır. Deist düşünürler; Tanrı'nın evreni mükemmel şekilde yaratmış olduğu ve mükemmel evrenin işleyişinde kendi koymuş olduğu yasayı kendisinin ihlal etmesinin, Tanrı için düşünülemeyecek bir durum olduğunu iddia etmişlerdir. Burada vahiy konusunda olduğu gibi Tanrı'yı mükemmellik ile sınırlandırma düşüncesi mevcuttur. Evrende bulunan yasaları Tanrı koymuş ise Tanrı kendi belirlediği yasaları kendi istediği şekilde düzenleme yetkisine de sahip olmalıdır. Bilgisayar üreten ve içerisine de mükemmel bir yapay zeka yükleyen bir bilgisayar üreticisinin, üretmiş olduğu bu bilgisayarın bütün gelişim noktalarını bildiğini ve zamanın şartları gereği bilgisayar içerisinde ihtiyaç duyulan her türlü bilgiyi yapay zekaya yüklemiş olduğunu

düşünelim. Bu bilgisayarda gerçekleşen her türlü yeni güncelleme bilgisayara en başından konulmuştur. Ama güncelleme yapay zeka aracılığı ile şu anda gerçekleşmiş olabilir. Bu durumda bilgisayarı üreten üreticinin, bilgisayara sonradan herhangi bir müdahalesi olmamaktadır. En başından itibaren bütün süreci bildiği için bilgisayarı da buna uygun şekilde kodlamış olabilir. Bu durum mükemmel bilgisayarda eksiklik meydana getirmeyecektir. Bir bilgisayar oyunu üreten bir kişi oyun içerisinde bütün yolları en baştan planlamıştır. Oyunu oynayan kişiye oyunu kazanması için ipuçlarını yerleştirmiştir. Ayrıca oyunu oynayan kişiye yardımcı olması için bir harita oluşturmuştur. Aynı zamanda oyunu yapan kişi oyunun içerisine oynayan kişilerin beklemediği bir takım sürprizler yerleştirmiş olabilir. Bu durum ile karşılaşan bir kişi için bu olağandışı durum olmasına rağmen oyunun üreticisi için o andaki müdahale olarak kabul edilmez. Oyunun o bölümünde o müdahale çoktan yapılmış ve gerçekleşmiş bir olgudur. Bu durumda oyunu oynayan kişi için bütün bunlar o anda gerçekleşmiş durumlar olmasına rağmen bilgisayar oyununu üreten kişi için en başta planlanmış durumlardır. Tanrı da yaratmış olduğu evreni en başta planlayıp programlamış, hangi zaman da vahiy geleceği hangi zaman da mucize gerçekleşeceğini zamanın içerisine yerleştirmiş olabilir. Bu durumda nasıl ki bilgisayar ve oyun üreticileri için üretmiş oldukları bilgisayar ve oyuna sonradan müdahil oldukları eleştirisini getiremiyorsak, deist düşüncenin ileri sürdüğü gibi Tanrı'nın mucize ve vahiy ile evrende bulunan bir eksikliği fark edip sonradan duruma müdahil olduğu eleştirisini de getiremeyiz.

Deist düşünürlerden Tindal Tanrı'ya mutlak mutlu sıfatı yüklemiştir. Mutlak mutlu olan varlığın yarattığı varlıklardan ibadet beklemediğini iddia etmiştir. Aynı zamanda deistler Tanrı'nın insanın zararına olan eylemleri yasakladığını iddia etmişlerdir. Voltaire gibi düşünürlerde Tanrı'nın ibadetlerine karşı insandan ibadet beklediğini iddia etmişlerdir. Deist düşünürler arasında Tanrı'nın insandan beklentisi açısından bir ortak tutum olmadığını görmekteyiz. Tanrı'yı evrene müdahil olmayan bir varlık olarak kabul eden deistlerin aynı zamanda Tanrı'nın yasaklama konusunda Tanrı'nın müdahil olabileceğini kabul etmişlerdir.

Tanrı yaratmış olduğu evrende dilediği tasarrufa sahip olmalıdır, aksi halde bu durum Tanrı'yı güçsüz bir varlık durumuna getirmektedir. Tanrı'nın vahiy ve mucize gerçekleştirilmesi deist düşünürlerin iddia ettiği gibi Tanrı'da bir eksiklik meydana getirmemektedir. Tanrı zamanın da yaratıcısı olan bir varlıktır. Deist düşünürlerin iddia ettiği gibi tarihin bir bölümünde Tanrı'nın evrende görmüş olduğu bir eksiliktir dolay

vahiy veya mucize indirmesi demek, Tanrı'yı zaman mefhumunun içine sokmak demektir. Deist düşünceye göre bu durum; Tanrı her şeyi yarattı, evrenin içine insanı koydu ve onu izlemeye koyuldu, evrende eksik bir şey gördüğünde de buna müdahil olduğu şeklindedir. Bu, Tanrı'nın geleceği bilmeyen bir varlık halini almasına sebep olur. Tanrı'nın zamanın yaratıcısı olduğu düşünüldüğünde, evrende olmuş ve olacak her şey Tanrı için gerçekleşmiş bir durumdur. Tanrı deistlerin iddia ettiği gibi zamanın bir bölümünde evrene sonradan müdahil olan bir varlık olmamaktadır. Tanrı evrende olmuş bütün olayları en başından kurgulamış olabilir. Bu olaylar yeri ve zamanı geldiğinde Tanrı'nın kurguladığı şekilde gerçekleşmiş olabilir. En başta Tanrı, zamanın neresinde vahiy geleceğini neresinde hangi mucize olacağını kurgulamış olabileceğine göre deistlerin iddia ettiği gibi bu durum Tanrı'da bir eksiklik meydana getirmemektedir.

Sonuç olarak kendisini deist olarak tanımlayan bir kişi için deist Tanrı insanlar için peygamber ve din göndermiş olabilir. Bu durum deist düşüncenin temelini oluşturan peygamberlerin ve dinin reddedilmesi tezine getirilmiş önemli bir eleştiridir.

KAYNAKÇA:

- Adıvar, A. - Arat, R. *İslam Ansiklopedisi İslam Alemi Tarih, Coğrafya, Etnografya Ve Biyografya Lugatı*. Eskişehir: Milli Eğitim Basımevi, 1997.
- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975.
- Alatlı, Alev (ed.). *Batı'ya Yön Veren Metinler III Aydınlanma /Burjuva Yüzyılı / Bilim Çağının Zaferi (1650-1800)*. İstanbul: Kapı Yayınları, 3. Basım, 2020.
- Alston, William P. "Divine Action: Shadow or Substance?" *The God Who Acts: Philosophical and Theological Explorations*. ed. Thomas F. Tracy. 41-62. Pennsylvania State University Press, 1994.
- Altunışık, Mehmet Akif. "İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (30 Eylül 2019), 615-642. <https://doi.org/10.33415/daad.581849>
- Arık, Emin. *Deizm ve Ateizm Çıkmazı İnançsızlıktan İnanca*. İstanbul: Hayykitap, 2. Basım, 2019.
- Aristoteles. *Metafizik*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınları, 2010.
- Audi, Robert. *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. Cambridge]; [New York: Cambridge University Press ; Thomson-Gale, 2006.
- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı, 13. Basım, 2014.
- Baloğlu, Adnan Bülent. "Lord Herbert'in İdeal Dini, Spinoza'nın Evrensel Dini, Neoliberalizmin Küresel Dini". *Doğu Batı Dergisi* 23/94 (2020).
- Baloğlu, Adnan Bülent. *Son Hurafe: Deizm*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Barnett, S. J. *The Enlightenment and Religion: The Myths of Modernity*. Manchester: Manchester University Press, 2003.
- Barnett, S. J, Manchester University Press. *The Enlightenment and religion the myths of modernity*, 2018. <http://ezproxy.st-andrews.ac.uk/login?url=https://www.manchesterhive.com/view/9781526137722/9781526137722.xml>
- Başcı, Vahdettin. "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (10 Nisan 2018), 33-40.

- Başı, Vahdettin. *Felsefi Bir Problem Olarak Mucize*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1996.
- Battal, Adem. *Doğal Din Ve Deizm Arasındaki Tarihsel Ve Teolojik İlişkinin İncelenmesi*. Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans, 2021.
- Becker, Carl L. *The heavenly city of the eighteenth-century philosophers*. New Haven: Yale University Press, 1991.
- Blount, Charles vd. *A Summary Account of the Deists Religion*. London : [s.n.], 1745.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefe Doktrinleri Ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Atlas Yayınları, 12.Baskı., ts.
- Bozkurt, Mustafa - Kuyucu, Mehmet. “Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizm’in Temel İddialarının Eleştirisi”. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/2 (31 Aralık 2020), 441-469.
- Broke, John Hadley. “Doğal Teoloji”. çev. Emine Uzun. *Bati geleninde bilim ve din tarihi*. ed. Gary B Ferngren. İstanbul: Say, 2016.
- Buhr, Manfred vd. *Aydınlanma felsefesi*. çev. Veysel Atayman. İstanbul: Yeni Hayat Yayıncılık, 2003.
- Bulut, Halil İbrahim. “Mucize”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30/348-351. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020.
- Bulut, Zübeyir. “Peygamberleri Tasdik Aracı Olarak Mucizeler”. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi* 3/5 (2015), 1-31.
- Byrne, Peter. *Natural Religion and the Nature of Religion: The Legacy of Deism*. Routledge, 2013.
- Canatan, Kadir. “Tenzih ve Teşbih İkileminden Kurtulmak! “İslami” Deizmin Kökenleri”. *Yetkin Düşünce* 5 (2019), 85-104.
- Cassirer, Ernst. *The Philosophy of the Enlightenment*. New Jarsey: Princeton University Press Princeton, 1951.
- Cevizci, Ahmet. *Aydınlanma Felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Cevizci, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma, 1999.

- Ceylan, Ahmet. "Deistlik Tanrı Tasavvuru ve Sosyal Hayata Yansımaları". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 181-203 (2005).
- Champion, Justin A. I. "Deism". *The Columbia history of Western philosophy*. ed. Richard H. Popkin. New York: Columbia University Press, 1999.
- Cherbury, Edward Herbert Baron Herbert of. *De Veritate, by Edward, Lord Herbert of Cherbury*. University of Bristol, 1937.
- Cicero, Marcus Tullius. *Tanrıların Doğası*. çev. F.Gül Özaktürk - Ü.Fafo Telatar. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Cohen, Julius. *Deism As Presented in Tindal's Christianity As Old As Creation (Classic Reprint)*. Fb&c Limited, 2018.
- Collins, Anthony. *A Discourse of Free-Thinking, Occasion'd by the Rise and Growth of a Sect Call'd Free-Thinkers*. London, 1713.
<http://archive.org/details/adiscourseoffree00colluoft>
- Craig, Edward. *The Shorter Routledge Encyclopedia of Philosophy*, 2005.
- Çağbayır, Yaşar. *Ötüken Osmanlı Türkçesi sözlüğü: Arap asıllı Türk alfabesiyle yazılmış Türkçenin söz varlığı*. Beyoğlu, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.
- Çağlayan, Harun. "Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm". *Teizm ve Deizm Açısından Vahye Olan ihtiyaç Konusunun Değerlendirilmesi*. ed. Vecihi Sönmez vd. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Çetinkaya, Bayram Ali. *Felsefe Tarihi Ortaçağ ve Yeniçağ*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.
- Çınar, Aliye. "Aşkın Teoloji ve Deizm". *Doğu Batı Dergisi* 23/94 (2020).
- Çiğdem, Ahmet. *Aydınlanma Felsefesi*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1993.
- Dawkins, Richard vd. *Tanrı Yanılgısı*. İstanbul: Kuzey Yayınları, 2010.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca -Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: Doğu Matbaası, 2. Basım, 1970.
- Dorman, Emre. "Popüler Kültürün Popüler Deizmi: Riskler ve Öneriler". *Doğu Batı Dergisi* 23/94 (2020), 155-194.

- Dorman, Emre. "Tarihsel Ve Teolojik Açından Deizm Ve Eleştirisi". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. 217-243. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Dorman, M.Emre. *Deizm Ve Eleştirisi: Tarihsel Ve Teolojik Bir Yaklaşım*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009.
- Dryden, John. *Religio Laici: Or, a Layman's Faith. A Poem*. H. Hills, in Black-Fryars near the Water-Side, 1710.
- Düzgün, Şaban Ali. *Allah, Tabiat ve Tarih: teolojide yöntem sorunu ve teolojinin meta-paradigmatik temelleri*, 2017.
- Düzgün, Şaban Ali. "Deizm: Doktrin ve Öncü İsimleri". *Yetkin Düşünce* 5 (2019), 97-104.
- Düzgün, Şaban Ali. "Deizm: Öncü İsimler Ve Temel Doktrin". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Eagleton, Terry. *Tanrı'nın Ölümü ve Kültür*. çev. Selin Dingiloğlu. İstanbul: Yordam Kitap, 1. Basım, 2018.
- Edward, Lord Herbert of Cherbury. *De veritate (1645)*. çev. H.Carre Meyrick. Bristol: Bristol University, 1937.
- Erdem, Hüsamettin. "Deizm". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994. /deizm
- Erdoğan, Halil İbrahim. "Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamında bir Analiz". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/57 (2018), 789-804.
- Evans, C Stephen - Akdem, Çev Ferhat. "Tanrı'nın Özel Fiilleri: Vahiyyeler Ve Mucizeler". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3 (2009), 22.
- Farrar, Adam Storey. *A Critical History of Free Thought in Reference to the Christian Religion*. J. Murray, 1862.
- Fesli, Dilek. *Aydınlanma Dönemi Mucize Eleştirileri*. Mersin: Mersin Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans, 2017.
- Gay, Peter. *The Enlightenment, an Interpretation; the Rise of Modern Paganism*. New York, Knopf, 1966. <http://archive.org/details/enlightenmentint0000unse>

- Gillon, Etienne vd. *Meydan-Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedi*. İstanbul: Meydan Yayınevi, 1981.
- Gould, Kneale Rebecca. "Deism". *The encyclopedia of religion and nature*. ed. Bron Raymond Taylor vd. London ; New York: Thoemmes Continuum, 2005. BL31 .E465 2005.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.
- Gracia, Jorge J. E. *How can we know what God means? the interpretation of revelation*. New York: Palgrave, 2001.
- Gündoğar, Hamdi. "Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm". *Deizm; Aklın Tanrılaştırılması Ya Da Sorumsuz Özgürlük*. ed. Vecihi Sönmez vd. 29-40. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. Ankara: Vadi Yayınları, 1. Basım, 1998.
- Gürkan, Selime Leyla. "Diğer Dinlerde Mucize". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 30/331-334. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020.
- Hançerlioğlu, Orhan. "Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar". C. 4. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000.
- Hazard, Paul. *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*. çev. Erol Güngör. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1973.
- Hefelbower, S. G. "Deism Historically Defined". *The American Journal of Theology* 24/2 (Nisan 1920), 217-223. <https://doi.org/10.1086/480111>
- Herrick, James A. *The Radical Rhetoric of the English Deists: The Discourse of Skepticism, 1680-1750 (Studies in Rhetoric Communication)*. University of South Carolina Press, 1997. <http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=499d9d34a85e2a3bec8ece5362021682>
- Hira, İsmail. "Sosyal Bilimler: Yasa Koyucu Tasarımdan Yorumcu Tasarıma". *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi* 3 (01 Aralık 2000), 81-97.
- Hudson, Wayne. *The English Deists: Studies in Early Enlightenment*. Routledge, 2015.
- Hume, David. *An Enquiry Concerning Human Understanding*. Chicago, Open Court Pub. Co., 1921. <http://archive.org/details/enquiryconcernin02hume>
- Hume, David. *İnsan zihni üzerine bir araştırma*. Milli Eğitim Bakanlığı, 1945.

- Im Hof, Ulrich. *Avrupa'da Aydınlanma*. çev. Şebnem Sunar. İstanbul: Literatür, 2004.
- İmamoğlu, Tuncay. *Tanrı'nın Doğası ve Mucizenin İmkânı Devid Hume'un Antropomorfizm ve Mucize Eleştirisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Israel, Jonathan. *Enlightenment contested: philosophy, modernity, and the emancipation of man, 1670-1752*. Oxford ; New York: Oxford University Press, 2006.
- Işık, Aydın. *Bir Felsefî Problem Olarak Vahiy ve Mucize*. Ankara: Elis Yayınları, 2006.
- Işık, Aydın. "Vahiy ve Mucize". *Din Felsefesi*. ed. Latif Tokat. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Işık, Aydın. "Vahiy ve Mucizenin Gerekliği Problemi: Ahlaki Açıdan Bir Araştırma". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2006), 61-81.
- Izutsu, Toshihiko. *Kuran'da Allah ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Yayınları, 1975.
- Jaeger, Werner. *İlk Yunan filozoflarında tanrı düşüncesi*. çev. Güneş Ayas. İstanbul: İthaki Yayınları, 2012.
- Johnson, Alvin Ed. *Encyclopaedia Of The Social Sciences Vol. 5-6*, 1923. <http://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.460514>
- Kale, Nesrin. "Hümanizm". *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 001-008. https://doi.org/10.1501/Egifak_0000000582
- Kant, Immanuel. *Seçilmiş Yazılar, "Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt"*. çev. Nejat Bozkurt. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 5. Basım, 2015.
- Kar, Sait. *John Toland'ın Din Felsefesi Üzerine Bir İnceleme*. Erzurum: Erzurum Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2014.
- Kar, Sait. "Mucizeler Gerçekten Felsefi-Teolojik Bir Problem Midir?" *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (30 Haziran 2020), 458-479.
- Kardaş, Meryem. "Deizmin İncilinde Tanrı Ve Din Tasavvuru". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. 15-29. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Kardaş, Meryem. "Lord Herbert Cherbury'nın Deist-Hümanist Din Eleştirisi". *Doğu Batı Dergisi* 23/94 (2020), 227-245.

- Keleş, Ahmet. “Deizm:” Dinlerin Sonu Mu?” Kuran Varken Asla!” *Yetkin Düşünce* 5 (2019), 45-72.
- Kılıç, Recep. *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*. Ankara: Ötüken Yayınları, 2019.
- Kılıç, Recep. *Vahiy ve peygamberlik*. ed. Yusuf Şevki Yavuz. İstanbul: Kuramer, Birinci basım., 2018.
- Köktaş, Mümin. “Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm”. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17/1 (15 Mart 2017), 143-158. <https://doi.org/10.18037/ausbd.415672>
- Kutlu, Aydoğan. “‘Devrim Dünyanın Kurtuluşudur’: Thomas Paine’in Siyasal Fikirlerinde Deist İnançlarının Etkileri”. *Doğu Batı Dergisi* 23/94 (2020).
- Kütük, Selçuk. *Deizm*. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1. Basım, 2019.
- Lechler, Gotthard Victor. *Geschichte des englischen Deismus*. J.G. Cotta, 1841.
- Lindberg, David C. “Ortaçağda Bilim ve Din”. çev. Kahraman İpekdal. *Bati geleneginde bilim ve din tarihi*. ed. Gary B Ferngren. İstanbul: Say, 2016.
- Locke, John. “A Discoure of Miracles”. *The Works of John Locke*. London: London, Printed for Thomas Tegg, 1823.
- Locke, John. *An Essay Concerning Human Understanding*. London: The Pennsylvania State University, 1997.
- Locke, John. *The Works of John Locke*. London: London, Printed for Thomas Tegg, 1823.
- Lucci, Diego - Wigelsworth, Jeffrey R. “‘God Does Not Act Arbitrarily, or Interpose Unnecessarily:’ Providential Deism and the Denial of Miracles in Wollaston, Tindal, Chubb, and Morgan”. *Intellectual History Review* 25/2 (03 Nisan 2015), 167-189. <https://doi.org/10.1080/17496977.2014.992628>
- Lund, Roger D. “Deizm”. *Encyclopedia of The Enlightenment*. ed. Alan Charles Kors. Oxford ; New York: Oxford University Press, 2003. B802 .E53 2003.
- Mavrodes, George I. *Revelation in religious belief*. Philadelphia: Temple University Press, 1988.
- M.Burns, Robert. “Mucizeler”. çev. Yasemin Peker. *Bati Geleneginde Bilim ve Din Tarihi*. ed. Gary B Ferngren. İstanbul: Say, 2016.

- Nesefi, Ömer. *İslam İnancının Temelleri;Akaid*. çev. M.Seyyid Ahsen. İstanbul: Bayrak Yayıncılık, 22. Basım, 2006.
- Nicholls, David. *God and Government in an "Age of Reason"*. London: Routledge, 1995.
- Nikolaus - Hopkins, Jasper. *Nicholas of Cusa on Learned Ignorance: A Translation and an Appraisal of de Docta Ignorantia*. Minneapolis: Banning Press, 2. ed., 1985.
- O'Higgins, James. *Anthony Collins The Man and His Works*. Dordrecht: Springer Netherlands, 1970. <https://doi.org/10.1007/978-94-010-3217-9>
- Okumuş, Namık Kemal. "Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm". *Yetersiz Bakiye: Deizm'in Tanrı Tasavvuru ya da Sünnetullah Yasaları ve Deizm ilişkisi Üzerine Bazı Tespitler*. ed. Vecihi Sönmez vd. 173-192. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Özdemir Kardaş, Meryem. *Deistik Argümanlara Karşı Vahyin İmkân Ve Gerekliliği (18. Yüzyıl İngiliz Deizmi Ve Kelâmi Açısından Analizi)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2021.
- Pailin, David A. "Natural Theology". *Companion encyclopedia of theology*. ed. Peter Byrne - J. L. Houlden. London ; New York: Routledge, 1995. BR118 .C63 1995.
- Paina, Thomas. *Akıl Çağı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 10.Baskı., ts.
- Paine, Thomas. *Akıl Çağı -Gerçek ve Efsanevi Teoloji Üzerine Bir Araştırma-*. çev. Ali Ihsan Dalgıç. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 10. Basım, 2021.
- Peterson, Michael vd. *Akıl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*. çev. Rahim Acar. İstanbul: Küre Yayınları, 2017.
- Polybius vd. *The Histories*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Popkin, Richard H. (ed.). *The Columbia history of Western philosophy*. New York: Columbia University Press, 1999.
- Reppert, Victor. "Miracles and the Case for Theism". *International Journal for Philosophy of Religion* 25/1 (Şubat 1989), 35-51. <https://doi.org/10.1007/BF00141026>
- Rossi, Mario Manlio. *Alle Fonti Del Deismo E De Materialismo Moderno*. La Nuovo Italia, 1942.
- Samuel Johnson. *A Dictionary Of The English Language Vol 1*, 1825. <http://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.108805>

- Swinburne. *Mucize Kavramı*. çev. Işık Aydın. İstanbul: İz Yayıncılık, ts.
- Swinburne, Richard. *The concept of miracle*. London] [New York: Macmillan; St Martin's Press, 1970.
- Şekerci, Ahmet Erhan. *Aydınlanma ve Din İngiliz Aydınlanma Geleneğinde Din Algısı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 4. Basım, 2019.
- Şener, Habib. "John Locke'un Mucize Anlayışı". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (01 Temmuz 2017), 135-154. <https://doi.org/10.17050/kafkasilahiyat.334853>
- Taylan, Necip. *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*. İstanbul: Mahya Yayınları, 3. Basım, 2015.
- Tindal, Matthew. *Christianity as Old as the Creation: Or, the Gospel, a Republication of the Religion of Nature. Volume I*. Printed in the year, 1730.
- Toland, John. *Christianity Not Mysterious: Or, a Treatise Shewing, That There Is Nothing in the Gospel Contrary to Reason, ... By John Toland. To Which Is Added, An Apology for Mr. Toland, in Relation to the Parliament of Ireland's Ordering This Book to Be Burnt*. Printed in the year, 1702.
- Topaloğlu, Fatih. "Felsefi Açıdan Mucize Nedir Ne Değildir". *Mucize nedir ne değildir?* ed. Adnan Demircan. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Topaloğlu, Fatih. *Felsefi ve Teolojik Açıdan Mucize*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- Tüzer, Abdüllatif. "Deizmi Anlamaya Çalışmak". *Doğu Batı Dergisi* 23/94 (2020).
- Voltaire. *Felsefe Sözlüğü II*. çev. Lütfi Ay. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1995.
- Voltaire. *Seçmeler*. çev. Selahaddin Küçük. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1975.
- Wigelsworth, Jeffrey R. *Deism in Enlightenment England: Theology, Politics, and Newtonian Public Science*. Oxford: Manchester University Press, 2014.
- Wood, Allen W. - Çev, Tan Necmettin. "Kant'ın Deizmi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/1 (01 Nisan 2011), 327-347. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001069
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Vahiy". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 42/443. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vahiy>

Yıldız, Metin. “Aquinoslu Thomas’ta Bilginin İmkânı Ve Değeri”. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/7 (29 Aralık 2017), 1-19.

Yüce, Fatma. *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*. Ankara: Elis Yayınları, 1. Basım, 2021.

Deism.com. “Deism Home”. Erişim 01 Kasım 2021. <https://www.deism.com>

ÖZGEÇMİŞ:

Adı Soyadı	Bilal ÇUHADAR
Yabancı Dili	
Orcid Numarası	
Ulusal Tez Merkezi Referans Numarası	
Lise	Ordu Anadolu İmam Hatip Lisesi
Lisans	Marmara Üniversitesi Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi
Yüksek Lisans	Ordu
Mesleki Deneyim	Rıfat Ilgaz Ortaokulu 2013-2017 Recep Tayyip Erdoğan İmam Hatip Ortaokulu 2017-2019 Kökenli Ortaokulu 2019-2020 Büyükşehir Belediyesi Ordu Anadolu İmam Hatip Lisesi 2020-2022
Akademik Çalışmalar	1. 2.